

ISSN 1563-0269; eISSN 2617-8893

Индекс 75871; 25871

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ХАБАРШЫ

Тарих сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК

Серия историческая

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

JOURNAL

of history

№3 (94)

Алматы
«Қазақ университеті»
2019

ХАБАРШЫ

ТАРИХ СЕРИЯСЫ № 3 (94) қыркүйек

ISSN 1563-0269; eISSN 2617-8893

Индекс 75871; 25871

25.11.1999 ж. Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде тіркелген

Қуәлік №956-Ж.

Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ

Қартаева Т.Е., профессор т.ғ.к. (Қазақстан)
Телефон: +727-377 33 38 (1288)

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Кәрібаев Б.Б., профессор, т.ғ.д. – ғылыми редактор (Қазақстан)
Ноғайбаева М.С., т.ғ.к., доцент – ғылыми редактордың орынбасары (Қазақстан)
Әлімғазинов Қ.Ш., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Сұлтанғалиева Г.С., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Омаров Ғ.Қ., т.ғ.д., доцент (Қазақстан)
Омарбеков Т.О., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Жұмағұлов Қ.Т., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Қалыш А.Б., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Миша Майер – Эберхард Карл атындағы Тюбинген университеті Ежелгі тарих институты директоры, профессор (Германия)
Юлай Шамильоглу, Висконсин университетінің профессоры (АҚШ)

Уямо Томохико, Хоккайдо университеті славян-еуразиялық зерттеу орталығының жетекші ғылыми қызметкері, профессор (Жапония)
Ожал Огуз, Түркия Республикасының ЮНЕСКО ұлттық комиссиясының президенті, академик (Түркия)
Мехмет Шахингоз, Гази университеті, профессор (Түркия)
Гзавье Аллез, әлеуметтік ғылымдар институтының профессоры (Франция)
Тишкин А.А., Алтай мемлекеттік университетінің профессоры (Ресей)
Петер Финкель, Цюрих университетінің профессоры, Этнология институтының директоры, профессор (Швейцария)

ТЕХНИКАЛЫҚ ХАТШЫ

Дүйсенбекова Ж.Қ., оқытушы (Қазақстан)

Тарих сериясы Отан тарихы, Дүниежүзі тарихы, деректану, тарихнама, археология, этнология, түрік халықтарының тарихы, тарихи тұлғалар, мұражай ісі, мұрағаттану бағыттарын қамтиды.

Ғылыми басылымдар бөлімінің басшысы
Гульмира Шаккозова
Телефон: +7 747 125 6790
E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

Редакторлары:
Гульмира Бекбердиева
Агила Хасанқызы

Компьютерде беттеген
Айгүл Алдашева

ИБ № 13061

Пішімі 60x84^{1/8}. Көлемі 23,6 т. Тапсырыс № 5935.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.
«Қазақ университеті» баспа үйінің баспаханасында басылды.

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2019

ТАРИХ СЕРИЯСЫ

СЕРИЯ ИСТОРИЧЕСКАЯ

JOURNAL OF HISTORY

Karatayev O.

Professor, Doctor, University of Kastamonu,
Turkey, Kastamonu, e-mail: okaratayev@gmail.com

**THE STATE-POLITICAL TITULATURA
OF NOMADIC STATES OF THE GREAT STEPPE:
HISTORICAL AND COMPARATIVE ANALYSIS
(IV-X centuries)**

The Turks managed to create a huge empire. Its territory expanded from the Altai Mountains in the East to the Black Sea in the West, from the headwaters of the Yenisei River in the North to the headwaters of the Amudarya River in the South. At the beginning of the 6th century, the territory of Kazakhstan was under the rule of the Turkic Kaganate. The Turkic Kaganate is the first state on the territory of modern Kazakhstan. Its foundation was the union of the Turkic-speaking tribes, which was headed by the Kagan. The state, based on ancestral traditions, was based on military-administrative administration. It was part of a system of relations with such major states of the time as Iran and Byzantium. China was a tributary of the Kaganate. Titulature in many cultures played the role of an important indicator of the international prestige of the state. As you know, only members of the Ashina clan had the sacred right to supreme power in the Turkic Kaganate. The possession of one title or another, the occupation of one place or another in the political and state structure of society depended on many circumstances, the main of which was belonging to one or another tribe in a union of tribes, kindred tribe, etc. Social determinants (titles, ranks, positions), as the most significant components of ancient Turkic anthroponomy, contained complete information about the social status of the carrier of a given name, its origin and belonging to a certain stratum of society, information about its place within the political and administrative structures of society. The political and military organization of the Turkic society in many ways continued the traditions of the previous state formations of the Huns. In linguistic terms, most of them are borrowings mainly from Sogdian, Chinese and Tibetan languages.

Key words: Turks, Great Steppe, Ashina, sacredness, titles, kagan, yabgu, shad, erkin.

Қаратаев О.

профессор, Кастомону университетінің докторы,
Түркия, Кастомону қ., e-mail okaratayev@gmail.com

**Ұлы даланың көшпелі мемлекеттерінің мемлекеттік-саяси титулдары:
тарихи-салыстырмалы талдау (IV-X ғғ.)**

Түріктер үлкен империя құра алды. Аумағы – шығыстағы Алтай тауларынан бастап батыста Қара теңізге дейін, солтүстігі Енисейдің жоғарғы жағынан бастап, оңтүстігіндегі Амударияның жоғарғы ағысына дейін. VI ғасырдың басында Қазақстан аумағы Түрік қағанатының қарамағына өтті. Түрік қағанаты – Қазақстан аумағындағы алғашқы мемлекет. Оның негізін қаған басқарған түркітәулес тайпалардың одағы құрды. Тайпалық дәстүрлерге негізделген мемлекет әскери-әкімшілік басқаруға негізделді. Ол сол кездегі Иран мен Византия сияқты ірі мемлекеттермен қатынастар жүйесінің бөлігі болды. Қытай қағанатқа алым-салық төлеп отырды. Титулдық көптеген мәдениеттерде мемлекеттің халықаралық беделінің маңызды индикаторы рөлін атқарды. Түрік қағанатында жоғарғы билікке деген қасиетті құқық, ашина руының мүшелеріне ғана тиісті болды. Қоғамның саяси және мемлекеттік құрылымында белгілі бір орынды иелену, белгілі бір титулға ие болуы көптеген жағдайларға байланысты болды, олардың негізгілері тайпалық одақта белгілі бір тайпаға, руға тиесілі болу және т.б. Әлеуметтік детерминанттар (атақтар, дәрежелер, лауазымдар) ежелгі түркі антропонимиясының маңызды құрамдас бөліктері ретінде аталған аттың иесінің әлеуметтік мәртебесі, оның шығу тегі және қоғамның белгілі бір әлеуметтік тобының мүшелігі, оның қоғамның саяси және әкімшілік құрылымдағы орны туралы толық мәліметтерді құрады. Түркі қоғамының саяси және әскери ұйымы көп жағдайда ғұндардың бұрынғы мемлекеттік құрылымдарының дәстүрлерін жалғастырды. Тілдік тұрғыдан алғанда, олардың көпшілігі кірме сөздер – негізінен соғды, қытай және тибет тілдерінен алынған.

Түйін сөздер: түркілер, Ұлы дала, Ашина, сакральды, титулдар, қаған, ябгу, шад, еркін.

Каратаев О.

профессор, доктор, Университет Кастомону,
Турция, г. Кастомону, e-mail: okaratayev@gmail.com

**Государственно-политическая титулатура кочевых государств
Великой степи: историко-сравнительный анализ (IV-X вв.)**

Тюркам удалось создать огромную империю. Территория – от Алтайских гор на востоке до Черного моря на западе, от верховьев Енисея на севере до верховьев Амударьи на юге. В начале VI века территория Казахстана попала под власть Тюркского каганата. Тюркский каганат – это первое государство на территории Казахстана. Его основу составлял союз тюрко-язычных племен, который возглавлял каган. Государство, опиравшееся на родовые традиции, основывалось на военно-административном управлении. Оно входило в систему отношений с такими крупнейшими государствами того времени, как Иран и Византия. Китай был данником каганата. Титулатура во многих культурах играла роль важного показателя международного престижа государства. Сакральным правом на верховную власть в тюркском каганате, как известно, обладали лишь члены рода Ашина. Обладание тем или иным титулом, занятие того или иного места в политической и государственной структуре общества зависело от многих обстоятельств, главным из которых была принадлежность к тому или иному племени в союзе племен, роду в племени и т.п. Социальные детерминативы (титулы, ранги, должности), как наиболее значимые компоненты древнетюркской антропонимии, заключали в себе полную информацию о социальном статусе носителя данного имени, о его происхождении и принадлежности к определенному слою общества, данные о его месте в политической структуре общества и административном устройстве. Политическая и военная организация тюркского общества во многом продолжала традиции предшествующих государственных образований хуннов. В лингвистическом отношении большинство из них представляют собой заимствования – преимущественно из согдийского, китайского и тибетского языков.

Ключевые слова: тюрки, Великая степь, Ашина, сакральность, титулы, каган, ябгу, шад, эркин.

Introduction

The Turks managed to create a huge empire. It covers territory from the Altai Mountains in the East to the Black Sea in the West, from the headwaters of the Yenisei River in the North to the headwaters of the Amudarya River in the South. At the beginning of the 6th century, the territory of modern Kazakhstan was under the rule of the Turkic Kaganate. The Turkic Kaganate is the first state on the territory of modern Kazakhstan. Its basis was the union of the Turkic-speaking tribes headed by the Kagan. The state founded on ancestral traditions was based on a military-administrative administration. It was a part of a system of relations with such major states of that time as Iran and Byzantium. China was a tributary of the Kaganate. Titulature in many cultures played the role of an important indicator of the international prestige of the state. At that time only members of the Ashina clan had the sacred right to supreme power in the Turkic kaganate. That is why a number of rulers alternately replacing each other in the Western Turkic kaganate had the clan name Ashina as an indispensable component of their title, there are cases when Basmyls and Karluks also challenged the right to descend from the Ashina clan (Makhpirov, 1991: 121).

Political hierarchy and state power

The strict hierarchy of all positions of state (military administrative) power, which existed in various state formations of the Turkic society, assumed a rather rigid system of functioning of social determinants. The possession of one title or another, the occupation of one place or another in the political and state structure of society, depended on many circumstances, the main of which was belonging to one or another tribe in a union of tribes, a tribe in the tribe, etc. Social determinants (titles, ranks, positions), as the most significant components of ancient Turkic anthroponymy, contained complete information about the social status of the carrier of a given name, its origin and belonging to a certain stratum of society, information about its place in the political structure of society and the administrative structure (Makhpirov, 1991: 121). The potestarno-political and military organization of the Turkic society in many ways continued the traditions of the previous state formations of the Huns. In the linguistic sense, most of them are borrowings – mainly from Sogdian, Chinese and Tibetan languages (Kononov, 1980: 104). For example, the system of titles of the Western Turkic Kaganate can reveal the following titles, titles and positions: 1) the

central government and the titles of its courtyard officials, as well as the heads of the wings; 2) the titles of Kaganate officials who govern vassal tribes and possessions; 3) the hereditary titles of heads of vassal tribes and possessions responsible for local self-government (Babayarov, 2012: 34).

Kagan (Qagan), the highest state title of the ancient Turkic states, the highest title of sovereign in the early medieval and medieval hierarchy. The highest state term in the early Middle Ages was used in Sabir, Bulgars, Avars (Jujans), Pechenegs, Khazars, Turks, Kyrgyzes. In Mongolian time it merged with the related form «kaan» (Qaan, qhan, i.e. «great khan»). The term «Kagan» was first witnessed in Chinese sources in relation to the Central Asian Xianbi tribe (3rd century). In 402 it was accepted by Zhuzhan instead of the Hun title of the Shanyu. The first to accept the title «Kagan» was the Juanian governor Shelun (Kradin 1992: 136). From Zhuzhan he was borrowed by Avars and Turks (from 551 years), who in the middle of the 6th century created the largest nomadic empire at that historical moment – the Turkic kaganate. The founder of the Turkic state, Bumyn (Tumyn), took the title «Hagan», which was worn by their overlords, Juan rulers. Starting from VI, this title was accepted by the Kyrgyz, Uyghurs and Karluks, Khazars, Kimaks. Kagan – has become synonymous with the terms emperor, shahinshah. V.V. Bartold and A.N. Bernshtam deduce «kan . qan (khan)» from «kangan . qagan» and notice that kagan began to have the meaning «the khan of the khans» (Barthold, 1968: 602). In recent years The opinion on the Chinese origin of this term is widely supported: Hagan – kağan <ke-kan «great ruler» (Ramstedt, 1951: 62; Doerfer, 1982; Gabain, 1974; Kononov, 1980: 104; Baskakov, 1985:154, etc.). This title – the social determinative is found as a component of the anthroponym in many monuments: Aj qağan, Baz qağan, Bilge qağan, Bögü qağan, Bumin qağan, and more. Dr. Khan kwan, «ruler» (Ramstedt, 1955: 61). In arabographic sources, the Khazar sovereign (after ibn Rust) is called «Khazar-Khakan», ibn Fadlan is «the great Khakan», and his deputy is Khakan-bekh». In M. Kashgari in the «Divan» the rulers of the states are mentioned – «khakans» (i.e. kagans). Ibn Hordadbeh, noting that the kings of the Turks, Tibet and the Khazars are called Khakan, leads further in the section describing the honorary nickname of the kings of Khorasan and the East, six more persons bearing the same title. «Kहुदु al-'alam» in the number of persons who bore the title of Kagan, except for the rulers of Tibet, Kyrgyz, Khazars, also includes the Rus. At the beginning of the 9th cen-

tury, the dependent Kiev princes adopted the title of kagan from the Khazars. Having taken this title, the Kiev prince wanted to emphasize the independence of Kiev from the Khazar kaganate.

The term «Hagan» remains the official title of the Grand Duke until the last quarter of the 11th century, when a mural with a prayer for the salvation of his soul is put on a fresco of the patron saint of Kiev Prince Svyatoslav Yaroslavovich (1073-1076): «Save Lord of our kagan». In this inscription Svyatoslav is called kagan. The potestarno-political and military organization of the Turkic society in many ways continued the traditions of the previous state formations of the Huns. In the linguistic sense, most of them are borrowings – mainly from Sogdian, Chinese and Tibetan languages (Kononov, 1980: 104). In the state the kagan occupied the highest level in the hierarchy of social organization. He was the center of the triad system of social organization, personifying ale – the unity of the Turkic people. Kagan was the commander-in-chief at the head of the military hierarchical public organization. Kagan was the overlord of the entire territory of the state. The title and public office of the kagan personified both the supreme shaman and the chief blacksmith of the society (country). In the chronicles of «Zhou shu» about ancient Turks it is said: «Every year, the Kagan led noble people (gui-jen) to the ancestral cave to make sacrifices, and in the middle decade of the 5th month they gathered on the Tamir River to offer a sacrifice to the God of Heaven. The record clearly states that it was the kagan who led the Turkic nobility at the prayer, and this can serve as indirect evidence that the kagan himself committed it, i.e. it is possible that the kagan himself was a shaman. A number of investigators rightly assume that shamanic features appear in the ceremony of raising the Kagans to the throne (Potapov, 1991: 123). Emphasizing the genetic and ritual connection of shamans and blacksmiths is fully justified, given the prominent place of blacksmiths in the economic life of the ancient Turks, and according to sources and archaeological materials of the burial of ancient Turks, because the profession of a blacksmith in many nations, including Turkic, is sacred with constant interaction with fire – this, from deep antiquity revered deity.

Yabgu (Yabǧu), Zhabgu (Jabǧu) – military-political and administrative title in the system of government of the Turkic kaganates. The title Yabgu . Jabǧu was worn by the members of the Ashin Kagan family and were second persons or vice-kagans in the state of the Tüzü Türks (the Turkic – the Turkic Kaganate. 552-581). According to some scholars,

the origin of the title is associated with the Kushan political tradition preserved by the Ephtalites: jabgu <jawuga «ruler» of the jam – «order», «command» (Aalto, 1971: 34; Golden, 1974: 108). The words «Yabgu», despite a number of scientific hypotheses, remains unclear. Some researchers consider this title Kushan, others – Tocharian, and still others – ancient Iranian. Yabgu was appointed initially by the kagan from the members of the royal family (Baskakov, 1987: 45). It was, as a rule, the younger brother or one of the sons of the kagan. If the first rulers of the ancient Türks wore the title Shad (governor), the Tuu ruler at the beginning of the 6th century was already called the «great yabgu» («jabgu»), which indicated an increased level of political claims. His son Bumyn, who became the ruler of the ancient Türks in 534, continued the line of his father, aimed at building his own statehood and in 551 becoming the kagan of the Turkic kaganate. An important role in all events was also played by the younger brother of Kagan Bumyn – Istemi-Yabgu, which is emphasized in the texts of the runic written monuments (Klyashtorny, Savinov 2005: 93-94). Officially accepted the title «Yabgu» Istemi-Yabgu (second person in the state) from the Ashin dynasty, Yabgu of the Turkic Kaganate from 552 to 576, for twenty years he led the western policy of the Kaganate and was almost independent ruler of the western territories. In the control system, the Yabgu were also called «junior kagans». The terms of the co-rulers, as noted by S. G. Klyashtorny, it did not coincide with the terms of the main kagans. So, Istemi, as a Yabgu-Kagan, survived his brother Bumyn and Kagan Kara-Esku and served as co-ruler and at the same time ruler of the Western territories till 60 year of the VI century. During his lifetime in this post he was replaced by his younger brother Mugan Kagan – Makhan Tegin. The state title of Makhan Tegina testifies that he was an Eastern Khan, and the descendants of Istemi continued to control the Western Wing (Klyashtorny, Savinov, 1988: 66-67). Officially, the younger kagans of the First Kaganate ruled the western wing and called by a combination of the estate and state title «Yabgu-Kagan», which did not exclude the preservation of the independent title «Yabgu» in this part of the Türks. Proof of this is the titles of the Western Turkic rulers that have reached us. The system of two kagans remained even after 603, i.e., after its separation into the western and eastern kaganates, in each part. The institution of the co-rulers and the replacement of higher posts could be explained by many reasons. The external and internal political situation in Kaganate determined the need for a multi-reserve power, but the main reason

was the vast territories and weak communications. The winter camp of the Great Yabgu . Jabgu-Kagan of the Western Türks, which considered as the main one, in according to the scientists, located in the city of Navakent (Suyab). Nowadays this is a locality near Tokmak town (Kyrgyzstan).

The summer camp was located in Minbulak, north of Chach (a region of the Dzhambul province, Kazakhstan). The official title of the ruler of the Western Turkic kaganate from the Ashina dynasty was «the kagan of the people of ten arrows», or the Turkic yabgu-kagan. The title «Yabgu» (variants Jafgu, Yafgu) was later also worn by the rulers of the Western Turkic Kaganate (Yabgu-Kagan), Karluks, Karakhanids, Oguz, Khazars and Bulgars. The head of the Oguz state (Yabgu state) in X-XI centuries on the middle of the river Syr-Darya was the supreme ruler, who bore the honorary title of Dzhabya, or Yabgu (Agadzhanov, 1969: 139-140). Ibn Fadlan reports that the king of Oguz Türks is called Yabgu.

Tegin (Tegin) is one of the highest dynastic titles within the system of state-political administration of the Turkic kaganates. The term «tegin» was used by Tabgaches (Toba-Wei), Juan-Juan (Avars), Oguzs Yabgu state in Central Asia, Yenisei Kyrgyz, Karahanids. Tegin is a Turkic title, usually attached to the names of younger male members of the Kagan family. The term comes from the Chinese (Tabgach) language: tegin 'prince' <whale. tek in – 'noble man' (Ramstedt, 1951: 45). Mr. Dörfer defined «tegin» as a permanent deputy, son or younger brother of the khan, that is, the crown prince. He considered it possible that the choice of such a deputy depended on the arbitrariness of the sovereign. Since Tegin himself did not have the title Qagan, it can only be classified as the highest official of the state. In addition, tegin had a general meaning of «prince», and this title was higher than shad and yabgu (who were also princes). E. J. Pulliblack believed that the tegin was the original form of the Sünnu tu-chi title (according to the translation «Han shu» – 'wise' or 'worthy'). In his opinion, before the Türks, the title Tegin was distributed among the northern India and Tobat Ephtalits. According to G. Dörfer, this title was borrowed to-ba from Juan-Juan (Avars). It should be noted that the title «tegin» is fixed with the epithet in the form of u-lei zhi-qing, which is restored by the researchers as uri tegin. Research suggests that the To-ba (Wei dynasty, 386-557) titles qayan, qatun, tegin and tarqan, widely used in the hierarchical nomenclature of the Turkic kaganate. G. Dörfer, citing the following opinion of Liu Ma-tsai: «Zhi-qing Juan-Juan is identical with tegin. This title was borrowed to-ba, the title is mentioned in

the Chinese chronicles, first from Juan-Juan (IV-VI centuries), which was later borrowed to-ba (IV-VI centuries), and then by the ancient Turks (V century). If we take into account the aforementioned comparison of the title of the Sünnu tuti with the ancient Türkic title tegin, then it turns out that it was first mentioned in the chronicles in connection with the Huns (2nd century BC – 2nd century AD). Starting from the 5th century, the cultural influence of the ancient Turkic people begins to be noticeably felt in Gaochang. The first sources testifying to this are the Chinese texts from Gaochang, dating back to the 60-80s of the 5th century and in which the tegin title is found as a component of the names of the local population. This information may be associated with Juanjuan. This fact, in turn, suggests that they have the title tegin. In the ancient Türkic era there were the names Alp-tegin, Kul-tegin, Yaruk-tegin, Arslan-tegin, etc.

Shad (*šad*) – one of the highest state, administrative and political titles of the Central Asian nomadic states in antiquity and in the early Middle Ages. The state title «Shad» was widely used by the Turkic kaganates and in the Uyghur state (745-840). The title in the form of «Sad Tutuk» was known to the Kimak in the VII century, it was used in the Khazar Kaganate. Shad – the title of «Prince of Blood», but not the heir to the throne in the Turkic kaganats. The highest title «shad» in kaganate, as well as yagbu, elteber – belonged to the kagan family. Judicial functions were carried out by a bayura, tarhan. The control system of the kaganat was quite complex and included many steps. The highest degree occupied by kagan, the most influential after it were the «shad» of the western wing «tardush» and the «shad» of the eastern wing «tolis». The title «Shad» was originally worn by the founders of the legendary Ashina clan of the Turks. The ancestors of the Turks, the legendary Nodulu and Asian, are mentioned in Chinese chronicles under the title šad. According to Chinese legends about the origin of the Turks, one of the sons of the descendant of the legendary «wolf son» Yizhinishidu son Nodulu-shad, settled in Ji-angsi Zhuzhzheshi (Basychushishi). After his death, Ashina became the leader of the tribe, and he took the name Asyan Shad. He was succeeded by his son or nephew of Tuu. The son of Tuu, Tumyn (Bumyn of runic texts) became the founder of the Turkic Kaganate (552 g). The facts allow us to say that the titles of yabyu and šad were also in the control system of the state of Ruan-Juan. The official successor of the kagan and heir to the throne was Shad. Šad – «the great leader», who was entrusted with the highest administrative and military functions. Shady,

hereditary princes, were appointed to both wings of the state (and, accordingly, troops), but initially a higher position was occupied by the eastern (Tolese) shad, which as a rule was the official claimant to the royal throne. The origin of the term is also associated with the Iranian prototype: šad <mir. Shad, Sogd. Shd, av. Xsaeta «chief (Aalto, 1971:35). V. Thomsen wrote that in the Orkhon inscriptions Shad was the supreme ruler. In the Western Turkic Kaganate, the Shad of the ruling clan, not associated with the local tribal nobility, was appointed the supreme ruler of a particular tribe. S. G. Klyashtorny believes that in the Turkic kaganate, which existed from 551 to 744, then in the Uygur kaganate, which took up the traditions of the latter and existed in 745-840. Shad was the supreme commander in chief (Klyashtorny, 2003: 99, 106, 307). The Arab historian of the 9th century mentioned Shad as the commander-in-chief of the Khazars (al-Tabari). The sources of the X century reported that the Khazars have two rulers (Malik). One – a shad in whose hands all power is concentrated. The other is the highest («al-azam, bozorg»), called the Khakan, which has only a title. Shad commands the army and collects taxes. From these descriptions it is clear that in the second half of the ninth century. all real power was in the hands of the Shad, but the Khakan was officially the supreme head of state. Formally, the kagan was at the head of the state, but he performed almost exclusively representative and ceremonial functions. The real power was in the hands of his deputy – the commander of the army, who bore the title shad (prince).

According to the calculations of the Japanese researcher M. Mori, 18 shads in the ancient Turkic kaganate are known from Chinese sources, 12 of them were from the Ashina clan, two were legendary persons, three were persons whose origin is unclear, one Shad was a Chinese. The shads of the ancient Turkic kaganate were the commanders of the troops and administrators over the large territorial units of the state into which it was subdivided by the kagan. It was not so much and not only the territory that was taken into account, but the number of subjects that the Shad controlled, which was stipulated in the sources. One of the obligations of the Shad was to collect taxes from the people subject to them.

Sad is the highest title of the Turks after the kagan. The title Shad was conferred on princes of blood, who had in their management inherits. Mochio (Mogilyan-Kapagan-kagan), brother Ilteres-kagan (Kutluga) (692-716) at one time bore the title «Tolis-shad». Kül-Tegin, son of Ilteres-kagan. At first there was «tardush-shad»: as early as the military campaign against the Kyrgyz in 711, he

bore this title, but after the accession of his brother Bilge-kagan to the throne in 716, he was declared the ruler of the eastern side (Eastern Chzhukiprince) and to them until death (Bichurin, 1950: 273). The title «tölis-shad» was preserved under the Uigurs: Moyun-Chur, the Uigur kagan, at one time also carried this title. In a large Orkhon inscription in honor of Kul-Tegin, Bilge Khan reports: «When my uncle was sitting as a kagan, I myself was a shad over the Tardush people.» Bilge became kagan after God (716) of Kapagan's younger brother and reigned for 19 years. At age 13, he received the title shad. He won in the campaigns on the Tangut at the age of 17, on the Alts of the tibs, the Tabgaches (Chinese) at the age of 18. Then came the conquests of the Kyrgyz, Turgeshes, Karluks, Tokuz Oguz, and others. Bilge-Kagan Kit. Pice-kahan ascended the throne in the year 4 (716) Kai yuan. Among his fellow tribesmen, he was known as «Xiao Sha» – junior shad (Tun dian). «Yu syan van» is the same as «Yusyan cha» or «Yu cha». All this is a Chinese transcription of the Turkic high title «tardush-shad». It is probably unnecessary to prove that the sha in the combination of «xiao sha» is just another transcription of the name shad that the kagan bore before he ascended the throne. Pitse-kehan (Bilge-kagan), Sio sha (junior shad), Tu jue kehan – a Turkic kagan, «xiao sha» – a junior shad, «that jue sha» – a Turkic shad, or simply «xao sha» – junior shad This title, which he received before (Bilge kagan-Pitsa kahan) enthronement, he wore after he ascended to the throne in combination with or without the Kagan title. In the state of Kutluga (Elterish-Kagan, founder of the II East Turkic Kaganate) there were also two «shads», that is, two top governors (rulers), one of whom ruled the eastern, and the other the western part of the state. In the inscription of the monument to Kül-tegina, Bilge-khan says: «In order for the name and glory of the people of the Turks not to disappear, being deeply committed to the Turkic people, I spent the nights without sleep, and the days without rest. Together with my brother Kül-tegin and two «shads», he tried to contribute to the prosperity of the Turkic state until his death. »

In the future, the title «shad» began to be appropriated to the leaders of various tribal unions. The title «shad» was known for Kimak. By the middle of VII c. Imeks (Kimak) migrated to areas north of the Altai Mountains and the Irtysh River. The separation of the tribe took place after the fall of the Western Turkic kaganate in 656. Most likely, it was at this time that the core of the Kimak tribal union arose. The head of the Kimek tribe bore the title «Shad Tutuk».

Elteber (Elteber) – one of the highest administrative-state titles in the Turkic kaganates, the title of an autonomous, but vassal in relation to the supreme power of the ruler in the ancient Turkic hierarchy (Chinese sy-li-fa). At the same time, the title «Elteber» used except for the Turks, among the Kyrgyz, Uygurs, Karluks, Khazars, and Volga Bulgars. In the system of state administration, the kaganates of the ancient Türks had a fully developed bureaucratic administrative apparatus for their period. According to the Chinese classification (Sui, Tang dynasty), the main staff of turkish officials included 28 levels, divided into the highest and other ranks. Yabgu, shady, tegins, eltebers and tutuks belonged to the highest. To the rest – various ranks of Tarkhan and Buyuruk (clerks). The title and authority did not always correspond to the Chinese comparative texts, the purpose of which was to orient Chinese diplomatic officials in the Turkic hierarchy. The Eltebers were vassals of the ancient Turks – rulers who performed the «duties of governors» among such peoples as the Kyrgyz, Karluks, the basics, the Uygurs, etc. but came from ancient clans of the once independent coalition rulers. They seemed to be granted a certain autonomy. The origin of the term: elteber <el + teber (teb ~ teg) «reach, bring, attack» (Kononov, 1980: 102). Elteber (Drevnechuvash. «El» – the people, «Teber» – the leader) – Volga Bulgaria horses IX-X centuries. the leader of the people, King Ibn Fadlan in 922 wrote about E. Almush. Elteber, as a rule, had persons appointed by supreme kagans to control subordinate tribes and small holdings (Clauson, 1972:135). In the hierarchical ladder of the Turkic Kaganate, he occupied the intermediate position between the titles Tegin and Tudun (Bichurin, 1950:229, 279; Taşağıl, 2003: 107). By definition of V.Tomsen, «il-teber» was not a word for designating any post or bureaucratic title, but had the meaning «subject, paying tribute,» «ally» or a meaning close to them. With the change of political power, the structure of power and control often changed, but these changes were not of a fundamental nature, but were marked only by a change of accents and functions, or by the presence of additional officials. From Chinese sources, it is known that at the very beginning of his rule, Tung yabgu kagan assigned the title of elteber to all the current rulers of the regions of Central Asia. According to a Chinese source, in 605 Shegui-Kagan (reigned 610–618) appointed Shi (Chach) Tian-zhi as ruler with the title of tele (tegin), and Tun-yabgu kagan (reigned in 618–630.) at the very beginning of his reign, he gave the current rulers of the conquered areas the title sy-le-fa (elteber), and

to exercise control over their actions, he sent his personal representatives to them with the title tudun (Bichurin, 1950:283; Chavannes, 1903:24).

In the ancient Türkic epoch, according to the degree of political significance, Orkhon inscriptions distinguish two types of peoples (budun): people with elteber (elteblig budun) and people with kagan (kaganlyg budun); the title Elteber stood below the title Hagan and was given to the leaders of peoples who did not have an independent political structure. For example, when the Yenisei Kyrgyz in the first half of VII century. were ruled by the Töles kaganate, headed by the Seyanto tribal association, an elteber was appointed to control the Kyrgyz. In the Kyrgyz, Elteber is the earliest known title. Their elder, who arrived in Changyan in 648, bore the title, which was transmitted in the Chinese source as si-li-fa-shi-bo-qu-a-chang. The word «ge-li-fa» or «sy-li-fa» corresponds to the title «elteber» of Orkhon monuments. These inscriptions clearly distinguish two types of peoples («budun»), the most significant Kagan («qayanlyg budun») and secondary eltebrancy («älteberlig budun»). For example, Bilge-Kagan in 716-717. calls the Uighurs eki elteberlig bodun – «a people having two Eltebers (rulers).

The leader of Tokuz oguz, the Uigur elteber Tumidu, around 647 created his own state in the north of Mongolia, with a stake on the r. Tola. The Chinese chronicles report: «Tumidu still arbitrarily called himself a kagan, established official posts that were the same as the Turkic (posts)» (Chavannes, 1903: 91). The Tang government did not recognize the newly created state. Among the titles found in the Orkhon inscriptions is the title «il-teber». It is marked several times in the inscriptions: 1) in the place of the text, which tells about the battle with the Karlucs, there is the phrase «Karluc 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤𐰭𐰏𐰤𐰭 were destroyed»; 2) in connection with the message about the battle of Kül-tegin with the same Karlucs, it is said: «Kül-tegin captured little il-tebers (from the Karluc)». Obviously, the same title was used by dokuz-oguz. In the fragment, reporting on the battle with the Dokuz oguz, there is the following sentence: «Uigur il-Tebras fled to the east.» S. G. Klyashtorny believed that this title was not royal, Kagan, it is common in Central Asia of the Turkic time for the leaders of large tribes and tribal unions, often retaining full independence. It also turns out that in addition to the Asian Turks, the European Huns used the title «Ilutver» similar to the title «Il-Teber». It is known that the leader of one of the Hun tribes, who settled in the North Caucasus about 682 years, i.e., after the disintegration of the state of Attila (454), bore the title or the name «Alp-

ilutver» (Marguar Osteuropäische, 302). It can also be considered proven that the title «Blut-ar», which belonged to the Arab sources, belonged to the Khan of the Bulgarian Turks of the Volga basin (Idel), who converted to Islam in 920, should be interpreted as «Alp-ilet-ver».

Tutuq (Tutuq) – the state-administrative title of the Turkic states in antiquity and the period of the early Middle Ages. The title was used in the management of the state system of the ancient Turkic kaganates, Kyrgyz, Uighurs, Avars, Kimaks and Khitan (Kara China). Tutuks performed military administrative functions in the state and conquered territories. The title «tutuk» in the administrative and managerial use of the Turkic states from the Chinese language, probably Tobas (Wei Tabgach). The term tutuk scientists associated with the Chinese «tutuq 'general'» (Ramstedt, 1951: 75). Türk. tutuq ~ tutuq 'governor' <kit tutu ~ tu-tuok 'governor' (Räsänen, 1969:502); <whale to-thon 'ruler of the region' (Ramstedt, 1951: 70). A.N. Bernshtam etymologized his tutuk as follows: «tut + oq or uq, that is, «originator» from the verb tutmaq (hold) and oq || uq». According to him, tutuks are «tribal princes», «representatives of tribal nobility», vassals of kagan in the tribes are smaller than those headed by eltebers.

G. Dörfer believed that the tutuk (tutuk) – «in the Chinese state was originally the title of military governors, that is, managers of the urban border garrisons, for the most part – the once independent Turkic beks, who turned into Chinese vassals, and therefore deprived of their Turkic titles as This happened for example in 657 with the leaders of the three Karluc tribes. »This refers to the practice, when in VII. The Tang authorities endowed the heads of even small tribal divisions with the title of Tutuk, that is, the governor of the district, the administration of the tuda – the administrative-territorial units created by the Chinese government on the territory of the disintegrated Western Turkic kaganate. Probably, the title «tutuk» (doo-doo) was used also by the Chinese themselves (Tang dynasty, 618-907), Kapagan-kagan in about the events of 701-702. said: «Tabgach Ong-tutuk came with us to the army. Having fought at the Holy Apex, I managed to smash and spray all five tumens. »«Ong-tutuk»- the Chinese military rank and title (Ong – from the Chinese, van -« prince », and the tutuks from the Chinese dudu «), meaning Prince Lee Dan, commander-in-chief of the Chinese army during the war of the Turks against China in 701-702, the future Chinese emperor of the Tang dynasty (618-907). The military administrative order «doo-

doo» (ie, Tutuk – Tuo-tuok), the Chinese (Wei, Sui, Tang dynasties) gave the leaders of the border «barbarian tribes» to protect the borders from other nomadic tribes. In the letter, the emperor wrote Dudo (military governor) Kumoshi Dajiangjun (Great General) of the Right Guard Jing-u Prince Guicheng (sincere devotee) Li Guigo: (Kumoshi and Kidan). I ordered Zhang Shougui to strengthen the defense. Now I hear that Neli (the leader of the Khitan), who viciously smashed the tujue (the Türks), is still afraid that the tujue will gather their other people, and they will again suddenly attack him. Therefore, you should form two fronts together with Neli. Since the tujue is not completely destroyed, they will bring trouble later».

«Tutuk» is found in a similar context in the runic monuments belonging to the ancient Uighurs. In the inscription of Moyun-chur – «I gave the people (tutuks) to the people...» (Orkhon-Yenisei Texteri, 1982). During the entire history of the Uyghur Kaganate, Tuva remained the most recalcitrant region. Therefore, for the management of Tuva Kagan, a special military governor was appointed with the title «tutuk». The henchmen of Kagan, the governors of the regions, who bore the titles of «Yshbara» and «Tarkhan» – the tribute collectors from the subjugated population, submitted to him. In order to finally gain a foothold in Tuva, like the monument to Moyun-chur narrates, the kagan lived here in a special fortress in the winter and then in the summer of 752. All this time: there was construction of defensive fortifications, the formation of garrisons, the development of a control system for the conquered population of Tuva. The Kyrgyz kaganate consisted of «six bugs and three tutukstva.» The Kyrgyz marked their victory over the Uighurs in a two-line gravestone inscription known as the «Yenisei Monument». «From you, my ale, my lady, my sons, my people, from all of you in 60 years [I separated = died]. My name is El-Tugan-tutuk. I was a messenger to divine ale. I was running for the people of six bugs» (Orkhon-Yenisei Texteri, 1982). The tutuk-shad title was worn by the Kimak ruler. In 766-840 Kimaks occupied the territory of the Western Altai, Tarbagatay and Alakol hollows. After the collapse of the Uyghur Kaganate in 840, a part of the tribes included in it joined the Kimak union. It creates a powerful state led by the ruler, who bore the title «Baiga» (distorted Yabgu), and at the beginning of the tenth century. accepted the title «Khakan». Thus, at the head of the Kimak tribe in 656-840. there was a shad-tutuk, 840-the end of the IX-Baigu, at the end of the IX-XI centuries. – Khakan. The administrative and managerial title

«tutuk» was used until the XI-XII centuries. near the Kara Chinas (Khitan). Part of the Kerait served in the Khitan troops. For this, their ruler received from the Khitan a tutuk title – prince. The Mongol tribes supported the Khitan during the disastrous for the last war with the Jurchens, who became the primordial enemies for the Mongols. From 1135 to 1147, the Mongols waged wars with the Jurchens and their ally China.

Erkin (Erkin-İrkin) – the state-administrative, administrative term of the ancient Turkic tribal unions, states. The word «erkin» (irkin) was one of the traditional titles among the nomadic population of the steppes of the ancient Turkic era. Prior to the formation of the first Turkic kaganate in 552, this title, according to Chinese written sources, was in use by the Juan-Juans, whose kaganate preceded the Turkic. In the ancient Türkic era, it was worn by tribal leaders who occupied a lower position in the administrative system than the Elteber, and had less than 10,000 soldiers. After the collapse of the first Turkic Kaganate, this title was retained in the new states in the east of Eurasia, which replaced it. The term «erkin» meant the head of the tribe. In modern Kazakh language, the term «Erkin» means «free», «plenty», «in plenty». According to some researchers, «İrkin» is, a derivative of the Mongolian word «Erkin» – «main». The title was also known in teles (Gaogui), Uygurs, Kyrgyz, Karluks, Kara-Kidan, Khazars, Bulgars, ancestors of the Sakha-Yakuts. In the early medieval Central Asian tribal unions of these most ancient words is the title Erkin, which was worn by the heads of many tele tribes belonging to the Uighur-Oguz Confederation of Gaoguy, for example, Bayyrku, Dolange, Kurykans, etc. It was recorded in the Chinese chronicles, he entered historical literature in the following spellings: play, yijin, syjin (the latter, the generally accepted version).

The title «erkin» (irkin) in early medieval Turkic written monuments is found more than once. In the VII century. it is mentioned that the sira, numbering 70,000 tents (families), led by a certain Inanchu-Irkin (İnanç İrkin). After submitting originally to the Eastern Türkic El-Kagan (Hyeli of the Chinese sources), the sirs soon rebelled, dissatisfied with taxation. In 629, the sirs received the support of Taizong (emperor of the Tang dynasty), and Inanchu-Irkin proclaimed himself Jenchu-bilge-kagan (Inan Chinese sources). In a monument in honor of Kül-tegin, the Ulug-erkin from the Baiyrku tribe is mentioned, with an army of which the Turkic army led by Kül-tegin fought at the lake. Turgs Yargun: (a) nta kisrā y (é) rb (a) y (i) rqu ul ((u) g

erk (i) ny (a) gī boltīy (a) ñ (i) p türgi y (a) rgun költä buzd (i) m (i) z – «After that, the Ulug-erkin from Yer-Bayyrku became [us] an enemy. When we returned, we defeated it [the army] at Lake Tyurgi Yargun.» «Erkin» (Irkin) – the highest title of the Karluk, who had been part of the Uyghur Confederation for a certain time and often fought allied with them against common opponents. The title of erkin . irkin was also appropriated to the Uyghur princes, heirs of the Kagans. In this case, the title can also mean the governor of the kagan in the province and the head internal service under kagan. In the «New History of the Tang Dynasty» it is written that during the subordination of the Kyrgyz to the Uyghur kagan, the title of erkin was worn even by the ruler of the Yenisei Kyrgyz, this kind of use of this term clearly indicates that the title of «erkin» belonged to the leaders of the Turkic tribes subject to kagan. The people occupying posts were appointed in most cases by representatives of the supreme power and their purpose was to exercise control over the subordinate tribes (provinces) of the state, to collect taxes, and the total administrative guide. According to S. G. Klyashtorny, the leaders of Ashide wore the title Irkin (Erkin), common to the tribal leaders in the Turkic kaganate. At the same time, their special position was determined by their relationship with the dynasty; It is not by chance that one of the Irkins Ashide bore the title Tegin – «a prince from the royal family, a prince» (Klyashtorny, 1966: 202-205). Apparently, those who once bore the title «Irkin» («erkin») had the same privileges as the holders of the title 'tarhan' (tarkhan), durhan '(durhan). By definition of the Yakut historian G.V. Ksenofontov, the functions of the «erkins» of the Kurykans (the ancestors of the Saka-Yakut) included the management of the tribe, the protection of the trade, the supervision of a section of the road, the «control» of a part of the hunting ground, etc. N. Ya. Bichurin regarding the head, the Kurykan translated: «Chief Elder Sygin» (i.e. erkin): (Bichurin, 1950: 374), and in N. Kyuner: «the great elder Syjin» (Kyuner, 1961: 283). The children submitted to the Turks, and their ruler from the Dahe clan wore the Turkic title of Irkina. But different times and in different military-political situations, the meaning of the word and the

function of the term changed. If the need arose to go to war, Irkin conferred with the rulers of the boo. In the 10th century, Ye-lu Abaoji was singled out from among the rulers of the boo. He did not belong to the ruling Dahe clan. His father was Irkin, the head of one of the Khitan units, commanding (controlling) troops and horses. » In 901, during the reign of Kagan Handetsin (also known as Yaolian), Abaoji was appointed by Irkin of his boo. He made successful campaigns against Shiwei and Xi and was promoted, becoming «yes to fu irckin» – an irkin of special administration (fu). The semantics differ from the genre in which the character is represented. This, apparently, depends on the fact that the meaning and content of the title was different in certain time periods, for example, among the dzhurdzhidov (in Chinese), «ergin» meant «garrison commander in the steppe horde».

Oguz rulers – Yabgu (X c.), Later, the Karluks in Central Asia wore the title «Köl erkin». According to Ibn Fadlan, they had their deputies. Ibn Fadlan writes that anyone who is the «vicar» of the Oguaz king is called kudarkin or kuzarkin. The title Kol erkin, as noted in the historical literature, is a distortion of the titer count erkin. According to Mahmud Kashgari, the «Kol-Erkin» (köl erkin) were co-ruler advisors, or governors of the supreme ruler, and were characterized as «a full mind like a lake» (Kashgari Vol. I, 107-108). The existence of Kol-erkins under the Oguz rulers is confirmed not only by Ibn Fadlan, but also by historical legends. The Oguz-name versions contain a story about Erki Khan, who was elected the «deputy» of the Oguz king Karaman. The tradition of Erki Khan is an attempt to popularize the etymologization of one of the phenomena of the political system of the Oguz state. At the same time, it contains an important testimony of the past existence of Kol-erkin's honorary canyon among the Oguz. Historical data, therefore, indicate that the Oguz rulers had deputies who had the title Kol-erkin. Judging by the text of Ibn Fadlan, these governors possessed great powers. In one of the episodes described by Ibn Fadlan, the Oguz kol-erkin acts as the supreme arbiter. He is approached to resolve very complex litigation and judicial conflicts (Kovalevsky, 1956: 296-297).

References

- Babayarov G. (2012). Gosudarstvennyj stroj Zapadnotjurkского kaganata. [The state system of the Western Turkic Kaganate]. Autorf.dokt. diss., Tashkent. 57 p.
- Barthold V.V. (1968). Soch. V 9 t. [W. in 9 v.]. Moskva. V.5.
- Baskakov N. A. (1987). K probleme kitajskih zaimstvovaniy v tjurkskih jazykah. [To the problem of Chinese borrowing in Turkic languages]. Turcica et Orientalia. Studies in honor of Gunnar Jarring on his eightieth birthday. Istanbul.

- Klyashtorny S.G. (1964). Drevnetjurkskie runicheskie pamjatniki kak istochnik po istorii Srednej Azii. [Ancient Turkic runic monuments as a source on the history of Central Asia]. Moskva.
- Klyashtorny, S.G. (1966). Ton'jukuk – Ashidje Juan'chzhjen'. [Tonyukuk – Ashide Yuanzhen]. Turkic collection. On the 60th anniversary of A. N. Kononov. Moskva. P. 202-205.
- Klyashtorny S.G., Savinov D.G. (1988). Drevnetjurkskie jetnopoliticheskie ob#edinenija i ih znachenija v jetnogeneze narodov Srednej Azii i Kazahstana. [Ancient Turkic ethnopolitical associations and their significance in the ethnogenesis of the peoples of Central Asia and Kazakhstan]. Problems of ethnogenesis and the ethnic history of the peoples of Central Asia and Kazakhstan. Moskva. P. 66-70.
- Klyashtorny, S.G., Savinov D.G. (2005). Stepnye imperii drevnej Evrazii. [Steppe empire of ancient Eurasia]. Sankt-Petersburg. 346 p.
- Kovalevsky A.P. (1956). Kniga Ibn Fadlana o ego puteshestvii na Volgu v 921-922 gg. [The book of Ibn Fadlan about his journey to the Volga in 921-922]. Kharkov. 348 p.
- Kononov A.N. (1980). Grammatika jazyka tjurkskih runicheskikh pamjatnikov VII-IX vv. [The grammar of the language of Turkic runic monuments VII-IX centuries]. Leningrad.
- Kradin N.N. (1992). Kochevye obshhestva (poblemy formacionnoj harakteristiki). [Nomadic societies (problems of formational characteristics)]. Vladivostok.
- Kuner N.V. (1961). Kitajskie izvestija o narodah Juzhnoj Sibiri, Central'noj Azii i Dal'nego Vostoka. [Chinese news about the peoples of South Siberia, Central Asia and the Far East]. Moskva.
- Mahmud Kashgari. «Divan lugat it-Turk». V.1. P.107-108.
- Makhpirov V.U. (1997). Imena dalekih predkov : Istochniki formirovanija i osobennosti funkcionirovanija drevnetjurkskoj onomastiki. [The names of distant ancestors: Sources of formation and features of the functioning of the ancient Turkic onomastics]. Almaty. 299 p.
- Orkhon-Yenisei Texteri. (1982). Frunze.
- Potapov L.P. (1991). Altajskij shamanizm. [Altai shamanism]. Moskva.
- Ramstedt G. (1957). Vvedenie v altajskoe jazykoznanie. [Introduction to Altai linguistics]. Moskva.
- Doerfer G. (1975). Turkische und mongolische Elemente im Neupersischen. [Turkish and Mongolian elements in the New Persian]. Bd 1–3. Wiesbaden. 1963-1967 (Bd 1- 1963; Bd 2- 1965; Bd 3- 1967).
- Aalto P. (1971). Iranian Pre-Islamic Times . Studia Turcica. Budapest. P. 29-37.
- Clauson G. (1972). An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish. Oxford.
- Taşagıl A. (2003). Kök Türkler. [Kok Turks]. İstanbul.
- Chavannes Edouard. (1906). Documents sur Les Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux. [Documents on Western Tou-Kiue (Turks)]. Sankt-Petersburg.
- Räsänen M. (1969). Versuch einen etymologischen Wörterbuchs der Turksprachen. [Attempt of an etymological dictionary of Turkic languages]. Helsinki.

Mohammad Mullah Frotan Salangi

Dean of Social Science Faculty, Bamyan University,
Afghanistan,
e-mail: mfrotansalangi@gmail.com

**THE ROLE OF ETHNIC DISCRIMINATION
IN AFGHANISTAN'S CIVIL WAR**

Afghanistan is a country with ethnic diversity like other hundred countries in the world. By abusing this diversity, ethnic discrimination has been one of the effective factors of civil war in Afghanistan. The purpose of this research is to explore the relationship between ethnicity and continues civil war in Afghanistan. Ethnicity as an issue has been faced by all multi-ethnic societies. But it is a matter of great apprehensions and graver outcomes in those societies which are going through post-conflict reconstruction, like Afghanistan is today. This paper attempts to analyze the fact how social and political objectives of ethnic groups are liable to be accommodated in the new structure of Afghan State. It will also argue about the composition of ethnic groups, impact of war on ethnic communities, and why the ethnic fault lines may continue and under what circumstances, they fade away?

Key words: Ethnicity, Ethnic discrimination, civil war, multi – ethnic state, socio-economic exclusion.

Мухаммед Мулла Фротан Саланги

әлеуметтік ғылымдар факультетінің деканы, Бамиан университеті,
Ауғанстан, e-mail: mfrotansalangi@gmail.com

**Ауғанстандағы азаматтық соғыс кезіндегі
этникалық кемсітушілік орны**

Ауғанстан – бұл әлемнің басқа жүз елі сияқты этникалық әртүрлілігі бар ел. Осы алуан түрлілікті асыра пайдалана отырып, этникалық кемсітушілік Ауғанстандағы азаматтық соғыстың тиімді факторларының бірі болды. Бұл зерттеудің мақсаты – Ауғанстандағы азаматтық соғыс пен этникалық қатынастар арасындағы өзара байланысты зерттеу болып табылады. Этникалық тиістілік мәселе ретінде барлық көпэтникалық қоғамдардың алдында тұр. Бірақ бұл бүгінгі Ауғанстан сияқты постконфликттен кейінгі қалпына келтіруді бастан кешкен қоғамдардағы үлкен қауіптер мен елеулі нәтижелер мәселесі. Бұл мақалада этникалық топтардың әлеуметтік-саяси мақсаттары ауған мемлекетінің жаңа құрылымында ескерілуі мүмкін. Ол сондай-ақ этникалық топтардың құрамы, соғыстың этникалық қауымдарға әсері туралы дауға болады және неге этникалық сыну желілері жалғасуы мүмкін және олар қандай жағдайларда жоғалады?

Түйін сөздер: этникалық, этникалық дискриминация, азаматтық соғыс, көп ұлтты мемлекет, әлеуметтік-экономикалық ерекшелік.

Мухаммед Мулла Фротан Саланги

Декан факультета социальных наук, Университет Бамиан,
Афганистан, e-mail: mfrotansalangi@gmail.com

**Роль этнической дискриминации в Афганистане
во время Гражданской войны**

Афганистан – это страна с этническим разнообразием, как и другие сто стран мира. Злоупотребляя этим разнообразием, этническая дискриминация стала одним из эффективных факторов гражданской войны в Афганистане. Целью данного исследования является изучение взаимосвязи между этнической принадлежностью и продолжающейся гражданской войной в Афганистане. Этническая принадлежность как проблема стоит перед всеми многоэтническими обществами. Но это вопрос больших опасений и более серьезных результатов в тех обществах, которые переживают постконфликтное восстановление, как сегодня Афганистан. В данной статье предпринята попытка анализа того, как социально-политические цели этнических групп

могут быть учтены в новой структуре афганского государства. Он также будет спорить о составе этнических групп, влиянии войны на этнические общины, и почему этнические линии разлома могут продолжаться и при каких обстоятельствах они исчезают?

Ключевые слова: этничность, этническая дискриминация, гражданская война, многонациональное государство, социально-экономическая изоляция.

Introduction

Afghanistan is a multi-ethnicity country and society, its ethnic groups have lived together for more than 5000 years in this region and they gathered together many times against The Great Empire of Britain and Soviet Union and defeated them and have maintained their freedom. Due to Afghanistan's geo-strategic location, the powerful countries have tried to have a direct or an indirect influence in this country's political strategy. These foreign powers have always created problems among these ethnic groups for getting through their own interests. In this sense, the country's multi ethnicity has hampered its development as a nation.

By abusing this diversity, ethnic discrimination has been one of the effective factors of civil wars in Afghanistan. However, a war-exhausted nation confronts a raft of problems; extreme poverty, deprivation and discrimination have reinforced existing fault lines in society. Bridging these gaps requires a long-term investment in physical and social capital and the economy, if the relapse of conflict is to be avoided.

Experience from different countries emerging from ethnic conflicts has demonstrated that when a leadership sets up appropriate, transparent and accountable management systems and tools, and then applies them properly and equitably, the ethnic discrimination eventually come to an end, and it is the key components of sustainable peace and development will become more achievable.

Afghan politicians, however, reject ethnicity as a pressing issue. Rhetoric about ethnicity is in a sense taboo to speak about in public, but history says otherwise. Ethnic divisions have always played a significant role in the country ever since the inception of the modern state of Afghanistan. this issue was highlighted during the Bonn Conference of 2001 when the United Nations emphasized the importance of keeping the country multi-ethnic. The conference stressed the importance of safeguarding the political representation and interests of all ethnicities. The events that led to the Bonn Conference, however, are attached to a hazy and somewhat obscure ethnic history.

The issue of ethnic discrimination is one of the most critical issues in the context of peace and reconstruction of Afghanistan. Peace building as the most important part of reconstruction and rehabilitation is a multifaceted issue. We cannot reach to real peace without the consideration of ethnic discrimination issue, because it is the main cause of Afghan's civil wars. It involves all economic, political and social aspects. The strengthening stability of the foundations of a country pertains to sustainable peace and security. Since, the nature of war is destruction of existing mechanisms and segmentation of a nation in warier apposite groups, it is important to find out the ways of strengthening peace and security after bringing the ethnic discrimination to an end.

The foremost concern is to engage with theoretical reflections on questions of nation and ethnicity which is seminal for any serious and critical reflection on the evolution of identity discourse in Afghanistan. Specifically, the attempt is to engage with the following issues:

- 1- To highlight the roots and elements of ethnic discrimination in Afghanistan;
- 2- To examine the relationship between ethnic discrimination and civil war;
- 3- To identify challenges and opportunities for building sustainable peace in Afghanistan;
- 4- To provide practical solutions and recommendations for stopping ethnic discrimination.

Afghanistan's Ethnic Groups

Lying in the hearth of Asia, Afghanistan is the crossroads of the Middle East, Central Asia, and the Indian subcontinent. As its strategic location, a multitude of ethnicities dwell within its borders. This diversity, however, has undermined efforts at peacebuilding. With heightened ethnic tension and fluid ethnic boundaries, no policy, plan, or proposal can adequately address the need of any single group.

According to 2010 data from the US Department of State, the largest ethnic group in Afghanistan is the Pashtun, comprising 42% of Afghans. The Tajiks are the second largest ethnic group, at 27% of the population, followed by the Hazaras 9%, Uzbeks 9%, Aimaq 4%, Turkmen 3%, Baluch 2% and other

groups that make up 4% (Youngerman & Wahab, 2007: 14).

This section will take a closer look at each of the main groups identified above, although the reader should note that other groupings may exist in the country as demographic data for Afghanistan tends not just to be unreliable and . or difficult to verify, but figures about the ethnic composition of the population are also disputed among ethnic groups.

When discussing ethnicity, it often proves difficult to draw clear distinctions between terms such as social, ethnic and minority groups. For the purposes of this paper I am using the term ethnic group, which is generally defined as a social group of a larger society that is bound together by common ties of race, language, nationality, culture or other common values.

At the dawn of modern times, the territory of what is now Afghanistan was inhabited by a variety of ethnic groups which apart from the Muslim faith, had little in common (Saikal, 2004:18). The ethnic groups in Afghanistan are «solid, cultural units which have been divided by boundaries and have been engaged in conflict since years, (Shahrani, 1986: 26-29). Ethnically Afghanistan is truly a very «diverse country that has been under the control of the Pashtun majority at the top level as all the kings (In the contemporary era since 1747) come from this group». However, ethnicity had never remained a very strong factor in Afghanistan's politics before the Sour Revolution (Rais, 1999). The war in Afghanistan has vastly changed the traditional balance of power among the ethnic groups. Non-Pashtun groups are more powerful today than they were 40 years back.

The population statistics for the major ethnic groups are highly controversial in the absence of an accurate official census.

Ethnic group	%
Pashtun	42
Tajik	27
Hazara	9
Uzbek	9
Aimak	4
Turkmen	3
Baluchi	2
Others	4

Source: Youngerman, Barry & Wahab, Shaista. (2007). A Brief History of Afghanistan. InfoBase Publishing, New York. P. 14.

The origins of various ethnic groups are subject of much speculation and legend (Wahab & Youngerman, 2007: 15). Afghanistan has been facing the political intricacies in «developing a coherent state on nationhood», owing to the complications of ethnic, religious and linguistic multiplicity of the country. Barfield (2010: 23) says that «Afghanistan consists of 5 major and dozens of minor ethnic groups and many of which have not been even studied well».

Pashtuns

Pashtuns comprise the largest ethnic group in Afghanistan, they are the most politically influential ethnic group historically, and they are seen as the historic founders of the Afghan monarchy in 1747. They live primarily in the south and the eastern provinces of the country. The Pashtun social structure is based on the Pashtunwali code of honor and behavior (The most important principles for Pashtuns are hospitality, protection of guests, defense of property, family honor and the protection of female relatives).

Their main tribal confederations are Durrani and Ghilzai whose territorial domain extends to the South and East of the country. Both have enmity against each other. The other major tribes of Pashtuns are Mohmand, Afridi and Yusufzai (Wahab & Youngerman, 2007: 15). As a result of the war (Soviet invasion), and its accompanying political fragmentation among the tribes and empowerment of other ethnic groups, the role played by the Pashtuns in the Afghan society and the emerging power structure has somewhat declined (Newell, 1989: 1094).

Tajiks

Tajiks are the second largest group, they mainly concentrated in northern, north-eastern and western Afghanistan. Tajiks have no specific social structure and their loyalties tend to revolve around the village and family. They are better educated and skilled, they live in settled communities rather than leading a nomadic lifestyle. Rulers from the Tajik ethnic group led Afghanistan during two brief periods: for nine months in 1929 under Habibullah Khan and from 1992 to 1996 under President Burhanuddin Rabani. Since 2001, the situation of Tajiks has changed considerably according to the BBC. The Tajik resistance fighters were very influential in the so-called Northern Alliance that cooperated with US and coalition forces to oust the Taliban (Retrieved July 7, 2015).

Hazara

Hazaras are a Mongoloid people from central Afghanistan, they are unarguably the most persecuted and marginalized group in Afghanistan. Unlike most Afghans, they are Shia Muslim. Under Emir Abdulrahman Khan, their land was taken away and distributed to Pashtuns. They also had harsh taxes imposed on them. When the Hazaras revolted, the Amir brutally massacred them and sold the remaining population into slavery. Until 1919, the hazaras were legally slaves. They are the poorest and the most marginalized ethnic community of the country (Rais, 2008: 32).

Uzbeks and Turkmen

Uzbeks and Turkmen both live predominantly, though not exclusively, in the northern provinces of Afghanistan. Uzbeks and Turkmen are mostly grain and vegetable farmers, and they occupy the greatest share of Afghanistan's erable land in the North (Rais, 2008: 32). Many supplement their income by producing and selling crafts, animal by-products and, most importantly, carpets. Many Uzbeks are settled in towns where they are successful businessmen, silver and goldsmiths and leatherworkers. Due to their relative prosperity and small size compared to the overall population of Afghanistan, Uzbeks and Turkmen have not pursued political influence in the past to the same degree as other ethnic groups. Recently, Uzbeks have been striving for greater political participation in the central government and greater control over Uzbeks-majority areas (Smith et al; 1969: 75).

Political Instrumentalization of Ethnicity

The question comes to mind why ethnic groups rose to political relevance in Afghanistan. to answer this question one has to look back on history. The Afghanistan state was created by the rival colonial powers British India and Russia at the end of the 19th century. The ruling family of the Pashtun Durrani confederation enthroned by British India favored Pashtun elements in their concept of the nation-state. Besides the fact that the Pashtuns made up the royal family, the main reasons for the predominance of this Pashtun-biased nationalism were that the Pashtuns constituted the most numerous ethnic category.

Although the state policy meant to include the various regional leaders, tribal chiefs and notables by distributing resources in a clientelistic way (Barnett,

1992: 77-99), the state used ethnic patterns to regulate access to public goods and offices. Pashtuns were privileged in all areas and dominated the military. Tajiks were left with the economic sector and the educational institutions, whereas the Hazaras were marginalized in general. Hence, a resettlement and redistribution of land which took place during the 20th century generally advantaged the Pashtuns: the Pashtun settlers received the irrigated land in the oases of northern Afghanistan, and pastures in central Afghanistan were given to Pashtun nomads. The unequal treatment of the people came along with the forming of ethnic stereotypes: Pashtuns were considered 'bellicose', Tajiks were said to be 'thrifty', Uzbeks were known as 'brutal' and the Hazaras as 'illiterate' and 'poor'. Even though the politics of the nation-state thus created an ethnic hierarchy, ethnic conflicts demanding for a change of the state policy surprisingly emerged very rarely (Anderson and Strand, 1979: 26-34).

Politics in the capital Kabul were of little interest for the people in rural Afghanistan (Dupree, 2010: 248-251). Afghan's even recognized the nation-state as a hostile factor which intervened in their social life by force rather as a key to access to resources (such as offices or land rights) which they could take control of. Furthermore, the categorization of ethnic groups remained a blurred concept for the Afghan population and was not respected as the general framework for collective action. Accordingly, the ordinary Afghan's did not articulate a political will to overcome the ethnic hierarch stipulated by the state. However, this does not mean that ethnic harmony existed in pre-war Afghanistan. On the local ground conflicts especially on property rights of water and land, were occasionally defined in ethnic terms. However, the social context, the motives and the political alliances constituted the decisive factors for the labeling of the conflict. For example, conflicting parties in the Hazarajat sometimes defined the same conflict as an ethnic one between Hazaras and Pashtuns, sometimes as a sectarian one between Shiites and Sunnites and sometimes as a socioeconomic one between farmers and nomads. Thus, the situation defined which pattern of explanation was used.

The political movements used ethnicity as the main argument for the legitimacy of their political existence, because all other ideologies (Islamic as well as communist or royalist) lost ground as a basis for the mobilization of the masses and as an instrument for political demands. The leaders of the warring factions made their supporters aware of their social and economic deprivation on the

basis of their ethnic affiliation in past and present. They claimed that the survival of the 'own ethnic group' was endangered through the aggressive behavior of 'other ethnic groups. Nevertheless, by means of the ethnic argument the warring factions stirred up a collective anxiety as well as hate and jealousy. Ethnic affiliation also provided the basis for the parties' demands concerning economic and political resources of the state and society. All warring factions justified their political demands by referring to the size of their ethnic group and their territorial roots. Moreover, they used ethnicity to justify their military actions. Ethnic cleansing and ethnocide occurred frequently in Kabul between 1992 and 1994, in the Shomali plains between 1996 and 2001, in the Hazarajat between 1992 and 2001 and ... (Saikal, 2006: 527-540).

Civil Wars, Ethnic Discrimination and Ethnic Fragmentation

In the contemporary history of Afghanistan, it has dawned that civil war in the country have been the product of «ethnic discrimination» in the country as these ethnic groups believe themselves the contenders, for they aspire to attain power and control the country (http://www.intermedia.org.pk/pdf/pak_afghan.Naheed_Soleman_Ethnic_Discrimination_in_Afghanistan.pdf). Both internal and external factors have been involved in this. Wars, particularly long destructive civil wars among local groups, create or sharpen existing ethnic identities by an exasperating sense of loss among some groups, while inducing a real or imagined sense of empowerment among others. The wars in Afghanistan have drastically altered the balance of power and influence among the traditional social and political forces in the country. The ethnic and social forces of Afghans are more conscious of their separate identities today than any time in the history of the country.

The responses to the communist regime and the Soviet invasion were organized more or less on an ethnic and local basis. By ousting the communist state and its functionaries from their regions, they established a sort of self-government under their own ethnic leaders. Ethnic considerations subsequently caused political polarization among the Mujahiddeen groups, locking them into a bitter struggle for power after the fall of the Marxist regime (Rais, 2008: 17).

The multipolar confrontation acquired dangerous sectarian and regional dimensions and gradually transformed itself into an ethnic conflict

between the Pashtun, fearing loss of power, and the coalition of Tajik, Uzbek and Hazara groups from the north who had gained greater political influence in Kabul, which had been traditionally dominated by the Pashtun elite. In absence of democratic institutions, the Afghan fractions were unable to resolve their differences peacefully or maintain stable coalitions, which undermined national unity. The differences between Pashtun and other ethnic groups on one hand, and the political rift between the parties professing traditional and revolutionary Islam on the other, widened the conflict within the resistance after the departure of common enemy, the Soviet Union from the scene.

The rise of Taliban movement, which sought reunification of the country through military conquest and established a highly centralized state apparatus run by a rigid theocratic line, also had Pashtun ethnic undertones. Their military offensive pushed the other ethnic groups to margins, causing the worst human rights violations. The post-Taliban political arrangements were titled in favor of the other ethnics groups from the northern parts of the country. With the new constitution and elections for the parliament and provincial councils, Afghanistan's political system is becoming more representative. The issue of ethnicity may get diffused with economic and political reconstruction. But the question of identity and regional interest will take a longer time to settle, depending on how the social groups of Afghanistan seek accommodation and live within a unified state like they had before the wars (Rais, 2008: 18).

Throughout the world, «ethnic tribal characteristic are similar in that kinship is a factor in establishing the group's identity». The ethnic groups have been significant factors in the history of Afghanistan when it is talked about «violence» (Hanley, 2011, April 8). The ethnic issues have great impact on the people of Afghanistan and «may lead to violence» in the society. Ethnic characteristics further exacerbate the division between Pashtun and Non-Pashtun tribes whose «insurgencies threaten Afghanistan». The «hostilities persistent conflict among ethnic groups over land and water rights has plagued the history of Afghanistan (Isby, 2010: 189).

Role of Ethnicity in Nation Building

The Pashtun groups that originated the Afghanistan state preliminary as a tribal confederation subjugated the superstructure of the state through its chaotic reality for more than two centuries (Rais, 2008: 35). The Afghan monarchs

who despite being Pashtun in the ethnic origin, were elated in taking up the social ethics, mores, and language other than Pashtu, the national language of the Pashtun. They espoused Persian, which in Afghanistan with local differences of dialect and intonation is known as Dari (Herzig, 2004: 511).

It is debatable whether the Afghan kings in the 20th century made any serious and deliberate attempt to construct an inclusive and composite national identity representative of the ethnic cultures, folklores, and modern literary expressions. Non-Pashtun intellectuals and sub nationalist rudiments have argued that the creation of a distinct national identity had a Pashtun social base as it hinges on Pashtunwali (Rais, 2008: 53).

For this reason, Pashtun groups have identified themselves with Afghan nationalism more than other ethnic groups. Mainly Pashtun ethnic symbols and cultural expressions in dance and music were assumed as national culture. Anderson (1974: 462-450) states that the «script of state and nationhood is inscribed by the prevailing ethnic groups in any authoritarian system because this kind of politics is by nature exclusionary». Afghanistan under the monarchy was no exception. As the institutions for «interest articulation or smoothing the progress of representation of diverse social groups in the power structure were missing from the scene, the monarch performing as the principle patriarch dogged «who got, what and why». In this type of political system, it is also easier to engender myths about national identity, nationalism, and nationhood, and maintain them in the absence of political participation» (Hobsbawm, 1990). While a brawny sense of Afghan national identity has existed within Afghanistan, as a minimum in the urban areas along with the educated classes. But this sense did not reach to the countryside society because the question of bigger identity remains «immaterial to their everyday reality, and their identification is with narrower communities of family, clan, sub-tribe, tribe, locality, and region» (Mousavi, 1998: 168-74).

Ethnicity and Political Reconstruction: Post Taliban

The United States in its war against the Taliban after the 9.11 tragedy, tried the time-tested strategy of courting the enemies of the enemy (Rais, 2008: 47). The Bonn Conference (December 2001) brought Hamid Karzai (a Pashtun), but it has not wiped out the feeling that power has been confined by the Tajik warlords maintained by the US as Karzai was just like a puppet. It might have carried some weight

in the beginning but with the passage of time things have transformed (haq, 1995: 990-1004).

Even today Taliban remain active and so is the case with terrorism. The U.S. policy in a similar vein started with the cooperation of the non-Pashtun ethnic groups, and at least for three years, paid greater attention to leaders of other ethnic groups than to the Pashtuns. The reasons for this tilt or choice were obvious. The other ethnics driven out of power by the Taliban militia were more open to welcoming and supporting the U.S. forces than the Pashtun community that provided a strong political and ethnic base to the Taliban. In every situation, like the post-Taliban conditions of Afghanistan, some of the tribal leaders and strong individuals with local and regional influence from Pashtun areas have sided with the central government and cooperated with the foreigner powers.

Conclusion

The process of defining Afghanistan's conflict as an ethnic one is a complex one. Ethnic consciousness can be traced as far back as the creation of Afghanistan when the Pashtuns were handed the reigns of leadership. Pashtun domination continued and was codified into an ethnic hierarchy under the rule of Emir Abdur Rahman. As time passed, calashes appeared to have died down until the Communist era. It was during this period that the rise of several Communist factions and Mujahideen groups, that Afghans began to align themselves with their own ethnicity. These divisions translated over to modern day where the 20th century Mujahideen and Communist groups rebranded themselves as political parties. The existence of such political groups is evidence that Afghan society is ethnically divided. Although political leaders deny ethnicity as the motivation of their organization, history has shown otherwise.

The «genocidal acts, ethnic cleansing, and violence» against one another have been common feature in the multi-ethnic society of Afghanistan. Yet Afghanistan has tainted very much in terms of ethnic balance due to civil war, foreign intervention, and state collapse. As rebuilding is the «overarching political topic in Afghanistan», conceivably its identity politics calls for reconstruction by identifying the «veracity of ethnic empowerment of non-Pashtuns groups and providing institutionalized balance and representation of all groups in the political, economic, and cultural life of the country». Afghanistan and its largest community, the Pashtuns, must recognize the political reason

of a reconstruction of identity as an amalgamated nationhood that would be «accommodative» and not «exclusionary». Respect of ethnicity and legality of the assertion of each group for liberty in all areas of national life will have affirmative and encouraging political repercussions about rights, representation, sovereignty, and value and right to contribute in the power arrangements of the country. With the increase in the power of the state, as reconstruction projects in different fields of national life follow-up optimistic political effects, the ethnic groups might uncover a new balance among themselves.

As for as the internal composition or social structure is concerned, none of the main ethnic groups is homogenous. But even then historically, the ethnic loyalties have been stronger than any other fidelity and have had anecdotal degrees of power among diverse social groups. Arnold (1985) states that the «regional and international environments

determine the geopolitical fix that can either obstruct or make possible the progress of national assimilation. Afghanistan, being landlocked, having a poor resources base, and being on the margins of world politics was not lucky enough to obtain enough economic or political support. The change of its role from a historical buffer to an aligned state of the former Soviet Union further alienated her from alternative centers of world power. The process of national consolidation gravely suffered with political instability, political polarization, and creeping influence of regional powers and internal confrontations that took both ideological as well as ethnic shapes». The violence can not solely be attributed to the ethnic groups. There are surely numerous other factors which have contributed to the fragmentation of Afghan in society and persistence violence. No doubt, ethnic differences are a fact, but not the sole factor in triggering Afghan violence.

References

- Ahadi, Anwar-ul-Haq. (1995). The Decline of the Pashtuns in Afghanistan. *Asian Survey*. Vol. 35 (7).
- Anderson, Perry. (1974). *Lineages of the State in Afghanistan*. London: Verso.
- Anderson, John W and Strand, Richard F. (1979). *Ethnic Processes and Inter-group Relations in Contemporary Afghanistan*. New York: Afghanistan Council of the Asia Society.
- Barnett, R. Rubin. (1992). Political Elites in Afghanistan: Rentier State Building, Rentier State Wrecking', *International Journal of Middle Eastern Studies*, No 24.
- Dupree, Louis. (2010). *Afghanistan*. Oxford University Press.
- Hanley, Colonel Robert. (2011, April 8). «Ethnic Violence, Impact on Afghanistan». Strategy Research Project. US Army War College, Carlisle Barracks, PA. Retrieved from <http://www.dtic.mil/dtic.tr/fulltext/u2/a559961.pdf>. Date: 1.07.2019.
- Haq, Farhat. (1995, November). Rise of the MQM in Pakistan: Politics of Ethnic Mobilization. *Asian Survey*.
- Herzig, Edmund. (2004, May). Regionalism, Iran and Central Asia. *International Affairs*. Vol. 80 (3).
- Hobsbawn, E.J. (1990). *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*. Cambridge University Press.
- Isby, David. (2010). *Afghanistan: Graveyard of Empires: A New History of the Borderlands*. Pegasus Books, New York.
- Mousavi, Syed Askar. (1998). *The Hazaras of Afghanistan: An Historical, Cultural, Economical and Political Study*. Surry: Curzon.
- Rais, Rasul Bakhsh. (1999, January). Conflict in Afghanistan: Ethnicity, Religion and Neighbors. Vol. XVII (1). *Ethnic Studies Report*.
- Rais, Rasul Bakhsh. (2008). *Recovering the Frontier State: War, Ethnicity, and State in Afghanistan*. Oxford University Press.
- Saikal, Amin. (2006). *Modern Afghanistan: A History of Struggle and Survival*. Fifth Avenue, New York.
- Shahrani, Nazif M. (1986). State Building and Social Fragmentation in Afghanistan: A Historical Perspective. In: *The State, Religion and ethnic politics: Afghanistan, Iran and Pakistan*. edited by Ali Banuazizi and Myron Weiner. Syracuse, NY: Syracuse University Press.
- Shahrani, Nazif M. (2002, Septemer). War, Factionalism, and the State in Afghanistan. *American Anthropologist*. Vol 104 (3).
- Smith, Anthony D. (1981). *The Ethnic Revival*. Cambridge University Press.
- Smith, Harvey H. et al. (1969). *Area Handbook for Afghanistan*. Washington, D.C: US Government Printing Office.
- Youngerman, Barry & Wahab, Shaiesta. (2007). *A Brief History of Afghanistan*. InfoBase Publishing, New York.

Umarov Sardor

Assistant, Samarkand state university, Uzbekistan, Samarkand,
e-mail: sardor.umarov.2013@mail.ru

**BILATERAL RELATIONS REPUBLIC
OF UZBEKISTAN AND GERMANY**

After the backup Soviet Union founded new countries old them regions. Also, unified two German countries in Europe. Such as arose new independence states, one of the Republic of Uzbekistan, other was the Federative Republic of Germany in Eurasia region. This is states established diplomatic relations at the short time. Bilateral relations are rising during independence's years. Successful relations put into practiced not only economical but also cultural relations too. Uzbek-German cultural relations well established within public diplomacy. We showed cultural relations in the sphere of public diplomacy in this article.

Key words: relations, public diplomacy, Germany, days of culture, 1996, 1997, Friendship Society, Cultural Centre.

Умаров Сардор

ассистент, Самарканд мемлекеттік университет,
Өзбекстан, Самарканд қ.,
e-mail: sardor.umarov.2013@mail.ru

**Өзбекстан Республикасы және Германия арасындағы
екінші келісім**

Кеңес Одағы құлағаннан кейін ескі аймақтардың жаңа елдері құрылды. Еуропада екі неміс елі біріккен. Тәуелсіздіктің жаңа мемлекеттерінің пайда болуы сияқты бір Өзбекстан, екіншісі Еуразия аймағындағы Германия Федеративтік Республикасы болды. Бұл мемлекет қысқа уақыт ішінде дипломатиялық қатынастар орнатты. Тәуелсіздік жылдарында екі жақты қарым-қатынастар артып келеді. Табысты қарым-қатынас тек экономикалық қана емес, сондай-ақ мәдени байланыстарды да тәжірибеге енгізеді. Қоғамдық дипломатия аясында өзбек-германдық мәдени байланыстар жақсы дамыды. Бұл мақалада біз қоғамдық дипломатия саласындағы мәдени байланыстарды көрсеттік.

Түйін сөздер: қарым-қатынас, қоғамдық дипломатия, Германия, Мәдениет күндері, 1996, 1997, Достық қоғамы, Мәдениет орталығы.

Умаров Сардор

ассистент, Самаркандский государственный университет,
Узбекистан, г. Самарканд,
e-mail: sardor.umarov.2013@mail.ru

**Двусторонние отношения между
Республикой Узбекистан и Германией**

После распада Советского Союза были основаны новые страны. Также объединены две немецкие страны в Европе. Так возникли новые государства: Республика Узбекистан и Федеративная Республика Германия в регионе Евразии. Эти государства установили дипломатические отношения в короткие сроки. Двусторонние отношения растут в годы независимости. Успешные отношения приносят в практику не только экономические, но и культурные отношения. Узбекско-германские культурные связи хорошо сложились в рамках публичной дипломатии. В этой статье мы показали культурные связи в сфере публичной дипломатии.

Ключевые слова: отношения, общественная дипломатия, Германия, Дни культуры, 1996, 1997, Общество дружбы, Культурный центр.

Introduction

At this time, the integration of Uzbekistan into the international community is one of the priorities of the country's foreign policy, when the era of transition to a new stage of diplomacy between nations in the current globalization process, peaceful settlement of disputes and problems in the system of international relations. Therefore, at one of five priority directions, the Strategy of Action, of the Republic of Uzbekistan's development in 2017-2021 has highlighted the strengthening of inter-ethnic and inter-confessional peace and harmony in the area of security, religious tolerance. In addition, the State Program on the implementation of the Strategy of Action in the Year of People's Communication and the Human Interest has set a special task for the activation of «public diplomacy» in the foreign policy of the country.

President of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev mentioned the six important tasks for the development and prosperity of Central Asia in the international conference «Central Asia: One Past and a Common Future, Cooperation for Sustainable Development and Mutual Prosperity» in the city of Samarkand in November 2017. Among them was the question of the development of public diplomacy. «We want to continue an active cultural and humanitarian dialogue, organize regular cultural days and various creative events in our countries, develop education and tourism exchanges as the most important means of public diplomacy», – said Sh. Mirziyoyev.

It is not surprising that President of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev proposed to consider the possibility of establishing permanent institutions of the people's diplomacy in the organization at the Shanghai Cooperation Organization summit in Astana in 2018. The history of public diplomacy is connected with the history of international relations. In the past, the «Great Silk Road», as well as the development of trade, economic and cultural relations between states, cities, and peoples can be considered as the first form of public diplomacy.

The first President Republic of Uzbekistan I.A. Karimov noted the socio-political problems in any country can be solved only by increasing the cultural relations of the country. The role of public diplomacy in this area is significant. People's diplomacy serves to strengthen cultural ties, promote interethnic tolerance, and develop tourism, sports, and culture.

The meaning of public diplomacy

In the context of globalization, the role and place of public diplomacy in international relations, peace and stability, and at the strengthening of mutually beneficial ties between nations are constantly increasing.

Public diplomacy is a free social work carried out by a group of active individuals, civil society and non-governmental organizations aimed at promoting the state's diplomatic function. In the broad sense of the concept of public diplomacy, it is understood that continuous dialogue, mutual understanding, interactions and enrichment of cultures among peoples.

Public diplomacy as a historical category is interpreted as the form of public-political, cultural relations of public associations that are not part of the government in many sources. At the same time, public diplomacy arises as a result of the interaction of non-governmental organizations in a particular country with societal and political processes with other public and public organizations.

Public diplomacy plays an important role in formation friendly international relations of Uzbekistan with political, diplomatic and economic ties. The scientists, science and culture representatives, educational institutions, public and religious organizations, as well as public associations founded by fellow citizens play a key role in the development of public diplomacy.

Public diplomacy is one of soft power's key instruments, and this was recognized in diplomatic practice long before the contemporary debate on public diplomacy (Melissen, 2005: 4).

Traditionally, diplomacy is defined as «the art and practice of conducting negotiations between nations». Unlike such government-to-government or diplomat-to-diplomat-based diplomacy, public diplomacy extends its realm to non-governmental individuals and institutions. According to the definition of the University of Southern California (USC) Center on Public Diplomacy, «public diplomacy focuses on the ways in which governments (or multilateral organizations such as the United Nations) acting deliberately, through both official and private individuals and institutions, communicate with citizens in other societies. Public diplomacy as traditionally defined includes the government-sponsored cultural, educational and informational programs, citizen exchanges and broadcasts used to promote the national interest of

a country through understanding, informing, and influencing foreign audiences» (Kim, 2002: 136).

Cultural relations on sphere of public diplomacy

It is known that the establishment of the public diplomacy in Uzbekistan goes back to the early years of independence. On this way, according to the Resolution of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan in March 25, 1992 № 142, which called «The National Association of Cultural and Educational Relations of the Republic of Uzbekistan», was established. The Association was a member of societies, associations, clubs, movements and other forms of citizenship of the Republic of Uzbekistan with a view to promoting international humanitarian, cultural and economic ties, mutual understanding with foreign countries, forming, developing and strengthening friendships and cooperation, as well as enhancing contacts with compatriots living abroad.

The external mining cooperation, formed in connection with public diplomacy, has given its results in a short time. In 1992, the Ministry of Culture of the Republic of Uzbekistan received 36 representatives from 9 countries (England, Germany, Israel, India, Malaysia, Turkey, USA, France, and JAR).

In 1993, about 160 countries recognized the independence of Uzbekistan and established diplomatic relations with 60 countries. The First President of the Republic of Uzbekistan Islam Karimov visited GFR, France, England, the Netherlands, Japan, and India in 1993. As a result of the visits, an agreement on cultural cooperation was signed with India, Turkey, Germany, France, Great Britain, and China.

The counties, which were situated in two regions – Uzbekistan and Germany, differences in the culture and the language. However, relations between the peoples of two countries began on the past within public diplomacy, have reached a new level with the signing of the Treaty on Cultural Cooperation between the Governments of the Republic of Uzbekistan and the Federative Republic of Germany on April 28, 1993.

On April 28, 1993, the Government of the Republic of Uzbekistan and the Government of the Federal Republic of Germany signed the Agreement on Cultural Cooperation. The cultural relations between the two peoples in the two regions, both culturally and religiously diverse, are developing rapidly.

Cultural relations between peoples dates back to the middle ages. In the historical and scientific literature, we read a lot of time about the Turkish inscriptions. The name of the Turkish-Rhenium is the result of the findings of the same inscriptions on the Turkish Motherland-«Enasoy» River and the Rhine River flowing through the territory of modern Germany. This shows that at that time people entered the cultural relations within the framework of public diplomacy. This process has intensified in the time of Amir Temur, which formed the centralized state on the territory of our country. In the late 19th and early 20th centuries, the relations between our peoples did not stop in the form of public diplomacy. This process has intensified in the years of independence.

The Decision the Resolution of the «On holding the Days of Culture of Uzbekistan in Germany» by Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan dated March 10, 1997 No. 128 on carrying out of Days of Culture of Uzbekistan in the development of public diplomacy became a unique step. According to him, in 1997 Uzbekistan Culture Days were held in Germany. The opening ceremony of the «Uzbekistan Culture Days» held in Germany was a great concert. The concert program included four singers, 5 musicians and 12 dancers from Uzbekistan (O'RMDA, F.M-7. In.1. C.486. L.1-2).

Within the Days of culture, on March 20, 1997, the Puppet Theater team arrived in Bonn with an 8-day visit. Khakimov Khabibula Azimovich chaired the State Puppet Theater of Fergana region. The theater has featured a show titled «One Thousand and One Nights» based on new, eastern fairy tales in its repertoire (O'RMDA, F.M-7. In.1. C.486. L.45).

The «Tomosha» Children's Theater Studio participated in the concert. The program called «The Oriental Bazaar» feature folklore scenes with Uzbek folk dances and customs. Together with Uzbek folk songs, Tomosha Children's Theater Studio performed samples from world folk songs (O'RMDA F.M-7. In.1. C.486. L.58).

The exhibition «Fine Arts and Sculpture of Uzbekistan on the Threshold of the Twentieth Century» was held in Germany in April 1997. The exhibition featured 50 works of Uzbek artists. Including 40 pieces of fine art and 10 sculptures (O'RMDA, F.M-7. In.1. C.486. L.13-14).

Within the framework of the second, half of the Uzbek culture in Germany had held a colloquium the subject «Uzbek Lyrics of Chulpan and XX Century» and «Evening of Uzbek Literature and poetry». The exhibition «National Applied Art of Uzbekistan» and the «Uzbek National Music and

Dance Night» were also held (O'RMDA, F.M-7. In.1. C.589. L.128).

«Uzbek Literature and Poetry Days» was held in Berlin on November 4-10, 1997. Three of the great representatives of Uzbek literature and folk dance participated in this. Days of cinematography of Uzbekistan were held in Berlin on November 10-17, 1997. There were shown 6 Uzbek films and 5 short films such as «Toshkent-non shahri», «Meeting with Samar».

Days of Culture of Tashkent in Berlin were held in Berlin on November 10-16, 1997 as part of Cultural Days. During the Days of Culture, the exhibition «Tashkent-Berlin: a complex exhibition of works of fine and applied art of partner cities» was demonstrated (O'RMDA, F.M-7. In.1. C.588. L.9). The photo exhibition «On the Way Reform Uzbekistan», which demonstrated the changes that took place in Uzbekistan during cultural days, was also held (O'RMDA, F.M-7. In.1. C.588. L.34).

The relations between the two states in Eurasia Uzbekistan and Germany are regularly implemented in all spheres. Friendship societies and cultural centers play an important role in the development of relations between states. The Uzbek-German Friendship Society and the German-Uzbek Friendship Society in Bonn are of particular importance. Friendship societies and cultural centers are developing relationships within our nation-wide diplomacy.

The role of «Uzbekistan-Germany» Friendship Society and «German-Uzbek» societies, which unite representatives of the two nations in the development of cooperation within the framework of public diplomacy, are unique.

The Uzbek-German Friendship Society is a self-governing, non-governing public association with the aim of developing cultural and enlightening relations between the Uzbek and German peoples (Jamiyat nizomi, ud.uz.uz.information.about.40).

The Uzbekistan-Germany Friendship Society was established on October 27, 1998, and is registered in the Ministry of Justice of the Republic of Uzbekistan in Tashkent. The society is a non-governmental organization, which unites the self-governing, Republican community, formed to promote cultural and educational relations between Uzbekistan and Germany. It serves to illuminate the rich culture of the people of Uzbekistan and Germany.

Conducting concerts, exhibitions, complex events, telecasting, information exchange and roundtables, conferences, and achievements of the German people in the field of culture, art, education,

science, are dedicated to the Republic of Uzbekistan and the Federal Republic of Germany.

The Society cooperates with the Committee on Interethnic Relations and Foreign Relations with the Cabinet of Ministers, the Embassy of Uzbekistan in Germany, the German Embassy in Uzbekistan and other German institutions in Tashkent, and the German Cultural Center «Wiedergeburt» in Uzbekistan. The German-Uzbek Society in Bonn is a permanent partner in Germany. One of them is the member of the German-Uzbek Society, which visited Uzbekistan on July 24-31, 1995. V. Fraygang brought humanitarian aid amount of 30 million German marks to Uzbekistan.

The «Uzbekistan-Germany» Friendship Society has been cooperating with the «German-Uzbek» Society in Bonn. At present, cultural issues play a crucial role in strengthening interstate cooperation. Dialogue, mutual cultural exchanges and exchange of information – all this creates a solid foundation of trust and solid foundation. The Uzbek-German Friendship Society always strives to find partners in the fields of science, culture, art, education and entrepreneurship and thus create a favorable investment climate in the country (<http://ud.uz.uz>).

«Uzbekistan-Germany» Friendship Society is organizing friendly meetings and contacts for public diplomacy. Diplomatic relations between Uzbekistan and Germany with the participation of the German-Uzbek Delegation to Bonn on May 3, 2017, which arrived in Uzbekistan from April 24 to May 4, 2017, the 25th-anniversary event was held. Members of the Council of Friendship Society of Uzbekistan attended the event for Cultural-Cultural Relations with Foreign Countries, the members of the Uzbek-German Friendship Society, the Ministry of Information Technology and Communications Development, heads of communication enterprises, students of the University of World Economy and Diplomacy. The delegation visited Uzbekistan in Tashkent, Khiva, Bukhara, and Samarkand. During the visit, meetings were held on joint projects in Tashkent. Students of the University of World Economy and Diplomacy have prepared presentations on the Navruz celebrations and have been included in the UNESCO Cultural Heritage List. Guests have familiarized with the national values of the festival, as well as photo exhibitions «Uzbekistan-Germany».

The German cultural center «Wiedergeburt», which operates in Uzbekistan since 1990, and the «Jugendstern» Theater Studio (2000), contribute to the study of the cultural heritage of the people of the two countries and the wide dissemination among the

population. The history of the Germans' residence in the territory of Uzbekistan dates back to the 60's of the 19th century. In 1990, the German national cultural center «Wiedergeburt» – «Recovery», which unites regional offices, was established in Tashkent. Its branches are also operating in Bukhara, Samarkand and Ferghana (<http://kmods.uz.mita-a-ida.millij-madaniy-markazlar.wiedergeburt-zbekiston-nemislar-madaniy-markazi.?lang=uz>).

The priority tasks of the German Cultural Center are the restoration of the most important aspects of German culture, the organization of cheerful festivals of the German people with passionate songs and dances, the teaching of young people to the German language. At these centers, clubs for folk art, theater, and dance are working for young people. The «Sommersprachakademie» Republican Summer Linguistic Camp will be organized with the participation of teachers from Germany within the framework of the German language proficiency program throughout the year.

The theater-studio of «Jugendstern», known as the «Youth Star» will help the center with social, cultural and educational activities. The national dance festival, the annual festival of German-speaking amateur theaters, is the main project of young people to stage the works of world classics, modern German and Uzbek authors. A special masterpiece of theatrical art will be held in Germany with the participation of prominent pedagogues and theater professionals to help young amateur actors.

The folk songs of the Seniors will always be celebrated for the elderly, the traditional Easter – Ostern with young people, the Catholic Christmas – Weihnacht, the Grave – Erntedankfest, Mother's Day and Father's Day – Muttertag and Vatertag, and Oktoberfest.

The Center hosts seminars on the history of the Germans living and living in the country, as well as the events dedicated to the great artists from Uzbekistan and Germany. Traditional performances by the Sogdiana National Uzbek Instruments Orchestra have been highly appreciated by the public of the works of the great composers of world music Johann Sebastian Bach, Ludwig van Beethoven, Franz Schubert, Richard Wagner, Wolfgang Amadeus Mozart.

Among the latest editions of the «Wiedergeburt» Center are the book titled «The German artists of Uzbekistan», the book «Dialogue of Uzbekistan in German Cultures», «Germans of the Fergana Valley: History and Today».

The activities of the Uzbek-German Intergovernmental Commission established on

the Germans in the Republic of Uzbekistan in 1995, as well as regular meetings of members of the Commission with the direct support of the activities of the German Cultural Centers in the country. «Wiedergeburt» is closely cooperating with the German Embassy in Uzbekistan, the Goethe Institute in Tashkent and other German organizations, as well as with the Uzbek-German Friendship Society (<http://kmods.uz.mita-a-ida.millij-madaniy-markazlar.wiedergeburt-zbekiston-nemislar-madaniy-markazi.?lang=uz>).

The German language is the second most widely studied foreign language in Uzbekistan. In recent years, more and more attention has been paid to studying the German language in our country, with the German Embassy in Uzbekistan as well as the German Academic Exchange Service.

At the same time, Germany has a great interest in studying the history and culture of Uzbekistan. «Days of Uzbek Culture in Germany» in April-November 1997, «Bukhara Culture Days» in Bonn, K. Adenauer Foundation in Saint-Augustin, in the conference «Amir Temur and his role in world history», «Aral ecological and national and international aspects of the tragedy» (Mansurov, 2000).

Uzbekistan and Germany are a reliable partner not only in the economic sphere, but also in socio-cultural, scientific and technical spheres. Tashkent and Berlin's sister cities, Bonn and Bukhara, Bremen and Samarkand, have a great role in socio-cultural ties between the two countries.

In 1993, Tashkent and Berlin signed an agreement on cooperation. Since then, the two cities have been cooperating and exchanging experiences in all areas. Students, sportsmen, and professionals have come to the fore. There is also cooperation in construction, enterprise rehabilitation, small and medium-sized businesses.

President of the Republic of Uzbekistan Islam Karimov at the Oqsaroy September 25, 2000, received the burgomaster of Berlin, Eberhard Dipgen, not only for the sake of the sister city, but also for the development of cooperation between Uzbekistan and Germany (Oqsaroyda qabul, 2017).

The role of art and theater days in the countries was highlighted in the development of cooperation between the two countries in the cultural sphere. Particularly, in October 1996, in Tashkent, the German Art Days Week in Uzbekistan, in Berlin in March 1997, «Days of Uzbek Art in Germany» in Berlin in April 1997, «Days of Uzbek Theater in Germany» in Berlin in 1997, «Days of German

Theater in Uzbekistan» was carried out (Govorim i igrayem po-nemeski, 2017).

In the Republican Youth Theater, in November 2017, the X Theater Festival of Theater Troupes of German-Speaking Ambassadors in Uzbekistan was held. Students from schools, lyceums, colleges and universities who are fluent in German have also participated in the event. For the first time in four days the amateur theater companies of German «Wiedergeburt» cultural centers of Uzbekistan, located in Tashkent, Samarkand, Bukhara and Ferghana, have been shown in German (Govorim i igrayem po-nemeski, 2017).

The «Zolushka», created based on Grimm fairy tales from the Bukhara Theater, initiated the Jubilee Festival. The title of «Happiness is..», presented by the German Cultural Center in Samarkand, showed that life was more important than money and knowledge. The Ferghana Cultural Center presented the «Square World» and the «Small History of the Great City» show by the Center of Tashkent (Govorim i igrayem po-nemeski, 2017).

On October 15-24, 2000, the Festival of Theater Societies of Central Asia was held within the Silk Road Theater Tour project. At the conference on the scene of the famous theater «An der Rur», Yuldash Akhunbabaev Republican Youth Theater of Uzbekistan hosted the «General Masaharaboz» theater and «Eski masjid» theatrical studio in Karshi with «Kobil and Khobil» (Mansurov, 2000).

In November 2017, the World House of Culture hosted a presentation of Uzbekistan's musical art in Berlin, Buxom and Wuppertal. The creative team led by People's Artist Abbos Kasimov took part in it with a bright and attractive appearance (When the East meets the West, 2017).

In today's extremely difficult times of contradictions and conflicts in the world, the role and influence of music art, which makes millions of people of different nationalities, languages, and religions unrelenting to each other without interruption (Prezident Shavkat Mirziyoyevning «Sharq taronalari» o'n birinchi xalqaro musiqa festivalining ochilishiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi tabrik so'zi, 2017).

On December 4-19, 1995 in Leipzig, Germany, France and Uzbekistan, 10 artists from Uzbek artists participated in the festival, based on the decision of the Joint Commission of Uzbek-German Cultural Cooperation and the musical program of Uzbekistan, Germany, and France. In 1995, musicians from the Sogdiana Orchestra performed in Leipzig for 10 days. The next concert, based on the musical cooperation program of the three countries, was

held in Tashkent from 26 November to 4 December 1996. The event was attended 19 peoples, including 11 from France and 8 from Germany (O'RMDA, F.M-7. In.1. C.484. L.63).

We can see that the «Sharq Taronalari» Music Festival has become a link between eastern and western nations, with the participation of German nationals. Four musicians from Germany participated in the 1999 musical festival. These are Ulf Buhlt, Jiayi Saravani Godratilax, B. Cristiana, and Stefan Viona. On October 23, 1998 the musical ensemble, «Georg Glazl Quartet» performed in Tashkent (O'RMDA, F.M-7. In.1. C.484. L.63).

At the Embassy of the Federal Republic of Germany in October 2000 a presentation of musical compact disc called «Uzbekistan-Bavaria Interaction» was held. This disc in Germany was composed of sixteen musical pieces performed by the Chamber Orchestra of Folk Musical Instruments «Sogdiana» under the Ministry of Culture of the Republic of Uzbekistan and performed by Georg Glazl Quartet of Munich.

The team has been on a creative tour for several times in Germany. This CD is based on a joint concert with the folk music performers of the Bavarian band (O'zbekiston-Bavariya muloqoti, 2000).

In December 2009, at the University of Munster at the Federal Land of North Rhine-Westphalia, the Embassy of Uzbekistan in Germany and the administration of the University of Munster initiated the event «Uzbekistan's evening». It should be noted that the intergovernmental agreement signed on April 11, 1995, on the 26th article of the Vienna Convention for the deepening of socio-cultural, technical and economic cooperation between the countries at the level of the countries is of great importance. According to this agreement, diplomatic personnel, as well as employees of accredited companies and organizations of Germany and Uzbekistan, journalists, tourists, are free to travel on the territory of the country without any restrictions.

Conclusion

The intensification of such socio-economic, cultural, artistic, and scientific-technical cooperation between Uzbekistan and Germany is undoubtedly the result of the ongoing cooperation and contradictions between the political forces of the world in the first decade of the new century, the international community's staunch resistance to political processes, in the issues of struggle, in common with the harmony of views.

References

- Govorim i igrayem po-nemeski (2017) [Speak and play in German]. Pravda Vostoka. Vol 225, p.4.
- Jamiyatni nizomi. [Regulation of society] Retrieved 19 April 2018 from <http://ud.uz.uz.information.about.40>. Date: 15.06.2019.
- Kim J (2002). Public relations and public diplomacy in cultural and educational exchange programs: A coorientational approach to the Humphrey Program', Public Relations Review, Vol 42, pp. 135–145.
- Mansurov B (2000). O'zbek teatri san'atining e'tirofi. [Admit of Uzbek theater art]. Xalq so'zi. Vol 213, p 2.
- Melissen Jan (2005). Public Diplomacy Soft Power in International Relations. Palgrave Macmillan.
- O'zbekiston Respublikasi Markaziy davlat arxivi (O'RMDA) [The central state archive Republic of Uzbekistan] (1992-2005). M-2 and M-7 funds.
- O'zbekiston-Bavariya muloqoti (2000). [Uzbekistan-Bavarian Interaction]. Xalq so'zi. Vol 209, p 1.
- O'zbekiston-Germaniya do'stlik jamiyatiga oid qisqacha ma'lumot [Short information about friendship society Uzbekistan-Germany]. Retrieved 18 April 2018 from <http://ud.uz.uz>. Date: 15.06.2019.
- Oqsaroyda qabul (2017) [Receiving in Oksaray]. Xalq so'zi, Vol 189-190, p 1-2.
- Prezident Shavkat Mirziyoyevning «Sharq taronalari» o'n birinchi xalqaro musiqa festivalining ochilishiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi tabrik so'zi (2017) [The congratulation word of President Shavkat Mirziyoyev on the ceremony of XI international music festival «Shark taronalari»]. Samarqand. Vol 71, pp. 1-3.
- When the East meets the West (2017). Uzbekistan today. Vol 46, p. 6.
- Wiedergeburt O'zbekiston nemislar madaniy markazi (WO'NMM) [Wiedergeburt German cultural center in Uzbekistan]. Retrieved 18 April 2018 from <http://kmods.uz.mita-a-ida.millij-madaniy-markazlar.wijedergeburt-zbekiston-nemislar-madaniy-markazi.?lang=oz> Date: 15.06.2019.

Suseeva D.A.¹, Toropitsyn I.V.², Kundakbayeva Zh.³¹doctor, professor, B.B. Gorodovikov Kalmyk State University, Kalmykia, Elista, e-mail: suseeva@gmail.com²Ph.D., Associate Professor Astrakhan State University, Russia, Astrakhan, e-mail: itoropitsyn@mail.ru³doctor, professor, al-Farabi Kazakh National University, e-mail: janbekkun@mail.ru**NEW SEARCHES ON THE KAZAKH-KALMYK RELATIONS
OF THE FIRST HALF OF 1740S:
NEW ARCHIVAL DOCUMENTS FROM ELISTA**

On the base of new archival documents from the National Archive Republic of Kamykia this paper examines V.N. Tatishchev's activities to regulate the relations between Kazakhs and Kalmyks during 1741-1745 crisis in Kalmyk Khanate. Thanks to the tireless attention and consistent actions, V.N. Tatishchev managed to get in touch with the Kazakh elite and promote the conclusion of a peace treaty between the Kazakhs and the Kalmyks. The management style of V.N. Tatishchev, aimed at establishing an alliance with the nomadic elite, and the policy of peaceful conquest of the steppes, allowed Russia to control the border zone, unfortified by structures, without the use of military force. This was important during the wartime (Russian- Sweden war of 1741-1743). And as subsequent events showed, I. Neplyuev's tough management style led to opposition with the Kazakh Khan Abulhair, which led to a breach of stability in the region. The next period of time 1743-1744 was characterized by numerous raids of Kazakhs to Russian fortresses and neighboring Kalmyks. The stability of the border region has been broken. Regular military units were not enough. The result was that the situation demanded a lot of attention from both central and local governments.

Key words: National Archive of the Republic of Kalmykia, V.N. Tatishchev, borderline zone, Kazakhs, Volga Kalmyks, management style.

Сусеева Д.А.¹, Торопицын И.В.², Құндақбаева Ж.Б.³¹В.В. Городовиков атындағы Қалмық мемлекеттік университетінің профессоры, Калмыкия, Элиста қ., e-mail: suseeva@gmail.com²PhD, Астрахань Мемлекеттік университетінің қауымдастырылған профессоры, Ресей, Астрахань қ., e-mail: itoropitsyn@mail.ru³т.ғ.д., профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: janbekkun@mail.ru**XVIII ғасырдың 40-шы жылдарының бірінші жартысындағы
қазақ-қалмақ қатынастары туралы жаңа мәліметтер:
Элистадан алынған мұрағаттық мәліметтер**

Мақала Бюджеттік мекеме Қалмақ Республикасының Ұлттық мұрағатында жаңа мұрағаттық деректер негізінде анықталған 1741-1745 жылдардағы дағдарыс кезінде қалмақтармен қазақтардың өзара қарым-қатынасын реттеу бойынша В.Н. Татищевтің қызметі туралы. Үздіксіз және жүйелі әрекеттің арқасында В.Н. Татищев қазақ элитасымен байланыс орнатып, қазақтар мен қалмақтар арасында бітімгершілік келісім орнатуға ықпал етті. Көшпелі элитамен одақты орнатуға бағытталған В.Н. Татищевтің басқару тәсілі және даланы бейбіт жолмен жаулап алу саясаты Ресейге әскери күш қолданбай, бекемделген құрылыстармен шекара аймағын бақылауға мүмкіндік берді. Бұл Швециямен (1741-1743 жж.) соғыс кезінде маңызды болды. Бұдан кейінгі оқиғалар көрсеткендей, И. Неплюевтің қатал басқару үлгісі қазақ ханы Әбілхайырдың тарапынан қарсы әрекет етуге алып келді, бұл аймақтағы тұрақтылықтың бұзылуына әкелді. 1743-1744 жылдар аралығы қазақтардың Ресей бекіністеріне және көршілес қалмақтарға жасаған көптеген шабуылымен сипатталады. Бұл жергілікті және орталық үкіметтің күштері мен құралдары алаңдатты.

Түйін сөздер: Қалмақ Республикасының Мемлекеттік мұрағаты, В.Н. Татищев, шекаралық аймақ, қазақтар, волжалық қалмақтар, басқару тәсілі.

Сусеева Д.А.¹, Торопицын И.В.², Кундакбаева Ж.Б.³

¹профессор Калмыцкого государственного университета им. В.В. Городовикова, Калмыкия, г. Элиста, e-mail: suseeva@gmail.com

²PhD, ассоциированный профессор Астраханского Государственного университета, Россия, г. Астрахань, e-mail: itoropitsyn@mail.ru

³д.и.н., профессор Казахского национального университета имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: janbekkun@mail.ru

**Новые данные о казахско-калмыцких отношениях
первой половины 40-х годов XVIII века:
архивные находки из Элисты**

В данной статье на основе новых архивных данных, выявленных в Бюджетном учреждении «Национальный архив Республики Калмыкия» рассматривается деятельность В.Н. Татищева по регулированию взаимоотношений казахов с калмыками в период кризиса в Калмыцком ханстве 1741–1745 гг. Благодаря неустанному вниманию и последовательным действиям, В.Н. Татищеву удалось войти в контакт с казахской элитой и содействовать заключению мирного договора между казахами и калмыками. Манера управления В.Н. Татищева, направленная на установление союза с кочевой элитой, и политика мирного завоевания степи позволили России контролировать пограничную зону, неукрепленную сооружениями, без применения военной силы. Это было важно в период войны со Швецией (1741–1743 гг.). И как показали последующие события, жесткая манера управления И.Неплюева привела к противодействию со стороны казахского хана Абулхаира, что привело к нарушению стабильности в регионе. Период 1743–1744 гг. характеризуется многочисленными рейдами казахов на российские крепости и соседних калмыков. Это отвлекало силы и средства как местного, так и центрального правительства.

Ключевые слова: Национальный архив Республики Калмыкия, В.Н. Татищев, пограничная зона, казахи, волжские калмыки, манера управления.

Introduction

At the beginning of the 1740s, the situation on the south-eastern borderlines of Russia, the relationship between Kalmyks and Kazakhs, becomes quite acute for Russia. During this period, the Kalmyk Khanate was in crisis, which the famous Kalmyk researcher A.V. Tsyuryumov called the «succession crisis of 1741–1742» and «the second crisis of 1742–1745» (Tsyuryumov, 2005; Tsyuryumov, 2007; Kurapov, 2017: 25).

In addition, Russia in the region had strategic objectives: further advancing in the Northern Caspian region. For this, the Kazakhs and Kalmyks should be kept in obedience and gradually integrated into the empire.

Since this frontier of Russia was not yet equipped with fortified structures, troops were not placed there, the problem of control over the situation there completely depended on the local executors.

By the beginning of the 1740s Russia had a designated plan for the mutual raids of the Kazakhs and Kalmyks. This plan was formulated in 1740 in the report of the Collegium of Foreign Affairs to the Empress «On measures to prevent the attacks of the Kirghiz-Kaysaks on the Kalmyk uluses».

The report reflected the ambivalence towards the state of Kazakh-Kalmyk relations. On the one hand, «the government considered» some benefit

from their mutual hostility: «Kalmyks repeatedly had plans to withdraw from the Volga to the Mungals and Kakunur Kalmyks, but often canceled their plans, as they often have to go through the hostile Kirghiz-Kaysan people, therefore, often returned back from Yak-river. «The second benefit is that now the Kirghiz Kaysaks are in the allegiance of Her Imperial Majesty, and if from the ones that the Russian Empire wanted to repair the opposition, then it's common with the salary of some dacha or with the addition of a small part of the Russian troops, it seems possible to oppose their intentions». On the other hand, the mutual attacks of the Kazakhs and Kalmyks violated the plans of the government to further advance in the region. «Harm from their quarrels: when Kalmyks go to Kirghiz-Kaisaks to drive horses away, they have no success, then, so that they don't return to their homes, run to Yaitsky Cossack's town and to Samara, and from Cossacks they steal horses, and Russian people rob and beat. Also the Kazakhs. For example, in the wartime, they came from the Volga and in the Salt lakes near Astrakhan, Krasny Yar and Cherniy Yar, were beat the passers-by Russians, robbed, captered, and in 1740, 140 captured Astrakhan Yurt Tatars took with them». In its report, the Collegium of Foreign Affairs proposed measures to curb «strong attacks between them» «without the empress's permission» – to build fortresses along the Yaik River, below the

Yaitsky Cossack town and above the city of Guryev. (Kundakbayeva 2005: 217,218).

Thus, due to the fact that the Kalmyk Khanate was extremely weakened by the crisis, the government retreated from the previously developed plan and decided to take on the mission of protecting the Kalmyks from the attacks of the Kazakhs: «it took vigorous measures to protect the Kalmyks». Although for these purposes, five dragoon teams were sent to the border region at the Tsaritsyn line at the disposal of Tsaritsyn commandants Koltsov and Beklemishev, who was in Kalmyk affairs (Kundakbayeva, 2005a: 219), there was clearly not enough military forces.

We must not forget that the summer of 1741 was the beginning of the Russian-Swedish war (1741-1743) and the situation on the south-eastern boorderlines required attention and distracted Russia. Under these conditions, the central government transfers the problems in the border zone to the local authorities, in particular V.N. Tatishchev. But the fact is that this zone was in the government entity of two governors at once: the Orenburg governor was in charge of the territory above Guriev town, and the territory below Guriev town was under the administration of Astrakhan governor. It depended on their actions whether the stability of the border zone would be ensured without the use of military force.

In this article, on the basis of new archival data revealed in the Budget Agency of the Republic of Kalmykia «National Archive», two different approaches of the local authorities to regulate the relations of Kalmyks with the Kazakhs during the crisis of the Kalmyk Khanate 1741-1745 are considered.

Literature review

Back in the 1940s, M.P. Vyatkin noted that in the administration of their duties, some governors held to a tougher line, they sought to keep the Kazakhs in obedience by building fortified lines, organizing armed detachments.

Others believed that the policy of «peaceful conquest of the steppe» by establishing an alliance with the Kazakh nobility would bring greater success (Vyatkin, 1940: 4-5; Vyatkin, 1947: 229, 245, 257).

However, even within the framework of the pre-Soviet historiographic direction «the forward movement of Russia», there was a tradition to blame all the failures of Russia's policy on the «short-sighted» and «faint-hearted frontier commanders». So, regarding the real subordination of the Kazakhs, the representatives of this direction considered «guilty» the border authorities.

And only the activity of the first governor of Orenburg, I. Neplyuev, was approved in the pre-revolutionary literature. V. Vitevsky on a large factual material showed the merits of the governor in the colonization of the Orenburg Territory and called him «Peter the Great of the Orenburg Territory» (Vitevsky, 189; Dobrosmyslov, 1900; Kraft, 1900).

I. Erofeeva connects with the name of I. Neplyuev «the beginning of the practical implementation of the colonial strategy of Russia in the Kazakh lands». In 1742 he was sent as the head of the Orenburg Commission. I. Erofeeva notes that he had a clear program of actions «from the very beginning he began to strictly and resolutely pursue a political course on the complete subordination of the Kazakh rulers to the state apparatus of the Russian Empire». In addition to building fortifications of the Orenburg line and erecting new frontier lines, building up the military-service contingent, I. Neplyuev set the task of subordinating the ruling elite of the Mladshii i Srednii Zhuz to the state apparatus of the Russian Empire 266 (Erofeeva, 1999: 259, 261). After meeting with Khan Abulkhair and the influential starshinami of the three zhuzes on August 23, 1742, I. Neplyuev drew a line on his behavior towards the nomadic rulers of the region. The political concept was formulated in 1743: «It is very similar and more useful .. not to allow in the agreement among them (the Kazakh khans and sultans.-aut.)». According to I. Erofeeva, I. Neplyuev considered Abulkhair as an extremely inconvenient figure for the realization of his tasks in the region (Erofeeva, 1999: 267). Their relations became extremely hostile, since I. Neplyuev would like to see a more docile person instead of the real leader Abulkhair. Khan himself hoped to find support from the Russians in order to become the sole ruler in the steppe. In addition, he needed Russia's military support from the encroachments of the Dzungars and the Shah of Nadir (Erofeeva, 1999: 268).

Z.Kundakbayeva assumed that I.Neplyuev marked the beginning of the transition to the second stage of the region imperial integration. The content of the second stage was the «centering» of the controlled territory, when defenses were created around it, troops were deployed and a regional center of power was created. The main task was the establishment of military-administrative supervision over traditional institutions of power. Due to limited opportunities at this stage, it was not about administrative and social assimilation, violence and total annihilation of the population were also impossible. Therefore, the ethnocultural characteristics of

the population and sociocultural mosaicism were preserved in the controlled territory. It was important to establish the optimal mode of interaction with local owners – the elite. In relations with it, the central authority balanced between two vectors. On the one hand, it was forced to strengthen those local owners on whom it relied. S. Kaspe wrote: «The Empire gives them additional stability in relations with rival local elite groups, in relations with subordinate populations». On the other hand, the empire must establish acceptable limits to the intensity of the competitive struggle of local owners, gradually limiting their power, subjecting them to general imperial interests (Kundakbayeva, 2005: 23). In the previous literature, much attention was paid to the activities of I. Neplyuev in submission of the Kazakh khan Abulhair to the Russian power and the consequences of the conflict and hostility between them, which led to a violation of stability in the region in 1743-1744 (Erofeeva, 1999: 259-317).

The monograph of Z. Kundakbayeva presents a new look at the activities of I. Neplyuev in maintaining ethnopolitical stability in the region (Kundakbayeva, 2005: 222-243). Meanwhile, both authors used as a primary sources documents from the central archives-AVPRI and RGIA. I. Erofeeva also refers to the funds of the regional archive – the Orenburg region.

In this article, on the basis of the new documents revealed in the Budgetary Institution of the Republic of Kalmykia «National Archive», attention is paid to a little-known period in the life of V.N. Tatishchev, when he was performing the Empress's mission – to ensure stability in the border zone during the war between Russia and Sweden.

Exactly, some aspects of the activity of V.N. Tatishchev when he was the head of the Kalmyk Commission 1741-1745 were studied. For example, N. Popov considered in detail how V.N. Tatishchev interacted with the governor of the Kalmyk Khanate, the widow of Donduk Ombo Khan Djan and other Kalmyk owners (Popov, 1861: 235-352). N.N. Palmov, on the basis of documents from the Astrakhan Provincial Archive, revealed certain aspects of the activity of V.N. Tatishchev as head of the Kalmyk Commission (Palmov, 1925: 201-216; Palmov, 1928: 317-342). Contemporary Russian historians, on the basis of the archival funds of the National Archives of the Republic of Kalmykia, considered the activities of V.N. Tatishchev to end the crisis in the Kalmyk Khanate (Dordzhieva, 1995; Batmaev, 1993; Kurapov, 2013; Suseyeva, 2016; Suseyeva, 2018; Toropitsyn, 2009). In general, it should be

noted that insufficient attention was paid to the relations between the Kazakhs and the Kalmyks during this period. Although N.N. Palmov paid attention to this issue and concluded that the relationship between the Kazakhs and Kalmyks is much broader than a one-sided interpretation within the framework of hostility (Palmov, 1927: 40). The modern Kalmyk researcher A. Tsyuryumov analyzes the correspondence between the governor of the Kalmyk Khanate Donduk-Dashi and the Kazakh khans and batyrs in the 1740s (Tsyuryumov, 2007: 275).

In the modern period, Western scholars appeal to such definitions of empires, which emphasize the lack of heterogeneity. For example, Ronald Suny developed the following definition: «The empire is a highly constructed state in which the metropolis dominates over the periphery, while the periphery perceives the policies and practices of the metropolis as «alien», and relations with it as unequal and exploitative. In addition to inequality and subordination, the relationship between the metropolis and the periphery is characterized by the presence of ethnic differences, geographical separation and administrative heterogeneity» (Suny in Bolshakova, 2003: 35). Alfred Rieber supplements this definition: «imperial states are based on conquests, their borders are not natural and cultural, but military frontiers» (Rieber in Bolshakova, 2003: 35). According to A. Rieber, the main reason for the «long viability of empires» was not so much in violence, but in the ability to spread the imperial idea, in the bureaucracy that supported the viability of the regime. And finally, A. Rieber considers the ability to control peripheral zones or frontiers as the main guarantee of the long existence of an empire (Rieber in Bolshakova, 2003: 43). At the same time, according to A. Rieber, the frontier in turn also influenced the imperial center, because in response to the resistance of peripheral peoples, the imperial governments had to negotiate, conclude agreements, change their policies, and even refuse any measures (Rieber in Bolshakova, 2003: 43). Meanwhile, the new documents found in the National Archives of the Republic of Kalmykia allow us to see how V.N. Tatishchev performed the tasks of ensuring stability in the border region. How did he regulate the relations of the Kalmyks with the Kazakhs? What tactics did he follow? What were the main results of his work in regulating the relations of Kazakhs and Kalmyks? The documents revealed in fund 36: «Consisting in Kalmyk affairs under the Astrakhan governor», allow us to answer these questions.

The main part

In the National Archives of the Republic of Kalmykia there are texts of two decrees to V. Tatishchev: from November 30, 1741 and from December 15, 1741. In the first decree it was recommended that V. Tatishchev ensured the arrival of several noble starshins from the Kazakhs and notable zaisangs from the governor of the Kalmyk khanate Donduk-Dashi to Orenburg, so that they would conclude a peace treaty. The second treaty allowed hung out such negotiations in Astrakhan. At the same time, V. Tatishchev was told that if the Kazakh envoys arrived with letters, to ensure and confirm peace between them between for 10 years or how much they would agree to, in the meantime, it was possible to take appropriate measures to prevent the free will from going through Yakik-river of the Kaisak and Kalmyk». If the emissary would be without letters, then to hand them such letters addressed to Abulhair and other elders and send them back (BURKNA, F. I-36. Op. 1. D. 141. L. 78-78ob.).

First of all, thanks to the decree of the Empress of December 15, 1741, we learn that V.N. Tatishchev was entrusted with a responsible mission – to control the raids of the Kazakhs and Kalmyks against each other, moreover, «the Kirghiz Kaisak people reconciled with the Kalmyk people, so that these two people could live in harmony». In addition, the fund contains texts of credentials to the Kazakh khans of the Mladshii and Srednii Zhuz from January 18, 1742. The credentials said: «Our Imperial Derogatory Approval is so that our Kirghiz Kaysak and Kalmyk peoples live among themselves without war and didn't attack one another, because from this there is no benefit for both nations except ruin».

The Astrakhan governor V.N. Tatishchev was entrusted to organize negotiations. The correspondence of V.N. Tatishchev with the Kazakh khans and sultans in 1741-1745 is also valuable for us. The tone of the letters, their style indicates the desire of V.N. Tatishchev to establish good relations not only with the Kazakh khans, but also with starshins and batyrs. So, in a letter to Dzhanybek V.N. Tatishchev did not skimp on the praise in his address (BURKNA, F. I-36. Op. 1. D. 141. L. 75-75ob.). The content and tone of the letters from V.N. Tatishcheva to Bukenby Batyr and Iset Batyr of the Srednii Zhuz (BURKNA, F. I-36. Op. 1. D. 141. L. 76-76ob.). Thus the desire to establish good relations with the Kazakhs V.N. Tatishchev demonstrated through his friendly and warm letters. D. Suseeva analyzed the letters of V.N. Tatishchev to the Kazakh owners from the point of view of informational, linguistic

and communicative aspects and concluded that V.N. Tatishchev did a lot to strengthen the Russian state, to preserve peace and harmony between the Kazakhs and Kalmyks. As an example, D. Suseyeva gave a letter to V.N. Tatishchev (by the rules of spelling and punctuation of that time) addressed to Abulhair Khan dated February 2, 1742, indicating the concreteness of the content of this letter, the conscious choice of the best language tools (lexical, grammatical, syntactic, stylistic) for a particular situation; about the exact observance of ethical standards of behavior (consideration of the social status and relations of the participants in communication, etc.). But V.N. Tatishchev demonstrated his desire to establish good relations with the Kazakhs not only through the choice of lexical means, but also reinforced this with concrete actions. So, in January 1742, he decreed the release of the three arrested Kazakhs who were detained in Astrakhan. V. Tatishchev decided to release them, so that «in the present cases, it must be shown pleasure for the firm reconciliation of the Kaisak people with the Kalmyk people.» (BURKNA, F. I-36. Op. 1. D. 141. L. 74). However, we learn from further correspondence of V. Tatishchev that it was from his side preparatory work to facilitate the conclusion of a peace treaty between the Kazakhs and the Kalmyks.

There are letters of V.N. Tatishchev to Abulhair in the fund. So, in a letter dated January 29, 1742 V.N. Tatishchev informed Abulhair about the envoys of the Khan of the Middle Zhuz Abulmamet, Sultan Barak and Batyr Dzhanybek to the Kalmyk Khan Dzhan with expressed intentions «with the Kalmyk people to live in harmony». V.N., Tatishchev in his letter suggested that Abulhair also send ambassadors to make peace with the Kalmyks, while notifying him that he was negotiating with the Kalmyk governor so that he would keep Kalmyks from raiding the Kazakhs. «If anyone was Kalmyk, who, though disgusted with the thieves, would do it,» said V.N. Tatishchev, – I ask you not to regard it as a violation of peace, immediately notify me through messengers here, according to which appropriate justice would be done», (BURKNA. F. I-36. Op. 1. D. 141. L. 79). But the nomads had their own customs and rituals for the conclusion of a peace treaty. Thus, a prerequisite, a symbol of peaceful intentions was the preliminary exchange of prisoners and the return of stolen cattle. Long years of stay among the nomads, did V.N. Tatishchev as an expert on steppe customs, therefore conducting preliminary negotiations with the nomadic elite to conclude a peace treaty, V.N. Tatishchev did not forget about this side of the issue. Instead of pressure and power

solutions, V.N. Tatishchev was characterized by a different manner of communication. So, he asked Abulkhair to help return to the Kalmyks captured in the summer of 1741 Kalmyk prisoners (27 baptized Kalmyks) as well as cattle (450 heads) (БҮР-КНА, Ф. И-36. Оп. 1. Д. 141. Л. 86-88). To return the cattle captured by the Kazakhs and prisoners, 15 people headed by Kalmyk Tsoirashi left Astrakhan. Although Batyr Dzhanybek promised the governor to assist in the search for prisoners and cattle, the case was not completed. Therefore, V.N. Tatishchev sent to the Kazakhs a new group of people from the Astrakhan from Yurt Tatars headed by Yusup Mullah and asked Abulkhair for help. The choice of a Muslim as a mediator, who understands and speaks Kazakh, testifies about careful attention of V.N. Tatishchev to the situation. At the same time, V.N. Tatishchev attached a postscript to the letter that he freed the captured Kazakhs and sent home at the request of the envoys of the starshins of the Srednii Zhuz (BURKNA. F. I-36. Op. 1. D. 141. L. 87ob. -88.).

It should be noted that the circle of respondents of V.N. Tatishchev from the Kazakhs was quite wide. Among them was the Khan of the Srednii Zhuz, Abulmamet and Barak-Sultan. In addition, V.N. Tatishchev appealed for assistance not only to Chingizids, but also to elders and batyrs, having correctly assessed the changes in the social hierarchy of the Kazakhs. Due to the fact that all the decrees and letters to Abulkhair remained unanswered, except for the Khan of the Srednii Zhuz Abulmamet, and also wanting to speed up the process of negotiation, V.N. Tatishchev decided to send Major Miller to the Kazakhs. The choice of this particular officer for the mission to the Kazakh ulus is explained by the fact that earlier V.N. Tatishchev, being the head of the Orenburg Commission, had already sent Major Miller with a diplomatic assignment to the khan of the Srednii Kazakh Zhuz, with whom he had coped (BURKNA. -F. I-36. -Op 1. -D. 141. -L. 442ob.).

So, as follows from the preceding historiography, as early as May 1742, Abulhair and Iset Batyr reported to the Orenburg Commission that they «made peace with the lower Kalmyks», «seeing that we are all in one's allegiance, we leave the war» Moreover, it was noted that when signing the peace «there were 40 people on both sides» (Kundakbayeva, 2005: 223).

But as follows from the archival finds, V.N. Tatishchev was not satisfied with this bilateral agreement, apparently concluded without his participation. Therefore, in June 1742, he asked the Orenburg

Commission to send Major Miller to negotiate with the Kazakh sultans and starshins «for the approval of the peace with the Kalmyks, and the search for a caravan». In a letter to Abulkhair Khan dated June 3, 1742, the Astrakhan governor stressed: The Kaisaks and the Kalmyks, without a genuine affirmation of the peace, have not begun to start offending among themselves». In this regard, V.N. Tatishchev asked the Kazakh Khan to make efforts to ensure that the Kazakh elders, in particular, Dzhaniybek and Iset, come to him without hesitation. Similar messages were sent by the Astrakhan governor to the Kazakh starshins (BURKNA. -F. I-36. -Op 1. -D. 141. -L. 444).

The Kazakh Khan, the sultans and starshins made peace with the Kalmyks not in accordance with the scenario of V.N. Tatishchev, but based on the steppe customs. This is evidenced by Abulhair's response to I. Neplyuev's request «and the Khan announced envoys to Astrakhan that a brother of sergeant-old Kashbaya had been sent, with whom they sent Kalmyk yasyri, and he stated himself rather that he would try to keep the people will argue. » (Kazakh-Russian relations in the XVI-XVIII centuries ...: 236-237). Other starshins acted in this way. They sent their representatives to the Kalmyk uluses, but refused to come themselves to endorse a peace treaty with the Kalmyk nobility.

Although the Kazakh Khan, the sultans and starshins made peace with the Kalmyks not in accordance with the scenario of V.N. Tatishcheva, but based on the steppe customs, however it was the results of the tremendous efforts of V.N. Tatishchev. Nevertheless, although the Kazakh Khan, the sultans and starshins did not fully obey V.N. Tatishchev, his efforts were not in vain. The main result was that he managed to keep the Kazakhs and Kalmyks away from mutual raids at least for a while. Given the wartime, it was important to ensure control over the border zone, which was not equipped with fortifications, without military force. As the further development of events showed, the actions of I. Neplyuev, who were characterized by tough, forceful methods in interaction with the nomadic elite, led to the disobedience of Abulkhair. And the period of 1743-1744 was characterized by large raids of the Kazakh Khan on Russian fortifications and on neighboring Kalmyks. Moreover, the threat of falling out of the Kazakhs from the zone of imperial communication was created. The stability of the border region has been broken. Regular military units were not enough. The result was that the situation demanded a lot of attention from both central and local governments.

The work was carried out as part of the strategic project «Kalmykia as a cross-border region in the eastern vector of Russia», implemented as part of the development program of B.B. Gorodovikov Kalmyk State University. as basic regional university and

supported by the intra-university grant 2019 No. 1094 «Russian-Kalmyk-Kazakh Relations» (based on the documents of the Kalmyk Commission stored in the National Archive of the Republic of Kalmykia, when it was the head of V.N. Tatishchev)».

References

- Batmaev M.M. (1993). Kalmyki v XVII – XVIII vekah. Sobytiya, lyudi, byt [Kalmyks in XVII-XVIII c. Events. People. Life]. M.M. Batmaev. Elista: Kalmyckoe knizhnoe izdatel'stvo. 381 p.
- Bol'shakova O. (2003). Rossiiskaya imperiya: sistema upravleniya. Sovremennaya zarubezhnaya istoriografiya. Analiticheskiy obzor [Russian Empire: ruling system. Modern foreign historiography. Analytical digest] Moskva: INION. 92 p.
- Cyuryumov A.V. (2007). Kalmyckoe hanstvo v sostave Rossii: problemy politicheskikh vzaimootnoshenii [The Kalmyk Khanate in the composition of Russia: political relations problems]. Elista. 464 p.
- Cyuryumov A.V. (2007). Kalmyckoe hanstvo v sostave Rossii: problemy politicheskikh vzaimootnoshenii [The Kalmyk khanate in composition of Russia: problems of political relations]. Elista: ZAO «NPP «Dzhangar».
- Dobrosmyslov A. I. (1900). Turgaiskaya oblast' [The Turgai region]. Orenburg. 282 p.
- Dordzhieva G.SH. (1995). Buddizm i hristianstvo v Kalmykii. Opyt analiza religioznoi politiki pravitel'stva Rossiiskoi imperii (seredina XVII – nachalo XX vv.) [Buddhism and Christianity in Kalmykia. Testing of the Russian Empire's religious policy analysis (mid XVII – early XX centuries)]. Elista: Dzhangar. 128 p.
- Erofeeva I.V. (1999). Han Abulhair: polkovodec, pravitel', politik [Abulkhair Khan: Military Commander, Governor, Statesman]. Almaty: Sanat. 336 p.
- Gokhberg L., Kuznetsova T. (2011). Strategiya-2020: novye kontury rossiiskoi innovatsionnoi politiki [Strategy 2020: New Outlines of Innovation Policy]. Foresight-Russia, vol. 5, no 4, pp. 8–30.
- Kraft I. I. (1900). Prinyatie kirgizami rossiiskogo poddanstva [Acceptance of Russian rule by the Kyrgyzs]. Orenburg. 60 p.
- Kundakbaeva, Zh.B. (2005). «Znakom milosti E.I.V.» Rossiya i narody Severnogo Prikaspiya v XVIII veke. Seriya «AIRO-monografiya» [As a Mark of the His Imperial Majesty's favor. Russia and Northern Caspian peoples in XVIII c.]. Zh.B. Kundakbaeva. Moskva: AIRO-HKHI; Sankt-Petersburg: Dmitriy Bulanin. 2005. 303 p.
- Kurapov A.A. (2013). V.N. Tatishchev i buddiiskaya obshchina Kalmyckogo hanstva v 40-e gg. XVIII v.: specifika politicheskogo vzaimodeistviya [V.N. Tatishchev and the Buddhist community of the Kalmyk Khanate in the 40s. XVIII century: specificity of political interaction]. Desyatye Tatishchevskie chteniya: materialy Vserossiiskoi nauchno-prakticheskoi konferencii (Ekaterinburg, 20-21 noyabrya 2013 goda). Ekaterinburg: UMC UPI. P. 20-25.
- Kurapov A.A. (2017). Specifika vzaimodeistviya astrahanskikh gubernatorov s buddiiskoi cerkov'yu Kalmyckogo hanstva v XVIII v. [Specific of relations the Astrakhan Governors with the XVIII c. Kalmyk Khanate's Buddha Church]. Bulletin of Kalmyk university scientific journal, no36 (4), pp.24-32.
- Pal'mov N.N. (1925). K Astrahanskomu periodu zhizni V.N. Tatishcheva [Of the Astrakhan period in V.N. Tatishchev's life]. Izvestiya Rossiiskoj akademii nauk [Proceedings of the Russian Academy of Sciences]. VI series, vol. 19, no 6-8, pp. 201-216.
- Pal'mov N.N. (1928). K Astrahanskomu periodu zhizni V.N. Tatishcheva [Of the Astrakhan period in V.N. Tatishchev's life]. Izvestiya akademii nauk SSSR [Proceedings of the Academy of Sciences of the USSR]. VII series, no. 4-7, pp. 317-342.
- Pal'mov N.N. (1927). Etyudy po istorii privolzhskikh kalmykov [Sketches on the Kalmyks history]. Part II. XVIII century. Astrahan': Kalmoblizdat. 231 p.
- Popov N. (1861). V.N. Tatishchev i ego vremya [V.N. Tatishchev and his time]. Moskva, 1861, pp. 235–352.
- Riber A. (2001). From reform to empire: Russia's «new» political history. Kritika, vol.2 no2, pp.261-268.
- Riber A. (2002). Approaches to empire. Ot mira imperii k globalizatsii. Saratov. P.117-138.
- Suny R. (2001). Imperiya kak ona est': imperskaya Rossiya, nacional'noe samosoznanie i teorii imperii [Empire how it is: Imperial Russia, national consciousness and theories of Empire]. Ab Imperio, no1-2, pp.9-71.
- Suseeva D.A. (2016). «Dlya postroeniya onoi krepostcy zaugodnye mesta usmotreny mezh Astrahani i Chernogo Yara». V.N. Tatishchev i Enotaevskaya krepost' v rusko-kalmyckikh otnosheniyah. 1742-1745 gg. [«For the construction of this, the feudal landowners are seen between Astrakhan and Black Yar». V.N. Tatishchev and Enotaevskaya fortress in the Russian-Kalmyk relations. 1742-1745]. Istoricheskii arhiv, pp. 185-190.
- Suseeva D.A. (2018). V.N. Tatishchev kak glava Kalmyckoi komissii [V.N. Tatishchev as the head of the Kalmyk Commission]. Vostochnyi arhiv. Moskva: Institut vostokovedeniya RAN, no 1(37), pp. 4–7.
- Toropitsyn I.V. (2009). Oborona kalmyckikh ulusov v 30–40-h gg. XVIII v. [The defense of the Kalmyk uluses in the 30s – 40s. XVIII century]. Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferencii «Edinaya Kalmykiya v edinoi Rossii: cherez veka v budushchee», posvyashchennoi 400-letiyu dobrovol'nogo vkhozhdeniya kalmyckogo naroda v sostav Rossiiskogo gosudarstva (g. Elista, 13–18 sentyabrya 2009 g.). V dvuh chastyah. CHast' I. Elista: ZAO «NPP «Dzhangar». P. 242–246.
- Vitevskii V. N. (1897). I. I. Neplyuev i Orenburgskii kraj v prezhnem ego sostave do 1758 g. [I.Neplyuev and the Orenburg region in past conditions until 1758]. Kazan': Tipolitogr. V.M. Klyuchnikova 580 p.
- Vyatkin M. P. (1940). Politicheskii krizis i hozyaistvennyi upadok v Maloi Orde v konce XVIII – nachale XIX vv. [Political crisis and decline in Malaya Orda, the end of XVIII – the beginning of XIX cc.]. Materialy po istorii Kazahskoi SSR. T.IV: (1785 – 1828 gg.). Pod red. M. Vyatkina. – Moskva-Leningrad, 1940. Tom 4. P.3-39.
- Vyatkin M. P. (1947). Batyr Srym [Srym Batyr]. Moskva-Leningrad, 392 p.

Zhakupova G.T.

Candidate of historical Sciences, Professor,
Al-Farabi Kazakh national University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: zhakupova.gulnaz555@gmail.com

**S.O. SCHMIDT ABOUT THE PECULIARITIES
OF THE HISTORIOGRAPHY OF SOURCE STUDIES**

Appeal to the Book «the Path of the Historian. Selected works on source studies and historiography» S.O. Schmidt is determined by the fact that his work in the field of preservation of historical and cultural monuments is a practical expression of scientific principles, approaches to sources and scientific formulation of research procedures in the field of historiography. The methodological provisions of this author are of great scientific interest both in the framework of historiographical research and for the younger generation of historians who need to refer to the works of major scientists and study their methods of source analysis.

The scientific heritage of the author has many methodological aspects. Some of them are of interest to us: interaction of historiography and **source studies**, historical research; logical procedures of cognition, i.e. its methods of analysis of sources; formulation of the problem of studying historiographical sources, historiographical tradition; continuity in source studies; expansion of the complex of historiographical sources; oral history as a historiographical source.

In the history of source studies, the study of the methods of work of authors with historical sources is important, since they are the basis of historical research and any form of popularization of historical knowledge.

Key words: historiographical source, research methods, historical source, scientific methods, historiography **source of studies**, methodological provisions, epistemological values, intellectual history

Жақыпова Г.Т.

тарих ғылымдарының кандидаты, профессор м.а.,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: zhakupova.gulnaz555@gmail.com

**С.О. Шмидт деректану тарихнамасының
ерекшеліктері туралы**

С.О. Шмидттің «Тарихшы жолы. Деректану және тарихнама бойынша таңдаулы еңбектер» атты кітабын ғылымда пайдалану оның тарихи ескерткіштерді сақтау және мәдениет саласы қызметіндегі тарихнаманың зерттеу технологиясының ғылыми қойылымы мен дереккөздерге қатысты ғылыми ұстанымдарының практикалық көрінісі ретінде анықталады. Осы автордың әдістемелік нұсқаулықтары тарихнамалық зерттеу шеңберінде де, сондай-ақ ірі ғалымдардың еңбектеріне қарап және олардың деректану талдауының әдістемесін зерттеу қажет жас тарихшылар тарапынан да үлкен ғылыми қызығушылық танытады.

Автордың ғылыми мұрасында көптеген әдіснамалық аспектілер бар. Біз үшін олардың кейбіреулері: тарихнама мен деректанудың, деректанулық және тарихи зерттеулердің өзара байланысы; танымның логикалық рәсімдері, яғни оның дереккөздерді талдау әдістемесі; тарихнамалық деректерді, тарихнамалық дәстүрді зерттеу проблемасын қою; деректанудағы сабақтастық; тарихнамалық деректер кешенін кеңейту; ауызша тарихты тарихнамалық дереккөз ретінде тану аса маңызды.

Деректану тарихында авторлардың тарихи дереккөздермен жұмыс жасау тәсілдерін зерттеу маңызды, өйткені тарихи зерттеудің және кез келген тарихи білімді көпшілікке таратудың негізі болып табылады.

Түйін сөздер: тарихнамалық дереккөз, зерттеу тәсілдері, тарихи дереккөз, ғылыми әдістемелер, тарихнама деректануы, әдіснамалық нұсқаулықтар, эпистемологиялық құндылықтар, зияткерлік тарих.

Жакупова Г.Т.

кандидат исторических наук, и.о. профессора,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: zhakupova.gulnaz555@gmail.com

**С.О. Шмидт об особенностях историографии
источниковедения**

Обращение к Книге «Путь Историка. Избранные труды по источниковедению и историографии» С.О. Шмидта определяется тем, что его деятельность в области сохранения памятников истории и культуры представляет собой практическое выражение научных принципов, подходов к источникам и научную постановку исследовательских процедур в области историографии. Методологические положения данного автора представляют большой научный интерес как в рамках историографического исследования, так и для молодого поколения историков, которым необходимо обращаться к трудам крупных ученых и изучать их методику источниковедческого анализа.

В научном наследии автора – множество методологических аспектов. Для нас представляют интерес некоторые из них: взаимовлияние историографии и источниковедения, источниковедческого и исторического исследований; логические процедуры познания, т.е. его методики анализа источников; постановка проблемы изучения историографических источников, историографической традиции; преемственность в источниковедении; расширение комплекса историографических источников; устная история, как историографический источник.

В истории источниковедения изучение приемов работы авторов с историческими источниками важно, так как они являются основой исторического исследования и любой формы популяризации исторического знания.

Ключевые слова: историографический источник, исследовательские приемы, исторический источник, научные методики, источниковедение историографии, методологические положения, эпистемологические ценности, интеллектуальная история.

Introduction

According to Anna Clark, Maria Grever, «Western historians and philosophers of history are increasingly noting the changing attitude of people to the past and the emergence of a different historical consciousness. Studies of historical consciousness reveal the omnipresence of the past in modern culture and society. Such research not only helps us understand how people relate to history or how well they know it, but also shows that history is fundamental to how people perceive themselves. (Anna Clark, Maria Grever; 2018). Therefore, at the present stage it is important to form the historical consciousness of the achievements of historical science Martin Carrier also rightly pointed out that historical epistemology is «the diversity and change of epistemological values in science. The system of historical knowledge: «depends on epistemological decisions taken at certain historical moments. The epistemological authority of science is largely created by the rules of the scientific community» (Martin Carrier; 2012).

Therefore, a great epistemological value for modern historians is the Book of S. Schmidt «the Path of the Historian. Selected works on source studies and historiography», which helps to identify research trends in the history of source studies. To carry out the

correct scientific synthesis and analysis, the historian must know the scientific terminology and tools of research techniques and perform a number of tasks that the author has identified in his book:

«the first task of historians is to educate their readers and listeners in historical thinking, to promote the formation of a scientific worldview. Our works should help to understand not only the laws of the historical process, but also to understand the methods of studying the historical process and the life of society in all its specificity» (Schmidt, 1997; 15);

«a very important task is to care about the education of historical thinking in future professional historians (Schmidt, 1997; 16). In the preface to his book S.Schmidt: «the Path of the Historian» correctly noted: «D S Likhachev in an article with a significant title «History – the mother of truth» formulated: «the beauty of scientific work consists mainly in the beauty of research techniques and scrupulousness of scientific methods» (Schmidt, 1997; 80);

the most difficult task is «to comprehend the way of thought of the past time at the junction of historical science and psychology. (Schmidt, 1997; 181).

To determine the methodological provisions of this author, some chapters of his book are considered: Historiographical sources and literary monuments; Oral history in the system of source studies of

historical knowledge; Fiction and art as a source of historical ideas; source studies and historiography; Archival document as a historiographical source.

It is known that in the period of his scientific work in the 50-60s of XXth century source problems were studied in the context of the methodology of history. The researchers, including S.O. Schmidt, determine the study of the problems of sources in the most concentrated way. During this period, many aspects of theoretical and applied source studies were solved: the information nature of the source, the stages (phase) of research on written sources, the ratio of the source and social reality, the dialectics of subjective and objective in the process of social cognition, etc.

The many scientists studied the scientific legacy of S.O. Schmidt: A.N. Medushevskii (1991) «Source in the writings of S.O. Schmidt», A.Yu. Samarina «S.O. Schmidt as a historian of the book and the figure of book culture» (2007), and Efimov «Guardian of the source» (2013), scientific contribution to the theory of source V.I. Durnovtsev his role in creating the historical-archival Institute of the scientific and pedagogical school of T.I. Khorkhordina etc.

Methodological approach

The study uses historiographic methods: the method of logical analysis allows to reveal the features and importance of methodological provisions in the study of S.O. Schmidt; the method of actualization, which makes it possible to determine the epistemological value of his work; a systematic approach that forms an integral system of all interacting elements of scientific productions of the author.

The main part

In S.O. Schmidt's book «The Path Of The Historian. Selected works on source studies and historiography» the structure, the content of the methodology of **source studies** and the concept of the study of historiographical sources are given. In 1965, the author defined the research problem historiography of **source studies**. A. N. Medushchevskii notes: «self-direction of study is the analysis of sources for the history of science itself» (Medushchevskii, 1991; 9)

Sigurd Ottovich in 1976 formulated the concept of «source studies of historiography», which was based on a scientific approach based on the concept of historiographic source and formed information about the historiographic process. The author notes:

«the complexity of the problem of «relationship» of historiography and source studies. They cannot be identified, but they cannot be separated from each other either» (Schmidt, 1997; 119). The origin and development of historiographical sources and methods of their identification, study and use depend on the changes taking place: «in the modern science, and in the socio-political situation of the surrounding socio-cultural environment. All this, consciously or even regardless of the author's desire, is reflected in his work. At the same time, the historiographer should be seriously familiar with the «individual face of the era» (the expression of D. S. Likhachev), synchronous to the work of the historian, and avoid mechanical transfer of the current scale of assessments and the system of public representations to that period. (Schmidt, 1997; 180-181). Historical thought is changing under the influence of changes in historical and cultural values.

An important methodological position of Schmidt is the statement that in the study of historical facts and laws of historical development there is: «the closest interaction, or rather, even mutual influence and interpenetration of the source and historical research itself – that is undoubted.

.. The Historian usually, refers to the sources of different types and varieties and synthesizes impressions in his mind» (Schmidt, 1997; 35, 53). Herewith, the author notes two directions of scientific research: historiography of source studies and source studies of historiography, which are connected:

with the definition of the body of sources of works of historians;

with the development of knowledge of historians in the field of source studies;

with the study of the complex of historiographical phenomena and processes of the source base of each study, its structure and «the key to understanding the author's approach to the problem is the concept of the structure of the source base. Schmidt made an attempt to isolate, on the one hand, various information layers, and on the other – to establish the time sequence of their manifestations in various types of sources. Thus, the complex infrastructure of the source base is revealed. With this approach, it is possible to obtain valuable information even in situations where the sources themselves are lost, and their information reached us only in the reflected light of other, subsequent documents» (Medushevskii, 1991;13)

Another methodological position of the author is to determine the structural and systemic beginning of the cognitive process – interest in the theory and

logic of scientific constructions, the development of such a system of logical procedures by which a professional historian will have a holistic cognitive organism, i.e. the formation of a system of logical procedures for the cognitive ability of the scientist. In this respect Sigurd Ottovich gives an interesting opinion of O.L. Weinstein on the method of source studies that is a set of techniques and rules of identification, collection, systematization and formal study of sources. The author himself gives a slightly different understanding: «the method of source studies, determined largely by the presence of the source base and traditions of studying certain classes of sources, as well as the possibilities of source studies experiment, depend on the degree of perfection of the methodology» (Schmidt, 1997; 27).

In this regard it is also true opinion of James W. that «historical and structural studies have a broad purpose to identify historical and structural factors. Relevant contexts for historical and structural analysis include those in which historical and structural data are available or can be obtained as part of the study» (James W.; 2015). Therefore, when studying the historiography of source studies, it is necessary to study the «source-study methodology of those major researchers in which general characteristic or a detailed justification of their source-study methods aren't found» (Schmidt, 1997; 54).

In addition, the history of science as noted by John F. M., Clark A «was seen as an outstanding embodiment of intellectual history, since its highest method contained the key to the unity of knowledge and humanity. (John F. M. Clark A; 2015). It can be started by revealing the position of the author that the work of the historiographer is the result of the study of the totality of historiographical sources, historiographical tradition:

«the scientist, like any creative person, is influenced by contemporary literature, art and other sciences, as well as the remaining traditions (including the traditions of transmission and assimilation of information) and his work is largely dependent on the «cultural environment» (Schmidt, 1997; 96);

the division of the history of historical thought into pre-scientific and scientific, where in the first period historical works are associated with literary «primary historical ideas, in any case about specific historical events and persons usually arise under the impression of acquaintance not with the works of historians, but with the works of fiction and art of historical subjects (Schmidt, 1997; 95);

the definition of the typology of research, namely of source studies, where the object of study: the source or a set of sources, methods of studying sources, then «with this approach, the historical source may be of interest to the historian not only as a «mediator» that retains data about the historical fact, but primarily as a historical fact itself, as a specific carrier of certain information» (Schmidt, 1997; 34). In research of this kind «special attention is paid to the location and number of sources, place of origin and authorship of sources, comparative features: the establishment and study of options and editions of sources, the characteristics of commonality and differences of sources, methodological methods of research sources, etc.

In the Chapter «Historiographical sources and literary monuments» the author defines methodological provisions on historiography:

«the sphere of interest of the historiographer is the history of accumulation of historical knowledge, development of historical thought and methods of historical research, creation of works by historians and biographies of historians, the influence of phenomena of social and political life on the work of historians and the impact of historical science on public consciousness, the dissemination of historical knowledge (including the history of scientific institutions and the organization of historical education);

the concept of the circle of historical facts determines the concept of the circle of historiographical sources. If it is permissible to recognize as a historical source everything that can source historical information (i.e. historical information useful for the historian's work), then any source of knowledge of historiographical phenomena can be recognized as a historiographical source;

works of historians – in a certain way correlate (within the framework of the socio-cultural system) with other types and varieties of cultural monuments, in particular with literary monuments;

literature and history are forms of self-reflection and self-expression of society. Finally their main theme – social studies, human knowledge, which determine the «adjacency», the conjugation of these spheres of culture; (Schmidt, 1997; 92).

Further, the author raises the problem of continuity in historiography notes S. O. Schmidt: «in General, it is time to create generalizing serious works on historiography of source studies. At the same time, it would be desirable to trace the extent to which certain scientists were the predecessors of modern source studies, whether they (sometimes spontaneously) used the research methods that

are currently being approved in science, and what impact the works of these scientists (often indirectly) had on the development of modern source studies methods» (Schmidt, 1997; 55).

In new contexts, the scientific problem of studying the historiographical heritage is posed, which is connected with the integration and differentiation of knowledge, the expansion of the source base and new tasks of historical science. To fully understand the science, the author believes that it is necessary to study «ordinary historiographical facts typical for a particular era: «forgotten» names and publications, scientific societies and institutions, the nature of teaching history in higher education and in secondary school, the system of dissemination of historical ideas» (Schmidt, 1997; 121). It is also necessary to investigate unpublished – archival materials.

In special historiographical research the author proposes to study a wider range of historiographical facts: «it is desirable to find out the characteristics of the personality and activity of the historian, to establish the features of his thinking, mental appearance, behavior, especially the perception and reflection in his work of the phenomena of the past and present (as N. M. Karamzin noted: «the creator is always depicted in the creation, and often – against his will (Schmidt, 1997; 121).

In addition, the author gives important methodological provisions on oral history, which was the foundation of culture and worldview for thousands of years. The author notes: «oral history is the basis of that complex of knowledge (including historical)» (Schmidt, 1997; 102). Schmidt shows how history develops and that it is an important historiographical source. So he quoted Karamzin about methods of mapping the past: «There are three kinds of history: the first modern, for example, Fukididov, where the obvious witness says about the incident; according to Tatsitova the second is based on fresh verbal legends in the time close to the described actions; the third is extracted only from monuments like ours until the XVIIIth century» (Schmidt, 1997; 102). Oral tradition is also present in the literature of the early middle ages, further, as the author believes: «a significant role in the preservation of evidence of the past begins to play mass magazines, weeklies and newspapers; the practice of interviews with witnesses of historical events is developed, but they need to be checked by other documents reflecting mass phenomena. In 1989, the Archaeological Commission of the USSR Academy of Sciences determined the place of oral history materials in source studies and «the form of

oral history are audiovisual sources, in particular, movies» (Schmidt, 1997; 107).

The author highlights the questions that should be put by the researcher during the historiographical analysis:

the study of factors that influenced the development of historical thought – external as social and political life;

critical assessment of the internal level of development of science in general, namely interdisciplinary approaches, continuity, the state of scientific discussions, research topics, source base;

analysis of theoretical and methodological principles, source-methodical methods and methodology of research;

consideration of the complex of data on the scientific creative biography and socio-political activities of the scientist, the personal composition and organizational design of groups of historians, the features of their work;

ways and forms of propaganda of historical knowledge, the influence of historical thought on the development of self-knowledge of the people, especially the relationship of historical thought and social consciousness, education history, etc.

Conclusion

Today, with the increasing demands of society for historical science, of particular importance is the study of the history of historical science, the accumulation of scientific historical knowledge, the mechanisms of influence of science on the formation of a truly scientific picture of the past, the role of science in society's understanding of the lessons and experience of history. In this context, of great scientific interest is the scientific activity of S. O. Schmidt which is an example of the service of science, high professionalism, broad formulation and solution of theoretical issues of historiography of source studies.

Interesting from a scientific point of view are the following important methodological provisions in the research of modern foreign scientists, which are the conceptualization of the research of S.O. Schmidt:

The craft of doing historiography is described as a six-step process: (1) topic selection, (2) research questions, (3) central themes, (4) data sources, (5) theoretical frameworks, and (6) organization and writing (Alexander W. Pisciotta: 22 January 2014);

Historical reasoning is conceptualized as an integrative and socially situated activity. (Carla van Bortel Jannet van Drie. 02 March 2018);

Western historians and philosophers of history have increasingly noted the changing relationship of people to the past and the emergence of a different historical consciousness. Studies of historical consciousness reveal the ubiquity of the past in contemporary culture and society. More than simply helping us to understand how people connect to history or how well they know it, such research also reveals history as fundamental to the way people perceive themselves. Historical consciousness is both intuitive and learned (Anna Clark Maria Grever 02 March 2018);

The disciplinary access to the history of the theory of structures is defined through the history of science and construction, didactics, biographies, literary references, aesthetics and scientific theories, thus highlighting the multi-methodological approach to a historical study of theory of structures. (The tasks and aims of a historical study of the theory of structures: 28 May 2018)

A.N. Medushevsky correctly noted that it is important to refer to the scientific works of scientists who, as noted, consider «source studies as a necessary basis for the development of historical science and culture. (Medushevskii, 1991; 6).

The study of his conceptual approach to historiographical sources allows us to determine the directions of historiography of source studies: «the idea that without the study of sources of different origins and directions, and without their professional analysis, no science objectively can exist» (Medushevskii, 1991; 9).

This scientist defines different criteria for the principal evaluation of the historian's methods of work with historical sources: critical attitude to the sources; interdisciplinary approach in the study of the past by sources; their study in a certain social and cultural environment, traditions of document formation, verbal and artistic images, as they are a reflection of socio-economic and political relations and give psychological types of the era. When carrying out the source analysis it is necessary to consider time layers when authors act as contemporaries of events and when they comment on the historical past.

S.Schmidt in the book «the Path of the Historian. Selected works on source studies and historiography» considers: «theoretical problems in relation to historical contextualization, historical understanding and interpretation, and sources to study in connection with their historical context» (Branko Mitrovic. 2015). Eileen Ka- May Cheng correctly notes that historiographical analysis must recognize that «historians themselves are products of the historical process» (Eileen Ka- May Cheng. 2013).

The importance of this study lies in the fact that it will allow to carry out a successful scientific study in the study of the problems of historiography of source studies of the history of Kazakhstan, namely in determining the methods of organization of effective scientific thinking; mechanisms of critical evaluation of the source base.

References

- Anna Clark Maria (2018). Grever Historical Consciousness. The Wiley International Handbook of History Teaching and Learning.
- Martin Carrier (2012). Historical Epistemology: On the Diversity and Change of Epistemic Values in Science. *Berichte zur Wissenschaftsgeschichte* Volume 35, Issue 3. 31 <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080.01972240902848831> Date: 25.06.2019.
- James W. (2015). Tollefson Historical-Structural Analysis.
- John F. M. Clark A. (2015). Intellectual History and the History of Science. *Companion to Intellectual History*.
- Schmidt S. O. (1997). Put Istorika Izbrannye trudy po istochnikovedeniiu i istoriografii. [The Path Of The Historian. Selected works on source studies and historiography]. Russian state University for the Humanities. Moscow: RSUH
- Medushevsky A. N. (1991). Issledovanie po istochnikovedeniiu istorii SSSR dooktiabrskogo perioda. [Research on source studies of the history of the USSR pre-October period]. A collection of articles the Institute of USSR history, USSR Academy of Sciences. Moscow: Institute of history of the USSR, USSR.
- Branko Mitrovic (2015). Historical understanding and historical interpretation as contextualization. *History and Theory* Volume 54, Issue 3.
- Eileen Ka-May Cheng (2013). Historiography: a field in search of a historian. *History and Theory* Volume 52, Issue 209. <https://www.bloomsbury.com/us/historiography-an-introductory-guide-9781441177674>. Date: 25.06.2019.
- Alexander W. Pisciotto. Historical Research Methods: 22 January 2014. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002.9781118517383.wbecj406>. Date: 27.06.2019.
- Carla van Boxtel Jannet van Drie. Historical Reasoning. The Wiley International Handbook of History Teaching and Learning: 02 March 2018. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002.9781119100812.ch6> Date: 27.06.2019.
- Anna Clark Maria Grever Historical Consciousness. The Wiley International Handbook of History Teaching and Learning. 02 March 2018. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1002.9781119100812.ch7> Date: 27.06.2019.
- The tasks and aims of a historical study of the theory of structures: 28 May 2018. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1002.9783433609163.ch1> Date: 29.06.2019.

Ноғайбаева Д.Т.¹, Акатаева А.А.²

¹тарих ғылымдарының магистрі, лектор, Satbayev University,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: dana_toktar@inbox.ru

²тарих ғылымдарының кандидаты, «Қоғамдық пәндер» кафедрасының меңгерушісі,
Satbayev University, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: akataeva@mail.ru

**ЖАҢАНДАНУ – ТАРИХИ ДАМУДЫҢ КЕЗЕКТІ САТЫСЫ:
ТЕОРИЯЛЫҚ САРАПТАМА**

Мақалада жаһандану тарихи құбылыс және адамзат қоғамы дамуының кезекті сатысы ретінде қарастырылады. Бұл құбылысқа зерттеушілер тарапынан берілген «вестернизация», «либерализация», «неомодернизация», «неоколонизация» (жаңа отаршылдық) сипаттарының біржақтылығы көрсетілген.

Бүгінгі күні көрініс алып отырған «діндер соғысы», «өркениеттер қақтығысы» шындығында үйлесімділік орнату әрекеті ретінде қарастырылады. Үйлесімділік орнату қайшылықтарға толы үдерістер жағдайында іске асуда. Мақалада көрсетілген жаһандану кезеңіндегі үлкен қайшылықтардың бірі – әлеуметтік мәселе. Егер бұрынғы тарихи кезеңдерде әлеуметтік қайшылық мемлекет ішіндегі құбылыс ретінде ғана көрінсе, бүгінгі күні ол ғаламдық ауқымға ие: діни экстремизмнің шығу себептерінің бірі әлемдік көлемдегі әлеуметтік наразылық екені көрсетілген.

Сонымен бірге мақалада «жаһандану» ұғымының қалыптасу тарихы мен ғалымдардың осы құбылысқа қатысты тұжырымдамалары қарастырылды: бірқатар ғалымдар жаһанданудың экономикалық жағына басым көңіл бөлсе, екіншілері оның әлеуметтік-саяси жақтарына (батыс өмір салтының, мәдениетінің және ойлау үлгісінің, саясатының ықпалы) назар аударады. Өзінің барлық жағымсыз факторларына қарамастан жаһандану прогрессивті құбылыс ретінде қарастырылып, болашақтағы әлемдік мәселелердің жаһандану жетістіктері көмегімен шешілетіні, адамзат саналы түрде өзара байланыстылықтың бар екенін түсініп, ғаламдық қоғамның бірлігін сезінген жағдайда ғана ортақ ымыраға келетіні туралы болжам жасалған.

Түйін сөздер: жаһандану, вестернизация, модернизация, либерализация, интеграция.

Nogaybaeva D.T.¹, Akataeva A.A.²

¹Master of History, lecturer. Satbayev University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: dana_toktar@inbox.ru

²Candidate of Historical Sciences, Head of the Department of Public Disciplines,
Satbayev University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: akataeva@mail.ru

**The oretical analysis of globalization as the next stage
of historical development**

This article presents globalization as a historical phenomenon and the next stage of social development. The question of one-sidedness of the description of this phenomenon by researchers is raised: for instance, «westernization», «liberalization», «neo-modernization», «neo-colonization» .

In modern times the global clash of interests was called «religious wars», «clash of civilization». In fact, we see an attempt to solve the problem of harmonization in the world order, the process of which is taking place against the background of contradictory phenomena. One of the contradictions of the globalization era described in this article is social problems. If in the previous historical stages social contradictions were put in a number of domestic problems, today they are manifested on a planetary scale. For example, one of the causes of religious extremism can be regarded as a manifestation of social protest of a global nature.

The article also discusses the history of the formation of the «globalization» concept, opinion of scientists in the interpretation of this concept: a number of researchers pay attention to the economic component, others to the social-political aspects (influence of the western way of life, culture, world view and politics) of this phenomenon. In conclusion, despite a number of negative factors the globalization is defined as a more progressive stage of historical development. In future the global problems could be resolved through the achievements of globalization which requires awareness of the interdependence and interconnectedness of all mankind.

Key words: globalization, westernization, modernization, liberalization, integration.

Ногайбаева Д.Т.¹, Акатаева А.А.²

¹магистр истории, лектор, Satbayev University, Казахстан, г. Алматы, e-mail: dana_toktar@inbox.ru

²кандидат исторических наук, заведующий кафедрой «Общественных дисциплин», Satbayev University, Казахстан, г. Алматы, e-mail: akatayeva@mail.ru

Теоретический анализ глобализации как очередного этапа исторического развития

В статье рассматривается глобализация как историческое явление и очередной этап общественного развития. Поднимается вопрос односторонности описания данного явления исследователями: например, «вестернизация», «либерализация», «неомодернизация», «неоколониализация».

В современное время глобальное столкновение интересов получила названия «религиозные войны», «столкновение цивилизаций». На самом деле мы видим попытку решения проблемы гармонизации в мировом порядке, процесс которого происходит на фоне противоречивых явлений. Одно из противоречий эпохи глобализации, описанное в данной статье, – социальные проблемы. Если в предыдущих исторических этапах социальные противоречия ставились в ряд внутрисоциальных проблем, сегодня они проявляются в планетарном масштабе. Например, одну из причин религиозного экстремизма можно расценивать как проявление социального протеста глобального характера. В статье также рассматривается история формирования понятия «глобализация», мнения ученых при толковании данного понятия: ряд исследователей обращают внимание на экономическое составляющее, другие – на социально-политические стороны (влияние западного образа жизни, культуры, мировоззрения и политики) данного явления. В заключении, несмотря на ряд негативных факторов, глобализация определяется как более прогрессивная ступень исторического развития. В будущем глобальные проблемы могут быть разрешены с помощью достижений глобализации, для этого требуется осознание взаимозависимости и взаимосвязанности всего человечества.

Ключевые слова: глобализация, вестернизация, модернизация, либерализация, интеграция.

Кіріспе

Адамзат қоғамының тарихи дамуы әр кезеңде әртүрлі құбылыстарға қатысты түрлі пікірлер мен көзқарастар, идеялар мен оған қарсы күштермен бірге жасасып, қаншалықты қайшылықты өткелдерден өте отырып, алғашқы қауымдық құрылыстан бүгінгі ғылыми-техникалық прогресс ғасырына жетіп отыр. Бүгінгі әлемдік қоғам қайшылықтарға толы. Олардың негізгі себебі жаһандану құбылысымен тікелей байланысты. Оның жағымды-жағымсыз әсерлері барынша кеңінен талқыланып, қазіргі кезде әлемдік дамудың мәндік сипаттамасына айналғаны белгілі. Бұл мәселе 1990 жылдардың екінші жартысынан бастап кең талқылана бастады. Осы тақырыпта көптеген конференциялар мен халықаралық кездесулер өтіп, көлемді еңбектер жазылды. Қазіргі ақпараттық қоғам жүйесінің ерекше дамуы, телекоммуникацияның, инфрақұрылымдар мен интернет және компьютерлік жүйенің кең құлаш жаюы, ғылыми прогрестің адымдап алға кетуі адамзат баласының алдына жаңа әлемдік даму стратегиясын жасау қажеттігін көлденең тартты.

Дүниежүзіндегі қоғамдық дамудың қарама-қайшылықтары, адам баласының қоршаған ортаға әсер ету көлемінің шұғыл өсуі, елдер мен аймақтардың ғылыми-техникалық және

әлеуметтік-экономикалық дамуындағы әркелкілік бүгінгі күннің ғаламдық мәселелерін дүниеге әкелді.

Әлемдік тәртіп үшін бәсекелеске түскен қырғи-қабақ соғыс күндері артта қалған соң ғаламдық дағдарыс катерін сезген әлемдік қауымдастық өзара ортақ проблемалардың шешімін табу мақсатында бас қосты. 1990 жылдардың басында ғаламдық мәселелерді талқылау үшін 200-ге жуық мемлекет өкілдері Рио де-Жанейро қаласында жиналды. Бұл бұрын-соңды болмаған жағдай шын мәнінде жаһандануды адамзатты біріктіруші құбылыс ретінде көрсетті. Алайда оның екінші және үшінші елдер үшін экономикалық, саяси және мәдени кері әсерлері антиглобалистік қозғалыс тудырды. Ең алғаш рет жаһандану процесінің белгілеріне қарсы шығу 1980 жылдары кәсіпкерлер арасында кездесті. (Мысалы, Францияда, одан кейін бүкіл Батыс Еуропада Макдональдс дүкендер тізбегіне қарсы бас көтерулер). Сонымен бірге антиглобалистік концепцияның қалыптасуына атақты мамандардың (Лоуренс К., Кастельс М.) беделді зерттеу жұмыстары әсер етті. Олар неолибералды жаһандануға қарсы дәйекті фактілер келтірді.

Қос полярлы әлем ыдырағаннан кейінгі геосаяси ахуалдың өзгеруі жер шарының барлық аймақтарында сезілді. Әлемдегі бірқатар мем-

лекеттер үшін жаңа кезең басталды. Жаһандану процесінен туындайтын жағымды және жағымсыз құбылыстар мемлекеттің дамуына қалай әсер етпек? Ұлттық мемлекеттікті сақтау мүмкін бе? Жаһандану Батыс әлемінің қалған әлемге ұсынып отырған өмір сүру үлгісі ме, әлде заңды құбылыс па? Осындай мәселелер барлық қоғамтанушы, тарихшы, саясаттанушылар алдында көлденең тұр. Жаһандану құбылысының тарихи мәнін анықтау қазіргі ғылымның өзекті мәселелерінің бірі.

Әдістемелік бөлім

Мақаланың негізгі тұжырымын жасау барысында жүйелік талдау және салыстырмалы-тарихи әдістер қолданылды. Жаһандануды сипаттауға қатысты пайдаланылып жүрген «вестернизация», «модернизация», «либерализация», «интеграция» ұғымдарының біржақтылығы ғылыми-объективизм принциптерімен сараланды. «Жаһандану» ұғымына қатысты қазақстандық және шетелдік авторлардың теориялық тұжырымдамалары мен қағидалары негізге алынып, тарихи кезеңнің объективті заңдылықтарына баға берілді.

Жұмыстың негізі бөлімі

Қазіргі кезде халықаралық қатынастардың ықпалы жеке мемлекеттердің ғана емес, бүкіл адамзаттың дамуына әсер етуде. Бұл экономикамен бірге саяси, әлеуметтік, рухани салаларда терең өзгерістер енгізген жаңа кезеңнің ерекшеліктеріне байланысты. Қырғи-қабақ соғыс аяқталғаннан кейінгі жаһанданудың саясаттағы, экономика мен мәдениет және қоғамдағы белгілері барлық ғылым салаларының назарында болып отыр.

Осы өзгерістер ағымы адамзат қоғамындағы мәңгілік бейбітшілік пен бірлікті аңсаған ғұламалардың айтқандарын еріксіз еске салады. Мәселен, Махатма Ганди: «Менің түсінігімдегі ұлтжандылық – бұл менің елімнің еркіндікке қол жеткізуі, алайда қажет болған жағдайда бүкіл адамзаттың өмірі үшін менің елім өз өмірін қиюы керек», деген (Горев, 1989: 3). Махатма Ганди өте алыс болашақта болса да жер шарында бір-бірімен қырқысқан мемлекеттерді емес, өзара достық және ынтымақтастық қарым-қатынастағы мемлекеттер мен халықтардың әлемдік федерациясын көруді армандаған. Оның ойынша, әлемдік мемлекеттердің мақсаты оқшау тәуелсіздік емес, ерікті түрдегі өзара байланыс,

олардың жер шарындағы түрлі халықтардың ұлттық мәдениеттерімен нәрленген бүкіл өркениет үшін достығы және ынтымақтастығы.

XX ғасырдағы тарихи оқиғалар мен әлеуметтік және саяси қайшылықтар көлемі қоғамдық санада жауапты күш ретінде адамзат қоғамының бірлігі идеясын тудырды. Осы идеялар қаншалықты арманшыл болса да, бүгінгі жаһандану кезеңінен көрініс тапқандай. Дегенмен, жұмыстың өзегі болып отырған жаһандану құбылысының қайшылықтары ғалымдар арасында түрлі пікірлер қалыптастырды.

Бірқатар авторлар жаһандану кезеңіндегі ұлттық мәдениет және дін мәселесіне байланысты Батыс пен Шығыстың қатынасына антогонистік сипат береді. Бірақ, шын мәнінде діндер соғысы емес, үйлесімділік орнату әрекеттері жүріп жатыр. Іс жүзінде бұл әлеуметтік сипаттағы күрес. Әлем қарқынды даму үстінде және барлық халықтар жер шары көлеміндегі әлеуметтік даму деңгейін болжай алады. Осыған байланысты әлемдік капиталдың көпшілік үлесі дамыған елдердің қолында, есесіне әлемнің көпшілік бөлігінің материалдық үлесі салыстырмалы түрде өте аз. Үлкен капитал иелерінің жақын арада айтарлықтай гуманизациялану белгісі білінбейді, сондықтан өздерін «жапа шегуші жак» деп есептейтіндер қарсылық көрсетуде. Кейде бұл қарсылық өте қатаң формаға ие болып жүр. Осы тұрғыда мәселе сырттай қарағанда Батыс пен Шығыстың қарсыласуы формасында көрінгенімен, көбіне мұның негізгі себебі – әлеуметтік фактор. 2001 жылдан бастап Бүкіләлемдік әлеуметтік форум өткізіліп жүр. Оның қатысушылары жаһанданудың еуро-америкалық либералды үлгісін мойындамайды. Олардың негізгі мақсаты – әлемдік капиталдың әділетті бөлінуіне қол жеткізу. Соңғы жылдары адамдарды осындай форумдарға біріктіруші – Интернет тез жұмылдырушы құралдың негізгі түріне айналды (Sheffield, 2013: 70-74).

Аталған жағдайлар жаһанданудың қайшылыққа толы құбылыс екенін көрсетеді. Олар түбінде өз шешімін табу керек. Мұны іске асыру үшін сана-сезім жаһандануы, яғни барлығымыздың өзара байланыстығымызды түсіну қажет. Осыған байланысты О. Сүлейменовтің нақты анықтаған тезисі бар. Ол бойынша, біз тәуелсіздік дәуіріне аяқ бастық, бұдан кейінгі қадам саналы түрде өзара байланыстылықтың бар екенін түсіну және адамзат қоғамының бірлігін сезіну болып табылады. Шынында да, бұл әлемдік тарих дамуының тенденциясы және адамзат осы бағытпен келеді.

Жаһандану – бұл өзара байланысты ортақ планеталық жағдай. Ол түбінде біз өмір сүріп отырған планетамыздың үлкен емес және оның қорларының шектеулі екенін түсінуден тұратын ғаламдық сана-сезімді қалыптастырып, адамзат алдында мұхиттар мен ғарышты игеру міндеттері тұрғанын анықтауы керек. Осы ірі критерийлерді түсіну арқылы адамзат аймақтық дәрежедегі қақтығыстарды тоқтатуға мәжбүр болады. Осындай үйлесімді ғаламдасу ұлттық мәдениетті жоққа шығармайды. Осыған байланысты ешкім де ұлттық және рухани мәдениетті жойылады деп айта алмайды. Ұлттық және рухани мәдениет әрқашан да әлемдік тарихи процестің құрамдас бөлігі болып, оның құрамындағы субъектісі рөлін атқарған. Адамзат қоғамы дамуының жаңа кезеңінде де олар ысырылып тасталмайды.

Бірақ, бүгінгі күнгі жаһандану атауына ие болған әлемдік жағдай адамзатты біріктіруші сипатымен бірге өз бойында көптеген жағымсыз факторларды жинақтаған. ХХІ ғасырда адамзат қоғамына осы жағымсыз әсерлермен күресуге тура келеді.

«Жаһандану» терминінің тарихынан

Жаһандану мәселесін ең алғаш рет американдықтар көтерді. Термин Т. Левиттің 1983 жылы «Гарвард бизнес ревьюде» жариялаған мақаласынан шықты. Автор бұл сөзбен ірі ұлтаралық корпорациялар өндіретін жеке өнімдер нарығының бірігу құбылысын анықтады. Гарвардтың бизнес мектебінің кеңесшісі жапондық К. Омэ 1990 жылы «Шексіз әлем» кітабын шығарып, терминге кеңірек мазмұн берді. «Ендігі кезде әлемдік экономика Еуро Одақ, АҚШ, Жапония «триадасының» өзара байланысымен анықталады, жеке мемлекеттердегі экономиканың сипаты әлсірейді, ал әлемдік экономикалық байланыстарда «ғаламдық фирмалар» басым рольге ие болады», – деп тұжырымдады (Кузнецов, 1998: 13-14). Бұл тұжырыммен барлығы келіспесе де, Омэнің ұстанымы жаһандануға қатысты кез келген пікірталастың өзегіне айналды.

Жаһандануға қатысты әлеуметтік ғылымдардың әрқайсысы жаһандану ерекшеліктерінің өз салаларына қатысты мәселелерін қарастырады. Мәселен, В.И. Кузнецовтың айтуынша, экономика ғылымы жаһанданудың бес бағытын анықтаған: қаржы жаһандануы, халықаралық корпорациялардың қалыптасуы, экономиканың аймақтануы, әлемдік сауда қарқынының өсуі

мен конвергенциялық тенденция (Кузнецов, 1998: 13-14). Географтар жаһанданудың екі түрлі құбылысын анықтады: біріншіден, орталықтандыру мен аймақтық экономикалық мүддені біріктіру мүмкіндігіне ие бола алатын бақылау және басқару жүйесі «глокализация»; екіншіден, «экономикалық архипелагтар», соның ішінде ірі қала-мегаполистер ассоциациясын құру. Әлеуметтанушылар түрлі мемлекеттер мен аймақтық халықтардың өмір сүру үлгілерінің бір-біріне жақындасуы фактілерін, мәдениеттің әмбебаптануы мен гибридизациясын қарастырады. Халықаралық қатынастар ғылымы әлемнің қос полярлы құрылымының ыдырауы, «қырғи қабақ» соғыстың аяқталуы, ұлтаралық қатынастар мен мемлекеттердің өзара байланысының күшеюі, БҰҰ және, басқа да халықаралық ұйымдардың көмегімен қазіргі тәртіптің орнауы және тағы да басқа мәселелерді қарастырады. Тарих ғылымы жаһанданудың философияға, әлеуметтануға, мәдениеттануға, экономикаға және саясаттануға қатысты барлық мәселелерінің жиынтығын, ең бастысы, жаһандану процесі адамзат тарихында қандай орынға ие, оның салдары қандай болмақ деген мәселелерді көтереді.

Халықаралық саяси ғылымдағы реалистік парадигманың жақтаушылары құбылысты «өркениеттер қақтығысы» ретінде анықтайды (Цыганков, 2003: 212-405). Хантингтонның айтуы бойынша, қазіргі жаңа әлемде халықаралық қақтығыстың басты көзі экономика да, идеология да емес. ХХІ ғасырда адамзатты бөлуші басты шекара – мәдениет. Өркениеттер арасындағы айырмашылықтар халықаралық көлемдегі болашақ қақтығыстардың басты себебі болмақ. Әлемді дәстүрлі түрде капиталистік, социалистік және дамушы, Солтүстік және Оңтүстік, дамыған және артта қалған, бай және кедей деп бөлу ендігі кезде өзектілігін жоғалтпақ. Әлем тек тұрақты ұзақ өркениеттік тарихы бар аймақтарға бөлінетін болады. Олар Батыс, ислам, конфуциандық, индуистік, православие-славяндық, жапондық, латын америкалық және африкалық өркениеттер. Хантингтонның айтуынша, бұрынғы халықаралық жағдайдағы идеологиялық, таптық, блоктық қақтығыстар «сен кімнің жағындасың?» деген сұрақпен байланысты болса, бүгінгі күні азаматқа, саясаткерге, ұлтқа, мемлекетке «сен кімсің?» деген мәселе қойылады.

Мұның астарында үлкен саяси мән бар. Егер бұрын адам, қоғам немесе мемлекет күрделі халықаралық саяси жағдайда өзінің

идеологиялық және таптық позициясын ұстана алса, белгілі бір өркениетке кіру мәселесі біздің мыңдаған жылдар бойындағы тарихымызбен бірге жүреді. Бұл жерде таңдайтын жол жоқ. Адам белгілі бір өркениет құрамында болады немесе өз мәдени бейнесінен айырылады.

Жаһандануды АҚШ бастаған Батыс блогының КСРО-мен «қырғи қабақ» соғыстағы жеңісі және бір ғана державаның қалған әлемге үстемдік етуінің заңды процесі ретінде көрсететін реалистік бағыттағы авторлар да кездеседі (Г. Киссенджер). Ф. Сашвальд бұл құбылысты әлемнің геосаяси қайта құрылуы, соның ішінде одақтар саясатының қайта қаралуы деп анықтайды, бұл жерде белгілі бір геосаяси аймаққа кіру маңызды, бірақ ең басты мәселе емес. Неолибералдар жаһандану процесін «тарихтың соңы» деп қарастырады (Цыганков, 2003: 213). Бұл бағыттың көрнекті қайраткері, белгілі американ философы Френсис Фукуяма 1989 жылы бір журналда өзінің «Тарихтың біткені ме?» деген мақаласын жариялады. Онда сол либерализмнің идеология ретіндегі жеңісі заңды түрде тарихтың аяқталуына әкеп соқты, яғни бүкіл әлем либералды идеология жасаған жоспар бойынша бірыңғай саяси және экономикалық құрылымға көшеді дейді, ал бүкіл XX ғасыр 90-жылдарға дейін либерализм, коммунизм мен фашизмнің күрес алаңы болған. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін фашизмнің толық күйреуі әлемде екі қарама-қарсы блок либерализм мен социализмді қалдырды. Ақыры соңғысы жеңілді. Алайда, Фукуяма либерализмнің жеңісі әлемдік көлемде бірыңғай емес екенін, тіпті бүкіл континенттер өзінің өмірін либерализм принципімен тұрғызбайтынын түсінеді, дегенмен либералды идеологияның экономикадағы және саясаттағы халықаралық басымдылығы оның басты дәйегі болып отыр.

Неолибералистердің бірі – М. Закер: «Нарықтық экономика, плюралистік демократия, индивидуалды құқық пен адам бостандығы сияқты батыс құндылықтары бүкіл әлемге тарап, жеңіске жетті және мемлекетаралық қатынастар мен халықаралық құқық нормаларында кең етек алды» дейді. Осы бағыттағы Р. Липшутцтың пікірінше, жаһандану мемлекеттердің жеке ұлттық мүдделерінен арылып, «өркениетті мемлекеттер қауымдастығына» өту процесі, ол ұлттық экономикалардың өзара тығыз байланысы, қаржы рыноктарының интернационалдануы, әлемдік экономикадағы ірі ұлтаралық корпорациялар маңызының өсуі, кәсіпорындар мен

фирмалардың ұлттық факторға тәуелсіздігінің негізінде жүзеге аспақ.

Неомарксистер жаһандануды монополистік капитал мен америкалық империализмнің мақсатты стратегиясы ретінде қарастырады. Осы бағыттағы Р. Кокс «жаһандану жоспарының түпкі мақсаты әлемде экономикалық теңсіздік орнату және «перифериялық», «жартылай перифериялық» аймақтар мен мемлекеттерді әлемдік монополиялардың қанауына бағытталған» дейді. «Бұл термин «империализмді» алмастырушы ұғым, әлемдік капитализмнің бүкіл әлемді өзіне бағындыруы мен оны өзінің дамуы үшін пайдалану жоспары жаһанданудың негізгі мазмұны болып табылады» деп тұжырымдайды С.Амин (Цыганков, 2003: 214).

Сонымен, тарихи тұрғыдан алғанда «жаһандану» процесінің маңыздылығын жоғарыда аталған неомарксистер, неолибералистер мен халықаралық саяси экономика ғылымы, әлеуметтанушылардың тұжырымдамалары растайды.

Ғаламдасу процесі «елдердің арасындағы әкімшілік кедергіні азайтып, аймақтық қаржылық нарықтарды ғаламдық деңгейде қауымдастырып, бүкіл адамзаттың іс-әрекетін білдіретін қаржылық-ақпараттық біртұтас кеңістік қалыптастырады», – деп сипаттаушы ресейлік зерттеуші М. Делягиннің пікіріне сілтеме жасай отырып, белгілі қазақстандық ғалым, профессор Ә. Нысанбаев: «десек те, дәл бүгінгі күні ғаламдастырудың дүниежүзі мойындаған концепциясы жоқ. Бұл термин әр елде, әр қоғамда, әр аймақта әртүрлі тұрғыда ұғынылып жүр. Ғаламдастыру процесі, біздің ойымызша, әлі де теориялық тұрғыдан көп талқылауды, көп нақтылауды қажет етеді,» – деді (Нысанбаев, 2001).

Алғашқыда ғаламдасу ең жаңа технология мен қаржы-ақпараттық ресурстардың негізінде біртұтас жалпы әлемдік кеңістікті қалыптастыруды көздесе, уақыт өте келе бірқатар ұлттық экономика мүдделерінің өз шегінен асып кетуі халықаралық сауда көлемінің ұлғаюына байланысты елдердің өзара тәуелдігін арттыруға жағдай жасады. Ол тек қана тауар айырбастау ғана емес, қызмет көрсету, капитал ағымын да кеңінен қамтыды. Анығында ғаламдасудың негізгі белгілерінің бірі – қаржы ресурстарының тым шапшаңдығы. Оның үстіне алдыңғы қатарлы технологиялар бірден транспорт, телекоммуникациялық және басқа да есептесулерді қысқарта отырып, ұлттық нарықтардың ғаламдық интеграциясын

жеңілдетеді. Сонымен бірге, жаһандану еңбек күшінің ауыс-түйісі, капиталдық шекарадан өтуі секілді кедергілерді жеңілдетеді. Жаһандану процесі сонымен қатар қоғамның әлеуметтік-мәдени саласын да қамтып, нәтижеде саяси деңгейге көтеріледі.

«Ғаламдасу дегеніміз – әлеуметтік жүйелердің жаңару, заманымызға бейімделу процесі, ол «күшті мәдениеттер» атынан айтылған жай талап емес. Едәуір дәрежеде оны дүниеге әкелген ішкі факторлар, оның тарихи қажеттілігі де осыдан туындайды», – деген пікірде ғалым Р.Қасымова (Қасымова, 2002: 6).

Оның негізгі бастау алған жері еуроамерикандық әлем екендігі ешкімге құпия емес. Бүгінгі ғаламдасу құндылық бағдарламасының ерекше бір жүйесін білдіреді, оның саяси бағытында демократия, азаматтық қоғам және көлбеу байланыстар орын алса, шаруашылық жүйесі нарықтық сипатқа ие: мәселен, жеке-меншік институты, бәсекелестік, жалдамалы еңбек және табыс. «Ғаламдасудың субъектілері – Батыстың дамыған елдері, ал экономикалық тұрғыдан алсақ – Жапония. Бұл жердегі мәселе халықаралық қатынастардың кезекті бір жүйесі ретінде жаңа әлемдік тәртіпті қалыптастыру емес, керісінше, тұтас бір әлемнің құрылымын өмірге әкелу», – деген көзқарас ұстанады әлеуметтанушы А.Т. Забирова.

Кейінгі уақыттарға дейін (яғни, өткен ғасырдың 90-жылдарының басында ғаламдасуға қарсы жаппай қозғалыстар өрістегенше) саяси зерттеулер жүйесінде ғаламдасу түсінігі негізінен идеология мен саясаттағы үстем неолибералдық ағымға сүйеніп дамыды. «Жалпы жаһандану процесінің тұжырымдамаларының ішінде ең кең тарағаны неолибералдық ағым, ол бойынша бүкіләлемдік процес ретінде жаһанданудың болмай қоймайтыны ақиқат, ол әсіресе халықаралық қатынастардың жеке субъектісі – ұлттық-мемлекеттік құрылымдарға қатысты айқын аңғарылады» (Инкарбаев, 2002: 107). Оның белең алған кезеңі ХХ ғасырдың 70-жылдарының соңында отаршылдық жүйе құлап, осы азат етілген елдердің дербес дамуы бұрынғы әлемдік экономикада қалыптасқан ахуалды өзгертуімен анықталады. Германия мен Жапониядағы экономикалық ғажайыптар олардың халықаралық аренадағы жағдайының күшеюіне жағдай жасады, мұнда екінші дүниежүзілік соғыс аяқталған уақыттан бері АҚШ пен оның одақтастарының өкімі жүретін. Германия мен Жапония секілді бәсекелестердің нығаюы жаңа әлемдік шаруашылықтың нобайын

және соған сай саяси және экономикалық реттеу тетіктерінің жаңаша қарым-қатынасын айқындап берді.

Жаһандану құбылысының жүзден аса әртүрлі анықтамалары бар екен. Оның бір-біріне ұқсас түсініктері болуымен қатар, өзара бірін-бірі жоққа шығарып жататындары да бар екендігін ескерсек, бұл процестің өте күрделі әрі біртекті еместігін аңғару қиын емес. Бірақ олардың бәріне жалпы түрде тән түсінік ғаламдасудың қоғам өмірінің барлық саласында интернационалданудың тым жедел даму қарқынын сипаттайтын әлемдік дамудың жаңа дәуірі екендігі.

Үлкен пікір-таластардың өзегі болып отырған мәселелердің бірі: ғаламдасудың шегі бар ма, ол қоғамның мәдени және саяси жүйесін өзгертуде қаншалықты ықпалды дейтін сауалдар.

«Жаһандану» ұғымын тұжырымдау мәселесі де алуан түрлі идеяларға толы. Жаһандануды белгілі француз саясаттанушысы Ф. Моро Дефарж «халықаралық театр актерлерінің (мемлекет, кәсіпорындар, индивидуумдар, ұйымдар) әрекеттерін бүркемелеуші процесс» деп анықтайды. Осыған жақын позицияны орыс философы А. Неклесса да ұстанады. Оның айтуынша, «жаһандану интернационализация ұғымына қарағанда өзгеше, оны белгілі бір ойын тәртіптерінің унификациясы деп анықтауға болады, ал жаппай ақпараттандыру, экономикалық кеңістіктің айқындығын қамтамасыз ету, әлемдік байланыс жүйесін қалыптастыру және т.б. Экономикада ең бірінші қаржы саласын қамтиды» деген.

Дж. Розенау «жаһандану» (глобализация) мен оған жақын «глобализм», «универсализм» және «күрделі өзара байланыс» ұғымдарының арасында айырмашылық бар екенін айтады. Оның пікірінше, «жаһандану» көрсетілген ұғымдармен салыстырғанда арнасы кеңірек. Ол құндылықтар мен құрылымдарға емес, адамдардың санасы мен іс-әрекетінде туындайтын процестер және қарым-қатынасқа, индивидтер мен ұйымдардың күнделікті іс-әрекеті мен алға қойған мақсатына жету барысында туындаған байланыс қажеттілігіне жүгінеді. Жаһандану процесі ешбір территориялық немесе құқықтық шектеуге бағынбауымен ерекшеленеді. Ол кез келген мемлекеттік шекараларды бұзып, әлемнің кез келген жеріндегі әлеуметтік қоғамдарға әсер ете алады. Кез келген шексіз мүмкіндігі бар қоғамдық қарым-қатынастар жиынтығы ұлттық

шекаралардан оңай өтеді. Қарым-қатынастар жиынтығы таралуын қаржының, мүдделер мен сауда нарығының жетіспеуі шектеуі мүмкін. Ең бастысы, теория тұрғысында мұндай ықпал әлемнің кез келген нүктесіне жетіп, кез-келген қаржы және нарықтық мүдделерді іске асыруға мүмкіндігі бар. Осыған жақын пікірлерді көптеген авторлар қолдайды.

Француз тілді әдебиеттерде «жаһандану» түсінігіне жақын ұғым ретінде «мондиализация» (monde – әлем сөзінен) термині қолданылады. Бірқатар саясаттанушылар екеуін де бір ұғым ретінде «глобализацияны» «мондиализацияның» англосаксондық баламасы деп қарастырады. Екіншілері «глобализация» ұғымын әлемдегі өзгерістердің экономикалық саласымен байланыстырса, «мондиализацияны» тұтыну, мәдениет салаларында және күнделікті өмірде біртектіліктің таралуымен байланыстырады.

Әлемдік банк сарапшылары экономикалық факторлар басымдығына жүгіне отырып, тауар және қызмет көрсету салаларындағы мемлекетаралық келісімдер көлемінің өсуі, халықаралық капитал ағымы және технология таралуының кеңеюінен туындаған әлемдік мемлекеттердің өзара экономикалық байланыстарының өсуі жаһанданудың негізгі мазмұны деп анықтайды. А. Вебер мәселені кеңірек қарастырады. Оның ойынша: «жаһандану бүкіл әлемнің жаңа коммуникация және ақпарат технологиялары негізінде ашық қаржы-экономикалық, қоғамдық-саяси және мәдени байланыстарға тартылуы. Бұл адамзат қоғамының бұрынғы даму сатыларымен дайындалған, ендігі кезде жаңа сатыға көтерілген объективті процесс.»

Басқа зерттеушілер құбылыстың әлеуметтік-саяси жақтарын (батыс өмір салтының, мәдениетінің және ойлау үлгісінің ықпалы) немесе субъективті құрамын (батыс елдерінің басқа халықтарға үстемдік жүргізу мүддесі) алға тартады.

Сонымен, халықаралық жаһандану процесіне сараптама жүргізушілердің ойын төмендегідей тұжырымдауға болады:

1. Бүкіл жер шары көлемінде ортақ ережелермен функцияланатын экономикалық жүйенің қалыптасу тенденциясы. Тіпті дамыған мемлекеттер де бұл ережелермен санасады. Олар бұл ережелерді тек сыртқы экономикалық және сыртқы саяси саласында ғана емес, ішкі стратегиясында да ескеруге мәжбүр.

2. Мемлекеттік бақылау мен реттеуге келмейтін мемлекетаралық қаржы және ақпарат алмасуының өсу үрдісі.

3. Мемлекетаралық шекаралар мен мемлекеттің дәстүрлі функцияларының (әсіресе, қауіпсіздік) әлсіреуі.

4. «Ішкі» және «сыртқы» саяси, экономикалық, ақпараттық және басқа да процестердің шекарасының жойылуы.

5. Бүкіл әлемге батыс мәдени үлгісінің таралуы.

6. «Жаһандану» идеологиясының қалыптасуы. Оның негізінде қазіргі халықаралық саяси-экономикалық құбылыстардың заңдылығы, позитивті жақтары, сонымен қатар қоғамдық пікір мен әлеуметтік және саяси күштерді батыстың жетекшілігімен, АҚШ көшбасшылығымен жаңа әлемдік тәртіп орнатуға көндіру жатыр.

Аталған тұжырымдамалар жаһандану құбылысының сыртқы келбетін ғана көрсетеді. Кейінгі жылдары көпшілік зерттеушілер жаһандануды қарама-қарсы процестер – «дифференциация», «аймақтану», «локализация» немесе «бөлшектену» сияқты құбылыстармен қатар жүруде дейді. «Бөлшектену» мен «аймақтану» процестері жаһандануға диалектикалық қарсы ұғымдар ғана емес, сонымен бірге оған параллельді, яғни одан шартты түрде тәуелсіз құбылыстар.

А.Д. Богатуров жаһандануға әлемдік анклавты-конгломеративті үлгіні қарсы қояды. Бұл үлгі бойынша Батыс елдерімен бірге және одан салыстырмалы түрде өмір сүреді. Олардың қоғамдық ерекшеліктері конгломеративті құрылымдық сипатқа ие. Олардың ішінде архаикалық және модернизациялық бастаулар бөлек анклавтар жасай отырып, бір-біріне қауіп төндірмей өмір сүреді. Мұндай үлгіге автор Ресей, Қытай, Үндістан, Жапония және бірқатар басқа батыстық емес мемлекеттерді ендіреді. Осы анклавтар жиынтығы вестернизациялық жаһандану ағымына тежеуші күш бола алады. Жаһандануды әлемдік тарихтағы жаңа пайда болған құбылыс емес деген теорияны қолдаушылар қазіргі өзгерістерді бұрынғы құбылыстардың жалғасы, олар тек басқа қарқын мен өзге формаға ие болғандығын айтады. Жаңа терминнің астарында бұрыннан белгілі өзара байланыс пен бірыңғай әлемдік кеңістіктің құрылу процесі жасырынып жатыр. Мысалы, әлемдік тарихтың түрлі кезеңдерінде оның негізі Рим империясы үстемдігі, географиялық ашылулар нәтижесіндегі отарлық жаулау кезеңдері, ғылыми және технологиялық төңкерістер мен нарықтық қатынастардың таралуы; халықтар мен құрлықтар арасындағы ыңғайлы және тиімді байланыс қатынастардың орнауы (мысалы, Ұлы Жібек жолы) болған.

Financial Times басылымының сарапшысы Мартин Вульф: «Тіпті экономикалық тұрғыдан да жаһандану жаңа құбылыс емес. Қазіргі әлемдік экономика белгілі бір салаларда Бірінші дүниежүзілік соғыс жылдарына қарағанда интеграциялануы әлдеқайда әлсіз. 1914 жыл қарсаңында Британ капиталының экспорты ішкі ұлттық өнімнің 9% құраған, яғни Жапония мен Германияның 80-жылдары капитал экспортымен салыстырғанда екі есе жоғары. 1910 жылдары әлемде бірыңғай ақша жүйесі – алтын айналымы жұмыс жасаған, ал шекаралардан өтуші жұмысшылар саны біздің уақытпен салыстыртырғанда әлдеқайда жоғары» (Цыганков, 2003: 217).

Отандық автор З.А. Мукашев жаһандануды әлемдік тарихтың бір кезеңі деп есептейді. «Глобализм как этап всемирной истории» атты мақаласында: »Жаһандану – объективті сипаттағы процесс. Бұл ұстанымды түсіну үшін «әлемдік тарих» ұғымына мән беріп, тарихты жасаушы түрлі кезеңдерде түрлі тарихи қоғамдардың болғанын ұғыну қажет. Адамзат қоғамының қазіргі кезі өзінің бастауын сонау жануарлар әлемінен көп айырмашылығы жоқ тобырлық кезеңнен алғаны белгілі. Бұдан кейін жанұя, ру, тайпа, өркениет және басқа да қоғамдық түрленулер жүзеге асты. Азаматтық қоғамның тобырдан айырмашылығы индивидтердің әлеуметтік байланыстағы қарым-қатынас ерекшеліктеріне байланысты. Жоғарыда аталған қоғам түрлері – бұл тарихи даму межелері. Тайпа, ру, халықтар мен ұлттар бүгінгі күні өткеннің байлығы. Ал қазір әлемдік тарих кезеңі келді» – деген (Мукашев, 2002: 95-104).

2003 жылы Алматыда басылған «Сындарлы он жыл» атты еңбегінде Н. Назарбаев жаһандануға қатысты мынадай түсінік береді: «Біреулер үшін жаһандану халықтарды одан әрі алшақтата түсетін, сәулетшілері мен инженерлерін өз қаңқасының астында көметін Жаңа Бабыл (Вавилон). Енді біреулер үшін жаһандану қоғамдар мен мемлекеттер қауымдастығының әлеуметтік-мәдени мүдделерін бейнелейтін, сөйтіп барша күштің мүдделерін жинақтауға және елеп ескеруге мүмкіндік беретін әлдеқандай Біртұтас Алаң Теориясы» (Назарбаев, 2003: 238).

Жаһанданудың қарсыластары үшін – бұл дегенің бар болғаны баяғы неокOLONиализм, неовестернизация, неомодернизация (жаңғырту) сияқты ескі құбылыстардың жаңғырған атауы ғана.

Жаһанданушылардың жақтаушылары – бұрын артта қалған өңірлердің ғылыми-техникалық

және әлеуметтік прогресіне тек қана жаһандану ықпал етеді деген тұжырымдарын ұсынады.

Н.Д. Кондратьев пен В.И. Вернадскийдің айтуы бойынша, адамзат ортақ интегралды бірлікке кіреді. Олардың арасында әрдайым байланыс бар. Бұл байланыс әлеуметтік, табиғи және субъектілік негіздердің өзара ықпалдасуынан құрылады: «Адам айналадағы қоршаған ортадан жеке-дара бөлек табиғи объект болып табылмайды» (Мингалева, 2001). Соңғы 150-200 жылда бұл құрылым белгілі тарихи формаға ие болып, әлеуметтік негіз табиғи негізден басым болған. Алайда, кейінгі 20-30 жылда бұл өлшемдер айтарлықтай өзгеріп, әлеуметтік негіз бен табиғи негіз арасындағы қайшылықтар күшейе түсті. Бұл экологиялық дағдарыстардан көрінеді.

Мәселен, Орталық Азиядағы Арал теңізінің жағдайы табиғат пен адам арасындағы проблемалардың бір көрінісі. Кеңестік кезеңнен қалған бұл мәселені шешудің Орталық Азия және әлем үшін маңызды екені белгілі, сондықтан теңізді қалпына келтіру үшін әр тараптан барлық мүмкіндіктер жасалуда. Негізінен, экология мәселесі жаһандану кезеңіндегі өткір проблемалардың бірі қатарында. Әлемдік экологиялық мәселелерді шешу үшін құрылған әлемдік ұйымдардың қатары артуда, мұның өзі адамзаттың тіршілік үшін саналы түрде бірігіп әрекет ету ұмтылысын көрсетеді.

Жұмыстың нәтижелері

Адамзат қоғамының тарихы алғашқы тобырлық күйден қазіргі өркениеттік дәрежеге жетіп отыр. Яғни қоғамның прогрессивті бағытта даму заңдылығы бар. Олай болса, жаһандану процесі өзінің барлық кері әсерлеріне қарамастан, адамзат қоғамының тарихи бір кезеңі ретінде прогрессивті құбылыс болып табылады.

Қазіргі кезде жаһандануды «вестернизация», «либерализация» «неомодернизация» ұғымдарымен теңестіреді. Бұл теңестірулер жаһанданудың тек экономикалық аспектілеріне сүйенеді. Қазіргі Батыс әлемінің экономикалық және саяси күш ретінде қалған әлемнен басым екені белгілі. Сондықтан жаһандану процесінде либерализм идеясының ықпалды болуы – заңды. Ал жаһандану процесінің өзі «вестернизация» немесе «либерализация» идеяларына қарағанда әлдеқайда кең ұғым. Басқаша айтқанда, жаһандану бұл Батыстың қалған әлемге ұсынып отырған өмір сүру үлгісі ғана емес, бүкіл адамзат қоғамының дамуы барысында жетіп отырған тарихи кезең.

Жаһандану құбылысының тарихи кезеңнің келесі сатысы екенін көрсететін факторлар:

— жоғарыда көрсетілген экологиялық мәселелерді шешуде әлем елдерінің бірігуі, осы тұрғыда өзара байланыстылықтың және келісімділік қажеттілігін түсіну;

— жаһандану батыс елдерінің өзге елдерге ықпал етуімен ғана шектелмейді, батыс елдері де өзге мәдениеттің ықпалына түсуде. Ал батыс елдерінің мәдени, саяси, экономикалық ықпалының басымдылығы, олардың қолында

әлем капиталының басым бөлігі болғандықтан. Жаһандану заңдылықтарына сәйкес, «күші басым жақтың» ықпалы да басым болмақ;

— Бүгінгі таңда әлемдегі көпшілік мемлекеттер нарықтық қатынастарға көшіп, демократия құндылықтарын мойындады. Жаһанданудың белгісі ретінде көрініп отырған либерализацияның осы құндылықтары мен заңдылықтарында да қайшылықтар көп. Осы қайшылықтар түптеп келгенде жаһандану кезеңінің жетістіктерімен шешілетін болады.

Әдебиеттер

- Горев А. (1989). Махатма Ганди. Москва: Международные отношения. С. 3-20.
- Jim Sheffield, Andrey Korotayev, Leonid Grinin. (2013). GLOBALIZATION: Yesterday, Today, and Tomorrow. Litchfield, USA. pp. 70-74.
- Инкарбаев Е.Т. (2002). Понятие глобализации в системе политических исследований. Глобализация и диалог конфессий в странах Центральной Азии. Алматы: Институт философии и политологии МОН РК. С. 107-109.
- Кузнецов В.И. (1998). Что такое глобализация? Мировая экономика и международные отношения. N2. С. 13-14.
- Кушкумбаев С.К. (2002). Центральная Азия на путях интеграции: геополитика, этничность, безопасность. Алматы, 200 с.
- Қасымова Р. (2002). Ғаламдасу: тенденциялар мен перспективалар. Ақиқат. № 6. С. 6-9.
- Мингалиев С. (2001). Научная мысль как планетное явление. <http://vernadsky.lib.ru>. Қаралған күні: 23.04.2019.
- Мукашев З.А. (2002). Глобализм как этап всемирной истории. Глобализация и диалог конфессий в странах Центральной Азии. Алматы: Институт философии и политологии МОН РК. С. 95-104.
- Назарбаев Н.А. (1996). На пороге XXI века. Алматы: Өнер, 288 с.
- Назарбаев Н.Ә. (2003). Сындарлы он жыл. Алматы, 240 б.
- Нысанбаев Ә.Н. (2001). Тағы да ғаламдасу туралы. Қазақ әдебиеті. № 45. 9-қараша.
- Токаев К. (2000). Внешняя политика Казахстана в условиях глобализаций. Алматы, 584 с.
- Цыганков П.А. (2003). Теория международных отношений. Москва, С. 212-405.

References

- Gorev A. (1989). Mahatma Gandhi [Mahatma Gandhi]. Moskva: Mezhdunarodnye otnosheniya. S. 3-20.
- Jim Sheffield, Andrey Korotayev, Leonid Grinin. (2013). GLOBALIZATION: Yesterday, Today, and Tomorrow. Litchfield, USA. pp. 70-74.
- Inkarbaev E.T. (2002). Ponyatie globalizatsii v sistemepoliticheskikhissledovaniy [The concept of globalization in the system of political research]. Globalizatsiya i dialog konfessii v stranah Central'noj Azii. Almaty: Institut filosofii i politologii MON RK. S.107-109.
- Kuznecov V.I. (1998). Chto takoe globalizatsiya? [What is globalization] . Mirovaya jekonomika i mezhdunarodnye otnosheniya. N2. –S.13-14.
- Kushkumbaev S.K. (2002). Central'naja Azija na putjah integracii:geopolitika, jetnichnost', bezopasnost' [Central Asia on the paths of integration: geopolitics, ethnicity, security] . Almaty, 200 s.
- Kasymova R. (2002). Galamdasu: tendencijalar men perspektivalar [globalization: trends and perspectives] . Akikat. N6. S. 17-24.
- Mingaleev S. (2001). Nauchnaya myisl kak planetnoe yavlenie [Scientific thought as a planetary phenomenon]. <http://vernadsky.lib.ru>. Date: 23.04.2019.
- Mukashev Z.A. (2002). Globalizm kak jetap vsemirnoj istorii. [Globalization as a stage of world history] .Globalizatsiya i dialog konfessii v stranah Central'noj Azii. Almaty: Institut filosofii i politologii MON RK. S.95 – 104.
- Nazarbaev N.A. (1996). Na poroge XXI veka[on the Threshold of the 21st Century]. Almaty: Oner,288 s.
- Nazarbaev N.A. (2003). Syndarly on jyl [The Critical Decade].Almaty,240 s.
- Nysanbaev A.N. (2001). Tagy da galamdasurealy [Once again about globalization] . Kazahadebiety. N45. 9-karasha
- Tokaev K. (2000). Vneshnjaja politika Kazahstana v uslovijah globalizacij [The foreign policy of Kazakhstan in the context of globalization]. Almaty, 584 s.
- Cygankov P.A. (2003). Teorija mezhdunarodnyh otnoshenii [International Relations theory]. Moskva, S.212-405.

Байшов Б.Б.¹, Четин Н.², Жапекова Г.К.³

¹ PhD докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ., e-mail: dil_123@mail.ru

² PhD, Кыршехир Ахи Эвран университетінің профессоры,
Түркия, Кыршехир қ., e-mail: nursulu@mail.ru

³ Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің доценті,
Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ., e-mail: gulfairusk@mail.ru

**«КАСПИЙ МҰНАЙЫ» МӘСЕЛЕСІ ЖӘНЕ
ЖАҢА ТАРИХИ ЖАҒДАЙДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН**

Дүниежүзінің көптеген мемлекеттерінде жоқ табиғи байлықтарға ие, әрі Еуразияның орталығындағы стратегиялық маңызды аймақта орналасқан еліміздің сыртқы саясаты мен экономикасында ерекше орын алатын саланың бірі мұнай-газ және көмірсутек бағытындағы ахуалды сараптаудың маңызы өте зор. Қазіргі тарихи сахнада, мемлекеттер арасындағы қарым-қатынас саласында маңыздылығы артып отырған шикізат қорының ролі ерекше екендігі белгілі. Себебі әлемнің алпауыт елдерінің арасында дүниежүзілік қуат көздері үшін дипломатиялық тұрғыдағы күрестің жүріп жатқандығы ешкімге де құпия емес. Тәуелсіздік алғаннан кейін Қазақстан қалыптасқан мәселелерді реттеуде шетелдік мемлекеттердің арасындағы бәсекелестік мен мүдделер тоғысын есепке алуға бағытталған салиқалы саясат жүргізді және жеке мемлекет ретіндегі ұстанымдарын бекемдей алды. Мақалада Қазақстанның Каспий теңізі шекарасын айқындауға байланысты шектес мемлекеттермен жүргізген дипломатиялық іс-әрекеттері мен қуат саласында Каспий мұнайы мен газын тиімді пайдаланудың ерекшеліктері қарастырылады. Осымен бірге, XX ғасырдың соңғы онжылдығынан бергі кезеңдегі Қазақстанның көмірсутек шикізаты саласындағы берік ұстанымдарына тарихи талдау жасау мақсат ретінде қойылады. Жұмыстың маңыздылығы Каспий өңіріндегі мұнай-газ бағытында еліміздің жүргізіп отырған саясатының арнайы тарихи тақырып ретінде қарастырылуында.

Авторлар салыстырмалы-тарихи сараптама жасау негізінде мәселелік-хронологиялық әдісті қолдана отырып, саясаттағы мұнай факторының тарихын ашып көрсетеді.

Түйін сөздер: Каспий аймағы, дипломатия, көпжақты саясат, мұнай, әлемдік нарық, посткеңестік кезең, Парсы шығанағы.

Baishov B.B.¹, Chetin N.², Zhapekova G.K.³

¹ PhD doctoral student, Eurasian National University L.N. Gumilev,
Kazakhstan, Nur-Sultan, e-mail: dil_123@mail.ru

² Prof. Dr. Kirsehir Ahi Evran University, Turkey, Kirsehir, e-mail: nursulu@mail.ru

³ Associate Professor Eurasian National University L.N. Gumilev,
Kazakhstan, Nur-Sultan, e-mail: gulfairusk@mail.ru

**The Problem of «Caspian Oil» and Kazakhstan
in the New Historical Conditions**

Of particular importance is the analysis of the situation around the hydrocarbon sphere, since oil and gas as natural resources are absent in many countries of the world. For Kazakhstan, located in the center of Eurasia, the availability of oil and gas resources is an important factor not only in the economy, but also in foreign policy. After all, it is well known that oil-producing countries acquire great interest in the functioning of modern international geopolitics. Moreover, between major world players there is a struggle for influence on them. In these conditions, Kazakhstan, after gaining independence, seeks to pursue its own foreign policy course, taking into account the particularities of the struggle of the interests of the leading powers. The article discusses the diplomatic efforts undertaken by Kazakhstan to determine the borders of the Caspian with neighboring states and the issues of efficient use of Caspian oil and gas in the country's energy sector. In this regard, we aim to carry out a historical analysis of the position of Kazakhstan in the development of its hydrocarbon industry since the end of the twentieth century. The scientific significance of the work lies in the fact that the policy of our state in the oil and gas region of the Caspian is considered as a specific historical topic.

The authors, based on a comparative historical analysis, as well as using the problem-chronological method, examine the history of the oil factor in politics.

Key words: Caspian region, diplomacy, multi-vector policy, oil export, world market, contract of century, cold war, post-Soviet time, Persian Gulf.

Байшов Б.Б.¹, Четин Н.², Жапекова Г.К.³

¹PhD докторант, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Казахстан, г. Нур-Султан, e-mail: dil_123@mail.ru

²PhD, профессор Кыршехирского университета имени Ахи Эвра, Турция, г. Кыршехир, e-mail: nursulu@mail.ru

³Доцент Евразийского государственного университета им. Л.Н. Гумилева, Казахстан, г. Нур-Султан, e-mail: gulfairusk@mail.ru

Проблема Каспийской нефти и Казахстан в новых исторических условиях

Особое значение имеет анализ ситуации вокруг углеводородной сферы, поскольку нефть и газ как природные богатства отсутствуют во многих странах мира. Для Казахстана же, находящегося в центре Евразии, наличие нефтегазовых ресурсов является важным фактором не только экономики, но и внешней политики. Ведь общеизвестно, что большой интерес в рамках функционирования современной международной геополитики приобретают нефтедобывающие страны. Более того, между крупными мировыми игроками идет борьба за влияние на них. В этих условиях Казахстан, после обретения независимости, стремится проводить собственный внешнеполитический курс, учитывая особенности борьбы интересов ведущих держав. В статье рассматриваются предпринятые Казахстаном дипломатические усилия по определению границ Каспия с сопредельными государствами и вопросы эффективного использования каспийской нефти и газа в энергетической отрасли страны. В этой связи, мы нацеливаемся осуществить исторический анализ позиций Казахстана в рамках развития его углеводородной отрасли с конца XX века. Научная значимость работы состоит в том, что политика нашего государства в нефтегазовом регионе Каспия рассматривается как специфическая историческая тема.

Авторы, на основе сравнительно-исторического анализа, а также используя проблемно-хронологический метод, рассматривают историю нефтяного фактора в политике.

Ключевые слова: Каспийский регион, дипломатия, многовекторная политика, нефтяной экспорт, мировой рынок, контракт века, холодная война, постсоветский период, Персидский залив.

Кіріспе

1991 жылы еліміз демократиялық мемлекеттілік пен нарықтық экономика жолына түсіп, тарихи тандау жолын жасады. Бұл қадам әлемдегі «Қазақстандық жолдың» негізгі даму мазмұнын анықтап берді. Қазақстан осы жылдар ішінде халықаралық саясатта белсенді роль атқарып, сыртқы саясаты өзіндік мазмұнға ие мемлекетке айналды және сыртқы қарым-қатынас саласында күрделілігі мен жаңашылдығы жағынан мәселелерді шешудің тәжірибесі жинақталды.

Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңде Каспий теңізі бағытындағы ұстанымдарын нығайту жолында еркін қадамдар жасау мүмкіндігіне ие болғанымен, көптеген уақыт бойы басты мәселе теңіздің құқықтық мәртебесінің анықталмауына тіреліп отырды.

Аталған мәселе тұрғысынан алып қарағанда Қазақ елі әлемдегі ең бір маңызды сала қуат өндіру бағытында да тәуелсіз саясат жүргізуге ты-

рысуда. Қуат көздерін өндірудегі тәуелсіздігіміз Қазақстан Республикасының мемлекеттілігіне, болашақ ұрпақтар алдындағы отанымыздың қауіпсіздігі мен халқымыздың әл-ауқатының артуына да өзіндік әсерін тигізетіндігі сөзсіз.

Қазақстан Республикасының саяси-геоэкономикалық өмірінде маңызды орын алатын мұнай саласының болашақтағы орны мен маңызы туралы қазіргі таңда көптеген саяси стратегтер мен сарапшылар өз пікірлері мен зерттеулерін жүргізгенімен, отандық тарих пен саясат саласында, қазақ тілді ғылыми ортада бұл мәселені жан-жақты зерттеуді мақсат еткен монографиялық еңбектер өте аз. Сондықтан да әлемдік саяси ойыншылардың көз тігіп отырған аймағының бірі болып табылатын Каспий өңірі айналасындағы қуат көздері үшін жүргізілген күрестің тарихына және осы мәселеге байланысты Қазақ елінің ұстанымы мен саясатына тарихи сараптама жасау біздің негізгі мақсатымыз болып табылады.

Мәселенің әдістемесі

Қазақстан Республикасының сыртқы саяси бағытының ерекшеліктері мен оның тиімділігі болашақ үшін тарих болып қалатындығы ақиқат. Тарихи талдаусыз бүгінгі экономика, мемлекеттік құрылыс, халықаралық қатынастар, мәдениет, саясат және т.б. болашақ жас ұрпақ үшін түсініксіз болуы да ғажап емес. Сол үшін де мемлекетіміздің жүргізіп отырған саясатының ерекшеліктері және осыған байланысты қалыптасқан тарихи ахуалдың барысын әдістемелік жағынан арнайы тәуелсіз мемлекетіміздің мүддесі тұрғысынан қарастыратын зерттеулер қажет. Аталған мәселені осы тұрғыдан қарастыруды мақсат еткен ғылыми мақаламыздың жалпы ғылымилық әдіснамасы мәселені тарихилық тұрғыда зерттеу мен логикалық жағынан ұғынықты түрде ашып көрсетуге негізделген. Тақырыпты ашу мақсатында Каспий мұнайына қызығушылық танытқан елдердің мүдделері мен саясаттарын салыстыру, олардың Каспий мұнайына байланысты саясаттарын жүйелеу бағыттары бойынша статистикалық талдаулар жасалынды. Ғылыми мәліметтер жинақтау барысында осы бағытта арнайы зерттеулер жүргізген тарихшылар мен саясаттанушылардың еңбектері жинақталып, оларға сын көзбен қарау арқылы деректік мәліметтер алу жұмысы жүргізілді. Бұдан басқа, нақты тарихи талдау, сараптау, қорыту әдістері қолданылды.

Каспий мәселесінің маңызы

Қазақстан Республикасының президенті Н.Ә. Назарбаев 1998 жылы жарық көрген «Тарих толқынында» еңбегінде «XX ғасырдың аяғына таман тәуелсіздік алумен байланысты Орталық Азиядағы жағдай өзгерді. Енді Орталық Азия өзінің тасымал мүмкіндіктерін нығайту үстіне өзі де дүниежүзілік нарыққа құнды тауарлар – мұнай мен газ, тау-кен және ауылшаруашылық шикізаттарын бере алатын болады. Ежелгі Жібек жолының жалпы сұлбасымен XXI ғасырда мұнай-газ құбырлары тартылады...» (Назарбаев, 1999:266), – деп жазғанындай, қазіргі Қазақстан жерінде осы идеялардың жүзеге асырылып жатқандығының куәсі болып отырмыз.

КСРО ыдырағаннан кейін Қазақстан Республикасы бұрынғы посткеңестік елдер секілді Каспий теңізінің мұнайын игеру және оны тасымалдауда тәуелсіз ел ретіндегі алғашқы әрекеттерін жасай бастағандығы белгілі. Осы

бағытта теңіз жағалауы мемлекеттерінің өзара іс-қимылының олардың саяси және экономикалық мүдделерін қамтамасыз етуге, теңіз ресурстарын ұтымды пайдалануға жәрдемдесетін халықаралық-құқықтық база жасау Каспий теңізінің құқықтық мәртебесін айқындаудың мақсаты болып табылады. Өзара қолайлы шешімдерді іздестіру үшін екі жақты немесе бес жақты тұрпатта кеңес берулер мен келіссөздер жүргізілуде (Қазақстан тарихы, 2010:504).

XX ғасырдың 90-жылдарында Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін оның Каспий теңізі жағалауындағы басқа елдермен теңіздегі мемлекеттік шекарасы пайда болды. Теңіздегі шекара бұрын екі мемлекеттің, яғни, Кенес Одағы мен Иранның мемлекеттік шекарасы болса, енді теңіз жағасында Ресей, Әзірбайжан, Қазақстан және Түркменстан секілді жаңа мемлекеттердің пайда болуы теңіздің құқықтық мәртебесін айқындауды халықаралық-құқықтық тұрғыдан қайта қарастыруды қажет етті (Султанов, 2012а:25).

Өз кезегінде жаңадан құрылған каспийлік мемлекеттер кезінде Ресей мен Парсы (Иран) елінің арасында жасалынған бұрынғы халықаралық шарттарға қатыспағандықтарын айта отырып, Каспийді өз мемлекеттері тиімді түрдегі ұлттық бөліктерге бөлуге күш салды. Әзірбайжан, Қазақстан мен Түркіменстан Ресей мен Иран секілді тарихи міндеткерліктері болмағандықтан, олар өздерін Каспий аймағындағы сыртқы саясатты жүргізуде еркін сезінді. Осы қалыптасқан жағдай тәуелсіздігін алған жаңа мемлекеттердің Каспийде белсенді біржақты әрекеттер жасауына түрткі болды (Zhiltcov, 2016:629).

Сонымен қатар, теңіздегі мұнай қорының молдығы мен КСРО сияқты алпауыт мемлекеттің күйреуінен аймақтағы геосаяси жағдайдың күрделі өзгеруі, батыс мемлекеттерінің аймақтағы саяси-экономикалық жағдайға белсенді араласа бастауы онсыз да қиын мәселені одан әрі күрделендіріп жіберді. Каспий теңізінің мәртебесін анықтауда осы теңіздің жағалауында орналасқан бес мемлекеттің мүддесі маңызды болғандықтан, Қазақстан да Каспий шекарасын межелеу үрдісіне тәуелсіз мемлекет ретінде белсенді араласа бастайды.

Қазақстан Республикасы осы бағытта 1994 жылы Каспий теңізінің құқықтық мәртебесі туралы Конвенция жобасын жасақтап, ұсынды және бес каспийлік мемлекеттің арасындағы келіссөздер жүргізу бастамасын көтерді. 1994 және 1995 жылдары жүргізілген көпжақты

және екі тарапты кеңес алмасулар Каспийге байланысты мәселелерді кейінге қалдырмай шешу қажеттілігін түсінуге мүмкіндік берді. Себебі аталған уақыттағы қазақ елінің саяси-экономикалық жағдайы мемлекеттегі билік тұтқасын ұстаған азаматтарын табыс көзін іздестіруге мәжбүр етті. Бұл реттегі табыс кіргізетін негізгі саланың бір мүмкіндігі Каспий теңізі көмірсутек қорларын шетелдік инвестиция көмегімен игеруге жол ашу болатын. Алайда, теңіздегі мұнай мен газ қорын игеру үшін Каспий жағалауындағы елдер мен мемлекеттердің барлығының келісімін алу, теңіз мәртебесін айқындау елдердің аталған мәселе турасындағы ұстанымдарының әртүрлі болуына байланысты үлкен қиындық тудырды. Каспий теңізінің халықаралық-құқықтық мәселесінің айқындалмауы көптеген жылдар бойы теңіз түбіндегі кен көздерін игеру мен оның бойында құбыр төсеу жұмыстары бойынша ауқымды халықаралық жобаларды жүзеге асыруға негізгі кедергі болды. Қызметі өзара әріптестікті дамыту мен қауіпсіздікті қамтамасыз етуге бағытталған Каспий бойы елдерінің барлығын қамтитын өңірлік ұйымдардың құрылуы аймақтағы геосаяси жағдайдың тұрақты болуында маңызды роль атқарады (Черницына, 2014:98).

Каспий мұнайының тарихы

Жалпы, Каспий теңізінің түбінде мұнайдың мол қоры жатқанын XIX ғасырдың өзінде Г.С. Карелин, М.И. Войнович, Н.И. Андрусов секілді орыс ғалымдары зерттеп жазып кеткен. Ал бұл қазынаны игеру мәселесі бірқатар халықаралық ұйымдардың, тіпті Каспий теңізіне үш қайнаса сорпасы қосылмайтын әлемдік алпауыт елдердің де мүдделеріне айнала бастағанына ғасырдан асып барады (Бейсембаева, 2013:15).

Каспий қойнауында кеңестік кезеңнен бері мұнай өндіру қарқыны шектеулі (жеткілікті түрде жақсы игерілген Баку мұнайлы ауданын қоспағанда) түрде болғанымен, өңірдің кен көздері жақсы зерттелген. Каспий қайраңындағы мұнайды өндірістік негізде игеру 1925 жылы Әзірбайжанда басталды. 1930 жылдардан бастап мұнай Избербаш теңіз кен орнында игеріле бастады. Дағыстанның Инчхе-теңізіндегі өндірістік жұмыстар бұдан шамалы кештеу басталады. Ал Каспий теңізінің қазіргі түркімендік бөлігіндегі мұнай мен газ өндіру 1970 жылдардың аяғынан бастап жүрді.

Кеңестер Одағында теңіздің терең қойнауындағы кен орындарын игеруге қажетті

технологияның болмауы ел үкіметінің Каспий аймағын толықтай игеруді кейінге шегере тұруына және мұнай игеруде 1970-1980 жылдары елдің негізгі қуат-шикізат базасына айналған Батыс Сібір мұнайлы ауданына басымдық беруіне ықпал етті. Кеңестік кезеңдегі мұнай ұңғымаларын бұрғылау технологиясының қуаттылығы тек 200 метрге дейінгі тереңдікке ғана арналды және олардың қуаттылығы әзірбайжандық 200-700 метр тереңдікте орналасқан Шах-Теңіз, 200-400 метр тереңдікте орналасқан Азери және Чираг ірі мұнай кен орындарын игеруге жетпеді. Нәтижесінде жер бетінен терең қашықтықта орналасқан осы секілді кен орындарын 1990 жылдарға дейін ешкім игере алмады (Абишев, 2004:90).

КСРО тек 1980 жылдардың аяғынан бастап қана Батыс Сібір кен орындарының азаюына байланысты болашақтағы негізгі мұнай игеру бағытын Каспиймен байланыстырып қарастыра бастайды. Кешенді геологиялық барлау жұмыстарының нәтижесінде 1992 жылға дейін-ақ Каспий теңізі қойнауындағы көмірсутектердің бай қоры анықталды. Каспий теңізіне жасалған кейінгі сараптамалық геологиялық бағамдау мұнай мен газдың ықтимал қорының көлемі 20 млрд тонна шамасында екенін анықтап берді. Каспий алабында кеңестік кезеңде 250-ден аса тұйық құрылым анықталса, олардың 47-сі бұрғылауға дайындалып, 70 нысанда терең барлау жұмыстары жүргізілді және 20 шақты мұнай және газ кен орындары ашылды (Абишев, 2004:90).

КСРО ыдырағаннан кейін біз қарастырып отырған Каспий аймағының дәстүрлі инфрақұрылымы өзгеріске түсті. Жаңадан құрылған каспийлік мемлекеттердің алдында қуат көздерін тасымалдаудың жаңа балама жолдарын іздестіру қажеттігі туындайды. Бұл негізінен осы аймаққа ықпалын кеңейтуді мақсат еткен шетелдік мемлекеттерге де тиімді болатын. Саясатшы З. Бзежинскийдің осы турасында Каспий мұнайы – Орталық Азия мен Кавказды Ресейдің ықпалынан босатуға мүмкіндік береді және аталған өңірлерді әлемдік нарыққа шығарудың оңтайлы құралы деп мәлімдеді (Черницына, 2014:94).

Әлемдік саясаттағы Каспий мұнайы факторы

Қалыптасқан жаңа заман талаптарының ерекшеліктеріне байланысты Қазақстан 1990 жылдардан бастап қазақ мұнайы мен газын иге-

руге қызығушылықтарын білдірген шетелдік компанияларға Каспий жағалауы қорларын игеру мүмкіндігін бере бастайды. Олардың ішінде ең алғаш болып XX ғасырдың аяғындағы әлемдегі ең әлеуетті мемлекет болып есептелген АҚШ-тың іскерлік топтары мен мұнай компаниялары өз саяси-экономикалық бағдарламаларын жасақтап, Қазақстандағы жұмыстарын бастап кетті.

Америкалық «Стандарт ойл» мұнай компаниясының негізін қалаушы, миллионер Джон Рокфеллердің: «Кім мұнай көліктерін бақыласа сол мұнай өңдеу мен оның түсімін де қолына ұстайды» деген сөзі (Дарабади, 2010:203) жаңадан тәуелсіздік алған Каспий бойындағы мұнайлы елдердің қуат көздерін өндіру ерекшеліктеріне де сай келді.

АҚШ-тың федералдық үкіметі мен іскерлік топтары XX ғасырдың 90-жылдарынан бастап-ақ шикізат қоры бар мемлекеттердегі батыстық және америкалық көңіл-күй неғұрлым мығым елдерге соғұрлым сенімді әріптес ретінде қарау керек деген ұстанымды негізге алды. Осы тұрғыдан Вашингтон Каспий аймағын басынан бастап-ақ көмірсутек шикізатының табиғи қорлары азайған кезде немесе әлемдік нарықтағы бағалар өзгерген жағдайда қажетті аймақ ретінде қарастырды.

Вашингтон әкімшілігінің Каспий өңіріне ерекше көңіл аударылу қажеттілігі туралы алғашқы нұсқаулығы АҚШ президентінің ұлттық қауіпсіздік жөніндегі көмекшісі С. Бергердің 1997 жылдың наурызындағы баяндамасында айтылады. Каспий аймағы қорларының толықтай алғандағы маңыздылығы жөнінде осы жылдың мамыр айындағы Ақ үйде жасалған «Жаңа ғасырға арналған ұлттық қауіпсіздік стратегиялары» баяндамасында: «Ел қорларының бітуіне байланысты АҚШ-тың шетелдік мұнай көздеріне тәуелділігі өсе түседі» делініп, тағы да айтылып өтеді (Жильцов, 2009:35).

1998 жылы АҚШ-та «Каспий теңізі бойынша бастама» (Caspian basin Initiative) атауымен танылған баяндама жарыққа шықты және Каспий теңізінің қуаттық мәселелері бойынша АҚШ президенті мен Бас хатшысының арнайы кеңесшісі қызметі ашылады. 1999 жылдың мамырында Конгресс «Жібек жолы стратегиясы туралы» деп аталған заң жобасын қабылдайды. Аталған құжатта АҚШ-тың «сенімсіз Парсы шығанағының» қуат саласына тәуелділігін азайтуға мүмкіндігі бар Оңтүстік Кавказ бен Орталық Азия елдерінің экономикалық және саяси тәуелсіздігіне қолдау білдіру қажеттілігі

көрсетілді (Центральная) (Султанов, 2012б:133-134).

АҚШ әскери ведомствосының 1990 жылдары-ақ жасақтаған жоспары бойынша НАТО-ның орталық командованиясі Каспий өңірін, ал еуропалық командованиясі (Еуропадағы АҚШ-тың әскері) – Каспий өңірін Батыспен байланыстыратын жолдардағы тәртіпті қамтамасыз етуге тиіс болды. 2000 жылдың қыркүйегіндегі НАТО әскери кеңесінің мәжілісінде Түркия қарулы күштері Бас штабы басшысының бастамасымен Стамбулда Орталық Азия, Кавказ, Балқан аймағына жауапты НАТО-ның жедел іс-қимыл күштерінің штабын құру мәселесі қарастырылды (Вовк, 2013:30-35).

1999 жылдың шілдесінде Каспий теңізінің қуаттық мәселелері бойынша АҚШ президенті мен Бас хатшысының арнайы кеңесшісі қызметін атқаруға америкалық дипломат, АҚШ-тың Малайзия мен Азия-Тынық мұхит кеңесіндегі бұрынғы елшісі Дж. Уолф тағайындалды. Дж. Уолфтың қуат көздері бойынша жүргізген дипломатиясының басты нысаны Түркия, Грузия, Әзірбайжан, Түркіменстан және Қазақстан арқылы жүруге негізделді. 2003-2004 жылдардағы АҚШ-тың базалық ұстанымы Баку-Тбилиси-Джейхан құбыр желісі жобасы мен Түркіменстан және Әзірбайжаннан келетін Транскаспий газ желісін біріктіруге, Грузия арқылы Түркияға және одан батыс нарығына шығаратын Еуроазиаттық қуат дәлізін құруға бағытталды (Вовк, 2013:31).

1994 жылдың күзінде Бакуде қол қойылған, кейіннен «Ғасыр келісімі» деген атау алған, Баку-Тбилиси-Джейхан мұнай құбырын салу жобасы шарты жасалғаннан кейін, Оңтүстік Кавказдағы, тіпті барлық Кавказдағы геосаяси жағдай өзгеріске ұшырап, Каспий мұнайын әлемдік нарыққа тасымалдау бағытын таңдау мәселесі өзекті бола түседі.

Шындығында «Баку-Тбилиси-Джейхан» құбыр желісі жобасы ұзақ қашықтықты (1800 шақырым) қамтығандығына байланысты АҚШ үшін басқа да экспорттық жобалардың ішіндегі қымбаты (3 миллиард долларға) болды. Қазақстанның жобаға қатысу туралы келісімін алуға АҚШ, Түркия, Әзірбайжан мамандарының 7 жыл уақыты кетті және 2005 жылы құрылысы 10 жылға жуық уақытқа созылған «Баку-Тбилиси-Джейхан» құбыр желісінің құрылысы аяқталды.

Баку-Тбилиси-Джейхан экспорттық құбыр желісі жобасын жүзеге асыру геосаяси әрі геоэкономикалық маңызға ие болды. Ол арқы-

лы біріншіден, Түркия мен Грузия арқылы Әзірбайжан, одан әрі барлық Каспий мұнайының Батысқа жолы ашылса, екіншіден, аталған жоба Ресейді айналып өтуге бағытталғандығымен-ақ Ресейдің экономикалық ұстанымын әлсіретуді көздегендігі (Магомедов, 2005:102) анық.

Осы құбыр желісін жүзеге асыруда маңызды роль атқарған, Кавказ елдерінің ішіндегі Қара теңізге тікелей шығатын, аймақтағы үлкен стратегиялық маңызға ие жалғыз ел – Грузия билігіне 2003 жылғы «Раушан гүлдер төңкерісі» нәтижесінде ашық түрде батыстық даму жолын жақтаушылар келді. Грузияның жаңа жетекшілерінің өз болашағын Батыспен, оның ішінде НАТО-мен байланыстырып отырғандығын жеткілікті түсінген Ресей 2008 жылдың тамыз айындағы грузин билігінің сәтсіз әскери-саяси қадамын пайдаланып (Дарабади, 2010:167), БТД құбыр желісі жобасы жұмыстарын тоқтатып тастады. Аталған Грузия оқиғасынан кейін аймақтың мұнай құбыры картасы үлкен өзгеріске түсті. Осы жағдай арқылы Баку-Тбилиси-Джейхан құбыр желісі өтетін Абхазия және Солтүстік Осетия жерлеріне саяси ықпалын жүргізуге қолы жеткен Ресей АҚШ-тың бастамасымен салынған, Каспий мен Қара теңіз арасын жалғастырып тұрған балама құбыр желілеріне бақылауын біршама деңгейде күшейте алды (Черницына, 2014:95). 2008 жылдың 12 тамызындағы грузин-ресей кикілжіңінен кейін Грузия қауіпсіздікті қамтамасыз ету мақсатында Баку-Тбилиси-Джейхан құбыр желісі жұмысын тоқтатса, қуат көздерін осы жолмен экспортқа шығаруды көздеген Әзірбайжан Баку-Новоресей бағытына, Қазақстан – өзінің ішкі нарығына бет бұра бастайды (Томберг, 2008).

Қазақстанның мұнай саласындағы ұстанымы мен саясаты

Қазақстан Каспий жағалауындағы тәуелсіздік алған жаңа мемлекеттердің арасында айтарлықтай мұнай қорына ие ел. Бастапқы кезеңде қазақ мұнайын тасымалдаудың басты бағыты Ресей жері арқылы (Каспий құбыр желісі консорциумы мұнай желісі мен Атырау-Самара мұнай желісі) өтті. Ресей мен Қазақстанның теңіз қойнауын бөлісу мәселелерін алғаш рет толықтай реттеген каспийлік мемлекеттер болғандығы да аймақтағы тұрақтылық пен каспийлік мұнай жобаларының инвестициялық жағынан тартымдылығына әсер етті. Сонымен қоса, қазақ мұнайының Ресей жері арқылы ғана тасымалдануы Ресейдің өз жерінен өтетін

мұнай көлемін өз мүдделеріне сай, біржақты түрде реттеуіне мүмкіндік берді және осы жолдағы Қазақстанның өз бетінше іс-әрекет жасауына шектеу жасады. Қазақстанның әлемдік қуат нарығында Ресеймен бәсекелес екендігін есепке алсақ, қысымның аталған түрінің белсенді қолданылатындығы белгілі. Осыны түсінген Астана мұнай тасымалдау бағытын әртараптандыру мақсатында 1990 жылдардың аяқ жағынан бастап елдің батыс (Ақтау порты және Баку-Тбилиси-Джейхан құбыр желісі арқылы), шығыс (Атасу-Алашанькоу) және оңтүстік (қазақ мұнайын Ақтау порты арқылы Иран порты Некаға дейін жеткізу мүмкіндігі) бағыттарына қарай қуат көздерін шығаратын жолдар іздестіре бастайды.

Мұнай тасымалдауды осылай әртараптандыру Қазақстанның Ресей мұнай құбырларына тәуелділігін азайтып, Астананың еркін саяси іс-қимылдар жасауына үлкен мүмкіндіктер беретін. Осымен қоса Қазақстан өз мұнайын тасымалдау бағыттарын таңдаудағы ұзақ мерзімге бағытталған экономикалық және саяси мүдделерін басқа да каспийлік елдердің жағдайларын есепке ала отырып негіздеуімен де ерекшеленді (Гарашова, 2010: 36).

1998 жылдың шілдесіндегі жер қойнауларын игеру құжын жүзеге асыру мақсатындағы Каспий теңізінің солтүстік бөлігінің түбін бөлісуге байланысты болған қазақстандық-ресейлік келісімге қол қою сәтінде Қазақстан Президенті Н.Назарбаев «Каспийдегі саяси тұрақтылық мәселесін шешпей тұрып, мұнай туралы әңгіме қозғауға болмайды. Мұнай көбінесе байлық немесе қан береді. Бізге алапат мұнайдың келуі үшін тек мұнай құбырлары ғана емес, саяси шешімдер де қажет», – деген пікір арқылы Қазақстанның Каспий мұнайын игеруде өте сақ әрі мұқият іс-әрекеттер жасайтындығын аңғартты (ҚР ПА, 75-Н-қ, 1-тізбе, 4532-іс. 8-п.).

2005 жылдың 24-25 мамырында Әзірбайжан Республикасына ресми сапарында Баку-Тбилиси-Джейхан мұнай құбырының әзірбайжандық бөлігінің ашылуы қарсаңында көпшілік алдында Қазақстан президенті Н. Назарбаев: «Қазақстан Әзірбайжан елімен барлық салада да әріптестік орнатуға дайын» дей келе, «Баку-Тбилиси-Джейхан құбыр желісі ұғымына Ақтау атауын да қосу қажет» деген ұсыныс жасады (Мамедов, 2005).

Осылайша Қазақстан тәуелсіз мемлекет ретінде Каспий мұнайын игеріп, шетелге шығару мақсатында үшінші мұнай құбырына жол ашу қадамын жасады. Бұған дейін Атырау-Сама-

ра мұнай құбыры үздіксіз жұмыс жасап тұрған болса, Теңіз және Қарашығанақ мұнайын тасымалдау мақсатындағы Каспий мұнай құбыры консорциумының алғашқы жобасы 2002 жылы іске қосылған болатын.

Қазақстан Республикасының Ұлттық архиві қорында бұл туралы: «Каспий құбыр желісі консорциумы (әрі қарай КҚЖК – авт.) Қазақстан Республикасындағы Теңіз және Қарашығанақ кен орындарындағы мұнайды Ресей Федерациясы аумағы арқылы Новоресей қаласы теңіз терминалына дейін жеткізу мақсатында құрылған. Жобаның алғашқы кезегі 2002 жылы пайдалануға берілген. КҚЖК-ні кеңейту жобасын жүзеге асыру Теңіз және Қарашығанақ кен орындарындағы мұнай өндірудің өсу қарқынына негізделген. Жобаны жүзеге асырудың экономикалық тиімділігі құбыр желісіне қатысушы акционерлер тарапынан мойындалған. Қазіргі таңда КҚЖК акционерлері жобаны жүзеге асыру жағдайларын келісуде» (ҚР ҰА, 179-қ, 1-т, 1148-іс, 3-5-пп) – деген мәлімет келтіріледі.

Қазақстан Республикасы мұнай саласынан экономикаға келетін түсімді арттыру және тасымалдау бойынша тәуелсіз іс-әрекеттер жасау мақсатында түрлі нұсқаларды, оның ішінде шығыс бағытын да қарастырды. Алайда қалыптасу үстіндегі қазақ-қытай қатынастары тұсында көптеген қиыншылықтар кездесіп, жобалардың қымбат болуы олардың құрылысын кейінге шегерумен аяқталып отырды. Дегенмен де, Қазақстанда көмірсутек шикізатының айтарлықтай қорларының ашылуы мұнай мен газды шығыс (Қытай) бағытында да тасымалдауға мүмкіндік беретін құбыр желілері жобасының жасақталуына алып келді.

Қазақстан – Қытай бағытындағы құбыр желісі құрылысының тарихы 1996 жылдан, яғни Қытай компанияларының мұнай тасымалдау және өндірумен айналысатын «Ақтөбемұнайгаз» және «Өзенмұнайгаз» кәсіпорындарының бақылау пакеттеріне ие болуынан басталады. Осы оқиға Каспий құбыр желісі консорциумына бәсекелес болу мүмкіндігі бар құбыр желісі жобасының талқылана басталуына серпін берді.

ҚР Үкіметі мен ҚХР үкіметі арасындағы 2004 жылдың 17 мамырында Пекин қаласында қол қойылған мұнай мен газ саласындағы жан-жақты ынтымақтастықты дамыту туралы Шекті келісімге сәйкес Қазақстан мен Қытай 2004 жылдан бастап 50 млн тоннаға дейін мұнай өткізу қуаттылығына ие болу мүмкіншілігі бар Батыс Қазақстан-Батыс Қытай құбыр желісі құрылысын бірге жүргізе бастады (Балаубае-

ва, 2012:62). Құбыр желісінің алғашқы бөлігі ретінде Атасу (Қарағанды облысы, Қазақстан) – Алашанькоу (ҚХР-дағы ірі мұнай қабылдау-өткізу пункті) жобасы жүзеге асырылып, ол 2006 жылы пайдалануға берілді. Бұл Қазақстанның Ресей аумағы арқылы өтпейтін алғашқы мұнай құбыр желісі болатын (Жильцов, 2014:147-148).

XXI ғасырдың басында Қытайдың қуат саясатында төмендегідей өзгерістер байқалады: біріншіден, Қытайдың Қазақстанмен саясаты жаңа деңгейге көтеріліп, стратегиялық әріптестік сипатына ие болды; екіншіден Қазақстан Қытай экономикасының шикізат көзіне айналды; үшіншіден, Қытай Орталық Азия кеңістігіндегі «мұнай-газ» ойыншыларының қатарына белсенді түрде қосылды; төртіншіден, Қытай Орталық Азия елдері мен компанияларының экономикаларын несиелендіру арқылы мұнай-газ және инфрақұрылым саласындағы ірі жобаларды жүзеге асыра бастайды (Центральная Азия сегодня, 2011:294)].

Осылардың нәтижесінде 2009 жылы Батыс Қазақстан-Батыс Қытай құбыр желісінің құрылысы аяқталды. Оны Қазақ мұнайын Ресейді айналып өтіп, сыртқы нарыққа шығаратын жаңа экспорттық жоба деп айтуға болады. Салынған құбыр желісін толық қуатында жұмыс жасату үшін Каспийдің мұнайлы қайраңы қажетсінген Пекин осы мәселені шешу жолында белсенді әрекеттер жүргізе бастайды.

Қазақстан мұнайын тасымалдаудағы Қытайдың қол жеткізген басымдықтарына мұнайды тасымалдау мен нарыққа сатуға жұмсалатын шығынның өзара арақатынасының тиімділігі, өнімді тұтынушыға тіке жеткізу мүмкіндігі, мұнай бағытының аса ұзақ еместігі, үшінші елдер арқылы тасымалдауда болуы мүмкін ықтимал экономикалық және саяси кедергілердің жоқтығын жатқызамыз.

Каспий өңірінде тарихи қалыптасқан орны мен мүдделері бар Ресей мемлекетінің ұстанымдарының да Қазақстан үшін маңызы зор болып табылады. КСРО ыдырағаннан кейінгі уақытта есеңгіреп қалған Ресей Федерациясы билігіне XXI ғасыр басында В.В. Путин келгеннен кейін бұл ел сыртқы саясатындағы жолын айқындай бастайды. Каспий теңізі мәселелері бойынша Ресей президентінің арнайы өкілі лауазымы тағайындалып, теңіз ісі, теңіз мәртебесін айқындауға байланысты жұмыстарды тезірек анықтау мақсатындағы іс-шаралар жүйелі түрде жасақталып, жолға қойылды.

Ресейдің сыртқы саясатындағы каспийлік бағыттың мақсаттары төмендегіше болды:

1) Каспийге аймақтан тыс мемлекеттерді жібермеу және олардың өңір мемлекеттеріне ықпалын шектеу; 2) Ресейді айналып өту мақсатында салынып жатқан Транскаспий мұнай құбырының жүруіне кедергі жасау. Қазақстандық сарапшылар бұл мақсаттарға жету үшін Мәскеу өзінің қолында бар дипломатиялық, заңдық-құқықтық, тіпті әскери мүмкіндіктер мен құралдарды пайдаланатындығы анық деген пікір білдірді (Центральная Азия и Каспийский регион, 2012:89).

Орыс елі Ресей сарапшылары осы жолда Ресей 2008 жылғы «Грузияны бітімге мәжбүрлегеніндей» әскери қимылдар қолдана алады деп те айтуда. Тіпті ТМД елдері институтының бөлім меңгерушісі М. Александров «бұл жолы Ашхабад пен Бакуді халықаралық құқықты сақтауға шақыруға тура келеді. Егер олар басқаша түсінбейтін болса, тіпті авиасоққы жасалуы да мүмкін» деген ойын білдірді (Центральная Азия и Каспийский регион, 2012:89). Осылайша үлгіде Каспийде қазіргі таңда тек қана дипломатиялық күрестің қайшылықтары ғана емес, Каспий жағалауы елдерінің әскери-теңіз күштерінің өсуі де байқалуда.

2014 жылғы Украинадағы жанжалдан кейін Ресейге қарсы АҚШ және оның одақтастарының санкциялары басталған уақыттан бері Каспий өңіріндегі Ресейдің саясаты біршама деңгейде әлсіреді деуге болады. Осы тұста, Ресей Федерациясының саяси-экономикалық салада қолдау табуға мүдделілігін жақсы түсінген Қытай тарапы «Жібек жолы экономикалық белдеуі» жобасын ұсынып, өңірдегі өз ұстанымдарын бекемдей бастайды. Бұрын Қазақстан мен Орта Азия, Каспий аймағында АҚШ, Ресей бақталастығы ғана жүрсе, енді осы мәселеге байланысты таласқа бұрын әртүрлі себептермен осы өңірге байланысты мәселелер бойынша бейтарап ұстанымда болған Қытай да араласа бастайды.

Жалпы Қытайдың басшысы Си Цзиньпиннің 2013 жылдың күзінде Қазақстанға келген визиттік сапарында Назарбаев университеті тыңдаушыларының алдында алғаш рет

жариялаған «Жібек жолының Экономикалық белдеуі» жобасы ұзақ мерзімдік стратегиялық бағдарлама болды және оның Ресей тарапынан үлкен ықыласпен қабыл алынбайтындығы да белгілі жайт. Аталған жоба орта ғасырлық «Жібек жолы» сүрлеуі бойымен жұмыс жасауды негізге алған және Қазақстанның осы жоба аясында транзиттік мемлекетке айналуының маңызы зор делінгенімен, қазіргі қазақ елі басшылығы қуат көздерін өндіру мен тарату мәселесі бойынша бұрынғы көп бағытты саясатынан айырылмайтындығы анық.

Қорытынды

Каспий теңізі посткеңестік кезеңдегі әлемдік және өңірлік жетекші державалардың назарын өзіне аударған маңызды тарихи аймақ. Бұл өңірдің көмірсутек қорлары мен аймақтың геосаяси ерекшеліктеріне де байланысты екендігі анық. Өңірдің Еуразия құрлығының ортасында орналасуы, саяси құрылымы, өзін қоршаған мемлекеттер мен әлемдік державалардың арасындағы кейбір байланыстар мен олардың бір-бірімен қарым-қатынастары «суық соғыс» кезеңі аяқталғаннан кейін де тарихи-саяси маңызын жоймады. Аталған факторлар Каспий айналасындағы биполярлы жүйенің аяқталып, көпвекторлы геосаяси бәсекелестіктің өрбуіне алып келді.

Жоғарыда жазып кеткеніміздей, өңірдің геостратегиялық жағынан дүниежүзілік маңызды нысанға айналуы теңіз қойнауының қазынаға толы екендігімен тікелей байланысты. Осы тұрғыдан алып қарағанда, Қазақ елі басқа да теңізге шекаралас жатқан елдер секілді Каспий теңізі мәртебесінің айқындалуына тікелей мүдделі болды. Бұған еліміздің Каспиймен жағалауындағы, теңіз айналасындағы мұнай қорындағы үлесінің біршама ауқымда болуы да өзіндік әсерін тигізгендігі белгілі. Қазақстан осы жолда дипломатиялық қадамдар жасау арқылы бейбіт сұхбат жүргізіп, ел ұстанымдарын бекемдеді және мемлекет мүддесін сенімді түрде қорғай алды.

Әдебиеттер

- Абишев А.Е. (2004) Каспий: нефть и политика. Астана.
 Балаубаева Б.М., Широнова М. (2012). Қазақстан-Қытай арасындағы мұнай саласындағы қарым-қатынастар . Б.М.Балаубаева . ҚазҰУ хабаршысы. Халықаралық қатынастар және халықаралық құқық сериясы. №4 (60). 58-68-бб.
 Бейсембаева Р.С., Абдрахманова Қ.К. (2013) Каспий аймағының экологиялық-құқықтық мәртебесі . Р.С. Бейсембаева . Шығыстың аймақтық хабаршысы. №1 (57). 15-20-бб.

- Вовк И.В., Иванов П.О. (2013) Республика Казахстан: поиск решения проблемы правового статуса Каспийского моря в последнее десятилетие XX века . И.В. Вовк . Вестник Оренбургского государственного университета. №5 (154). С. 30-35.
- Гарашова С. (2010). О некоторых геополитических аспектах стратегии США в Каспийском регионе . Кавказ и глобализация. Вып. 3-4. Том 4. С. 33-40.
- Дарабади П. (2010) Кавказ и Каспий в мировой истории и геополитике XXI века. – Москва: «Весь Мир». – 216-с.
- Жильцов С.С., Зонн И.С. (2009) США в погоне за Каспием. Москва: Междунар. отношения. 200-с.
- Жильцов С. (2014). Трубопроводы в Центральной Азии и Каспийском регионе: новый этап борьбы . Центральная Азия и Кавказ – Вып. 3. Том. 17. С. 139-153.
- Zhiltsov S.S. (2016). Russian-Iranian relations in the Caspian region: results and prospects . Жильцов С.С. Отношения России и Ирана в Каспийском регионе: итоги и перспективы. . Вестник РУДН. Международные отношения, 16 (4). С. 638-642.
- Каспийский регион: актуальные проблемы развития (экспертный взгляд): коллективная монография (2012) . Под общ. ред. Б.К.Султанова – Алматы: КИСИ при Президенте РК. – 212-с.
- Қазақстан Республикасы Президентінің архиві. 75-Н-қ, 1-оп, 4532-іс. 8-п.
- Қазақстан Республикасының ұлттық архиві. 179-қ., 1-т, 1148-іс. 3-5-пп.
- Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 5-том . Алматы: «Атамұра». 688-б.
- Магомедов А. (2005). Борьба за Каспийскую нефть и Каспийский транзит: геополитическое и региональное измерение . Центральная Азия и Кавказ. №1 (37). С. 93-106.
- Мамедов З. (2005). Региональная безопасность в контексте ОЭТ Баку-Тбилиси-Джейхан . Обозреватель – 2005. №7 (186). Режим доступа: <http://militaryarticle.ru/obozrevatel.2005-obozrevatel.13597-regionalnaja-bezopasnost-v-kontekste-ojet-baku> (Қаралған күн: 30.05.2019).
- Назарбаев Н. (1999). Тарих толқынында. Алматы: Атамұра. 296-б.
- Томберг И. Военные риски мировой энергетики . Режим доступа: <http://www.wprg.ru/archives.date.2008.08.19.http://fondsk.ru/article.php?id=1548>. (Қаралған күн: 30.05.2019).
- Центральная Азия и Каспийский регион: риски, вызовы, угрозы. (2012). Под общ.ред. Б.К. Султанова. Алматы: КИСИ при Президенте РК. 224-с.
- Центральная Азия сегодня: вызовы и угрозы (2011). . Под общ. ред. К.Л. Сыроежкина. Алматы: КИСИ при Президенте РК. 456-с.
- Черницына С.Ю. (2014) Проблемы Каспийского региона: региональные и глобальные аспекты . Обозреватель-Observer. №12. С. 92-100.

References

- Abishev A.E. (2004) Kaspii: neft' i politika [Caspian: oil and politics.]. Astana [in Russian].
- Balawbaeva B.M., Shirinova M. (2012). Qazaqstan – Qıtay arasındaqı munay salasındaqı qarım-qatınastar [Relations between Kazakhstan and China in oil industry] . B.M.Balawbaeva . QazUY` xabars`ısı. Halıqaralıq qatınastar ja`ne xalıqaralıq quqıq seriyası, – KazNU Bulletin. Series of International Relations and International Law. KazNU Bulletin. Series of International Relations and International Law, 4 (60), 58-68 [in Kazakhian].
- Beysembaeva R.S., Abdrahmanova Q.K. (2013) Kaspıy aymaǵınıń ekologiyalıq-quqıqtıq máртеbesi [The ecological and legal status of the Caspian region] . R.S. Beysembaeva . Shıǵıstıń aymaqtıq xabarısı – Regional East Bulletin. 1 (57), 15-20 [in Kazakhian].
- Vovk I.V., Ivanov P.O. (2013) Respublika Kazakhstan: poisk problemy pravovogo statusa Kaspiyskogo morya v posledneye onsyatiletiye KHKH veka [Republic of Kazakhstan: the search for a solution to the problem of the legal status of the Caspian Sea in the last decade of the twentieth century] . I.V. Vovk . Vestnik Orenburgskogo gosudarstvennogo universiteta – The Bulletin of the Orenburg State University. № 5 (154) 30-35[in Russian].
- Garashova S. (2010). O nekotorykh geopoliticheskikh aspektakh SSHA v Kaspiyskom regione [About some geopolitical aspects of the US strategy in the Caspian region] . Kavkaz i globalizatsiya – Caucasus and globalization. Vol. 4, 3-4, 33-40 [in Russian].
- Darabadi P. (2010) Kavkaz i Kaspiy v mirovoy istorii i geopolitike v XXI veke [The Caucasus and the Caspian in world history and geopolitics of the XXIst century.]. Moskva: «Vse miry» [in Russian].
- Zhil'tsov S.S., Zonn I.S. (2009) SSHA v pogone za Kaspiyem [USA US chasing the Caspian.]. Moskva: Mezhdunarodnyye otnosheniya [in Russian].
- Zhil'tsov S. (2014) Truby v Sredney Azii i Kaspiyskom regione: novyy etap krizisa [Pipelines in Central Asia and the Caspian region: a new phase of struggle] . Tsentral'naya Aziya i Kavkaz – Central Asia and the Caucasus. Vol. 17, 3, 139-153 [in Russian].
- Zhil'tsov S.S. (2016) Zhiltsov S.S. (2016) Russian-Iranian relations in the Caspian region: results and prospects . Zhil'tsov S.S. Otnosheniya Rossii i Irana v Kaspiyskom regione: perspektivy i perspektivy. The bulletin RUDN. International relations, 16 (4), 628-642 [in Russian].
- Sultanov, B (Eds.). (2012) Kaspiyskiy region: aktual'nyye problemy razvitiya (ekspertnoye mneniye): Kollektivnaya monografiya [Caspian region: actual problems of development (expert opinion): collective monograph]. – Almaty: KISI pri Prezidenta RK. [in Russian].
- Qazaqstan Respy`blikası Prezidentiniń arhivi [Archives of the President of the Republic of Kazakhstan.]. F. 75-N. I. 1. I. 4532. p. 8.
- Qazaqstan Respy`blikasınıń ulttıq arhivi [National archive of the Republic of Kazakhstan]. F. 179. I. 1. I.1148. pp. 3-5.
- Qazaqstan tarixı (köne zamannan büginge deyin) [History of Kazakhstan (from antiquity to the present).]. (Vols. 1-5). Vol.5.

Almatı: «Atamura».

Magomedov A. (2005). Transportirovka Kaspiyskogo morya i Kaspiyana: geopoliticheskiye i regional'nyye izmereniya [The struggle for Caspian oil and Caspian transit: a geopolitical and regional dimension] . Tsentral'naya Aziya i Kavkaz – Central Asia and the Caucasus, 1 (37), 93-106 [in Russian].

Mamedov Z. (2005). Regional'naya bezopasnost' v kontekste OET Baku-Tbilisi-Dzheykhan [Regional security in the context of the Baku-Tbilisi-Ceyhan MA] . Obozrevatel' – Observer, 2005. №7 (186). Retrieved from <http://militaryarticle.ru.obozrevatel.2005-obozrevatel.13597-regionalnaja-bezopasnost-v-kontekste-ojet-baku> [in Russian].

Nazarbaev N. (1999). Tarix tolqimında [In the stream of history]. Almatı: Atamura.

Tomberg I Voyennyye riski global'noy energetiki [Military risks of world energy] . Retrieved from <http://www.wpru.ru.archives.date.2008.08.19.http://fondsk.ru.article.php?id=1548>. Date: 30.05.2019. [in Russian].

Sultanov, B.K. (Eds.). (2012). Tsentral'naya Aziya i Kaspiyskiy region: riski, byzovy, ugrozy [Central Asia and the Caspian region: risks, challenges, threats]. Almaty: KISI pri Prezidenta RK. [in Russian].

Sirooykhkin, K.L. (Eds.). (2011). Tsentral'naya Aziya segodnya: vyzovi i ugrozi [Central Asia today: challenges and threats]. Izdaniye Almaty: KISI pri Prezidenta RK. [in Russian].

Chernitsyna S.YU. (2014) Problemy Kaspiyskogo regiona: regional'nyye i global'nyye aspekty [Problems of the Caspian region: regional and global aspects] . Obozrevatel'-Observer, 12, 13-23. [in Russian].

Мұхатова О.

тарих ғылымдарының докторы,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: Orazgul7@rambler.ru

**«ОТТАН ТҮСПЕГЕН ОЙЛАРЫ» БАР АҚЫН
(Ғұсман Жандыбаевтың жеке қор құжаттары бойынша)**

Мақалада ҚР Алматы қаласы мемлекеттік архивінде сақтаулы Ғұсман Елеуұлы Жандыбаевтың №288 жеке қорының құрылуы баяндалып, құрамы мен мазмұны көрсетіледі. Жеке қордың бөлімдері және олардың мазмұны сипатталады. Қордың жекелеген бөлімдерінің ерекшеліктері анықталады. Қор құрушының өмірбаяны, қызмет жолының басталуы, әдебиетке келуі құжаттар бойынша талданады. Автор қор құжаттарын талдауда үш бағытты: ақпараттық, коммуникативтік және биографиялық ұстанады. Ғ. Жандыбаевтың республикалық фестивальге қатысуы және түрлі байқаулардың жеңімпазы атануы, алғашқы жыр жинақтары қарастырылады. Ғұсман Елеуұлының философиялық, саяси, экономикалық, психологиялық тұрғыдағы «Оттан түспеген ойлар» және ойтолғаулары, «Айтылмаған ақиқат» атты трактаттарының мәні ашылады. «Хань дәуірі» және «Бабыл патшасы Хаммурапидің заңдары» атты қолжазбалары талданады. Қордағы ақынның өзіндік ойтолғаулары, пікірлері, көзқарастары көрсетіледі. «Нарық портреттері» деген атау мен берілген сөздігінен мысалдар келтіріледі. Жеке қордың маңызына баға беріледі.

Түйін сөздер: архив, қор құрушы, өмірбаян, хат, мұғалім, ақын, фестиваль, өлең, пікір, ойтолғау, қолжазба.

Mukhatova O.

Doctor of Historical Sciences, Professor,
Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, g. Almaty, e-mail: Orazgul7@rambler.ru

**Poet having burning thoughts
(According to the documents of the personal archival fund
of Gusman Zhandybaev)**

The article describes the history and the creation of a personal Fund Jandibaev Guzman of Yeleuovich stored in the State archive of Almaty, it will display the structure and content. The sections of the personal Fund and their content are characterized. Kazakhstan gecelerin blindern erekteler animality. The features of each section of the Fund are determined. The biography of the Fund-Builder, the beginning of work, visiting the literature are analyzed according to the documents of the Fund. In the analysis of the Fund's documents, the author follows three directions: informational, communicative and biographical. The participation of G. Zhandybaeva in the national festival and becoming the winner of various competitions, the publication of the first collections of poems. Raskryvaetsja the essence of reflection Guzman of Yeleuovich «Ottan Tsien of oylar» and treatises «Italian Akikat», which are philosophical, political, ekonomicheskii, psychological. Analyzes his manuscript «the Era of the Han» and «the law of the king of Babylonia Hammurabi». Show peculiar thoughts, opinions, views of the poet. Examples from the dictionary called «Portraits of market relations» are given. The value of the personal Fund is assessed.

Key words: archive, the founder of the reserves of, biography, writing, teacher, poet, festival, poem, thoughts, insights, manuscript.

Мухатова О.

доктор исторических наук, профессор
Казахского национального университета им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: Orazgul7@rambler.ru

**Поэт с горящими мыслями
(По документам личного архивного фонда Ғұсман Жандыбаева)**

В статье излагается история создания личного фонда Джандыбаева Гусмана Елеуовича, хранящегося в Государственном архиве г. Алматы, рассматриваются его состав и содержание. Характеризуются разделы личного фонда и их содержание. Определяются особенности

каждого раздела фонда. Биография фондообразователя, начало трудовой деятельности, посещение литературы анализируются по документам фонда. При анализе документов фонда автор придерживается трех направлений: информационной, коммуникативной и биографической. Рассматривается участие Г. Жандыбаева в республиканском фестивале и становление его победителем на разных конкурсах, публикация первых сборников стихов. Раскрываются сущность размышлений Гусмана Елеуовича «Оттан түспеген ойлар» и трактатов «Айтылмаған ақиқат», которые носят философский, политический, экономический, психологический характер. Анализируются его рукописи «Эпоха Хань» и «Законы царя Вавилонии Хаммурапи». Показываются своеобразные мысли, мнения, взгляды поэта. Приводятся примеры из словаря под названием «Портреты рыночных отношений». Дается оценка значению личного фонда.

Ключевые слова: архив, фондообразователь, биография, письмо, учитель, поэт, фестиваль, стихотворение, размышления, мнение, рукопись.

Кіріспе

Қазақстан Республикасы ұлттық архив қорының бір бөлігін жеке тектік құжаттар құрайтындығы белгілі. Жеке тектік құжаттар – бұл Отанының болашағы, елінің ертеңі, жерінің тұтастығы, халық бірлігінің мызғымастығы үшін еңбек еткен азаматтардың өмірі мен қызметіне байланысты жинақталған баға жетпес мұра, асыл қазына. Архивтердің міндеті соларды насихаттау болса, зерттеушілердің міндеті халық арасынан шыққан бірегей адамдарының өмірі мен халқына сіңірген еңбегін зерделеу, көпшілікке таныстыру болып табылады. Туған жердің өкілдерін тану және насихаттау, өскелең ұрпаққа үлгі-өнеге ету қоғамның дамуы үшін аса маңызды. Елбасы «Болашаққа бағдар – рухани жаңғыру» мақаласында «Туған жер» бағдарламасын қолға алуды және өлкенің жүз тұлғасының еліне сіңірген еңбегін зерттеуді ұсынды. Ұлт көшбасшысы: «Адам баласы – шексіз зерденің ғана емес, ғажайып сезімнің иесі. Туған жер – әркімнің шыр етіп жерге түскен, бауырында еңбектеп, қаз басқан қасиетті мекені, талай жанның өмір-бақи тұратын өлкесі. Оны қайда жүрсе де жүрегінің түбінде әлдилеп өтпейтін жан баласы болмайды. Туған жерге, оның мәдениеті мен салт-дәстүрлеріне айрықша іңкәрлікпен атсалысу – шынайы патриотизмнің маңызды көріністерінің бірі» (<http://www.inform.kz>) – деп атап көрсетті.

Архив қорларында Ұлы Даланың Ұлы есіміне лайық тұлғалардың ғұмыры мен қызметін айғақтайтын дәйектер сақтаулы. Дегенмен олардың бірі туралы жиі айтылса, екіншілері жөнінде айтыла да, жазыла да бермейді. Архивтердегі жеке қорлар құжаттары тек дербес тұлға туралы ғана емес мемлекет пен қоғамның дамуы туралы құнды мәліметтер беретін дерек көздері болып табылады. Сондықтан олар

басқа архив құжаттарына қарағанда өзіне тән қасиеттерімен ерекшеленеді.

Заманауи тарих ғылымында тарихтағы адам мәселесі, оның ішкі дүниесі, тарихи оқиғаларды қабылдау мәселесіне баса назар аударылады. Тарихтағы мұндай әдіс тарихи деректер кешенін кенейтіп, тарихты жаңаша тұрғыдан қарастыруға мүмкіндік береді, XX-XXI ғасырдың басындағы тарихи оқиғаларды ғылыми тұрғыдан жаңаша зерттеуге жол ашады. Зерттеу шеңберіне жеке текті деректерінің үлкен мөлшері енгізіледі (күнделіктер, естеліктер, хаттар), оларда белгілі тарихи кезеңі адамдарының рухани өмірі, қоғамдық сана сезімі, ойлары, сезімі, көңілдері бейнеленеді. Сондай деректерді ҚР Алматы қаласы мемлекеттік архивіндегі Ғұсман Елеуұлы Жандыбаевтың қорынан табуға болады. Қор құжаттарын талдау Ғ. Жандыбаевтың өмірі мен қызметін көрсетіп қана қоймады, қор құрушының болмысын, өзіндік ұстанымдарын, дербес пікірлерін тануға жол ашады. Ғаламтор сайттары ([https://adebiportal.kz.kz/authors.view/1002](https://adebiportal.kz.kz/authors/view/1002)) мен бірлі-жарым энциклопедияда (Қазақ әдебиеті энциклопедиясы: 1999: 249) қысқаша мәліметтер келтірілгені болмаса Ғ. Жандыбаевтың өмірі мен қызметі бойынша зерттеулер жоқтың қасы. Осы тұрғыдан алғанда жеке архив қорын талдау тарихи және деректанулық, архивтанулық тұрғыда маңызды болып саналады.

Жеке қорды зерттеудің методологиялық ұстанымдары

Зерттеу жүргізудің негізі болып деректану мәселелерін дамытуды зерделейтін заманауи идеялар мен ғылыми тұжырымдамалар табылды. Заманауи тарихи деректануда жеке тектік құжаттарға методологиялық тұрғыдан қарау үш бағытта жүзеге асырылады: акпараттық,

коммуникативтік және биографиялық. Олар жеке адамдық деректердің мынадай мәселелерін қарастырады. Жеке тектік құжаттарға анықтамалық тұрғыдан қарау бұл деректерді өткен уақыттың тарихи мәлімет тасымалдаушысы ретінде қарастыруға мүмкіндік береді, ол жазбаша түрде өткен тарихи кезеңді бейнелейді. Анықтамалық тұрғыдан қарау шеңберінде ақпараттану үдерісі және ақпаратты кодтау тәсілі маңызды ролді атқарады. Коммуникативті тұрғыдан қарау жеке тектік құжаттарға, адамға жеке тұлға ретінде қараумен байланысты. Оның мәні тұлғаның сол уақытта қоғаммен өзін қалай байланыстырғанына қатысты. Яғни, экзистенциальді, адамның әлеуметтік-мәдени ортамен, замандастарымен, белгілі бір топпен байланысын түсінуі және эволюциялық, тарихи уақыт өтуімен адамның, өзін өткен және болашақ ұрпақпен байланыстыруы. Биографиялық, яғни өмірбаяндық тұрғыдан қарау жеке тектік құжаттармен тікелей байланысты және жеке адамның өмірбаянын, өмір жолын оның еңбегін зерттеумен тікелей байланысты, себебі ол жерден алынған ақпаратты талдау кезінде маңызды ролді атқарады. Сонымен қатар жеке қор құжаттарын зерттеудің методологиялық негізіне деректерді адамның, тұлғаның өзіндік шығарамашылық әлеуетін және ақпараттық қорын материалдық түрде іске асыратын, мәдени нысан ретінде зерттейтін феноменологиялық тұжырымдама алынды, өйткені ол архив қорларындағы жеке тұлғаның болмысын, көзқарастарын, өзіндік ұстанымдарын көрсетуге септеседі. Ғылыми логикалық, классификациялық, контент-талдау, факторлы талдау, мәтіндік талдау және жүйелеу және сыныптау, салыстыру, сынау, таңдаулы синхронды және диахронды, отандық және шет елдік ғалымдардың деректанудың теориясы мен методологиясы бойынша жарияланған еңбектерінде негізделген өзге де әдістер қолданылды. Тарихи деректерді өткен кезең туралы мәліметтерді тасушы ретінде, ондағы объективтілік пен субъективтіліктің байланысы, тарихи фактінің шынайылығын анықтау, деректердің түрлері мен мазмұны, олармен жұмыс жасаудың әдіс-тәсілдері қоса пайдаланылды.

Жеке архив қорының құрылуы және құрамы

1994 жылы Алматы қаласы мемлекеттік архивінде ең алғашқы жеке қорлар құрыла бастады. Жиырма жылдан астам уақыт бойы архивтің

қорлары жеке тектік құжаттармен толықтырылып келеді. Қазіргі кезеңде жеке архив қорларының саны тоқсанға жуық, сақтау бірліктері бес мыңнан асады. Олар тақырыптық және хронологиялық жағынан өте кең. Жазушылардың, ақындардың, суретшілердің жеке қорлары Ұлы Отан соғысының ардагерлерімен, тарихшылармен, өлкетанушылармен, қалалар мен республиканың құрметті азаматтарының қорларымен көршілес (Жамханова К.А. Методическое и правовое обеспечение деятельности архивной службы Алматы в вопросах комплектования архивных учреждений документами личного происхождения. 2009:24-25).

1996 жылдың сәуірінен бастап архивке Жетісу өңірінен шыққан көрнекті ақындардың бірі Ғұсман Елеуұлы Жандыбаевтың жеке қор құжаттары түсе бастады. Бұдан кейінгі уақыттарда қор бірнеше толықтыруларды бастан кешті. Алайда кейбір құжаттары жабық түрде сақталды. Қор құрушының құжаттары өмірбаяндық, Ғ. Жандыбаев туралы айтылған пікірлер, оның жарық көрген жыр жинақтары, аудармалары, мақалалары, жарияланбаған еңбектері, қолжазбаларға жазылған редакторлық пікірлері және фотосуреттер деген бөлімдерге бөлінді. Өмірбаянына байланысты құжаттар бөліміне Талдықорған облысының «Жетісу» энциклопедиясына арнап 1995 жылы жазылған өмірбаяны, отбасы, үй-жайы туралы мәліметтер, еңбек жолы, білімі туралы мәліметтер, 1978 жылы КСРО Жазушылар Одағының мүшелігіне қабылданғандығы туралы құжаттар, құрмет грамоталары, 1971 жылы Қазақ мемлекеттік педагогикалық институтын бітіріп жатқан кезінде толтырған сауалнамасы, хаттар, балалары Сая мен Алмастың өлеңдері, мақалалары, қолжазбалары және қор құрушы қатысқан поэзия байқаулары туралы деректер топтастырылған» (288-к. 1-тізімдеме). Осы бөлімнің мазмұнына сәйкес өмірбаянына қысқаша тоқталатын болсақ, Ғұсман Елеуұлы 1944 жылы 25 наурызда Қытай Халық Республикасының Тарбағатай аймағына қарасты Шағантоғай ауданында дүниеге келген. 1950 жылдардың соңында ҚХР-мен арадағы келісімдерге сәйкес қазақ диаспорасының өкілдеріне этникалық отанына қайтуға рұқсат берілген тұста ата-анасы және туыскандарымен бірге елге оралған. Орта мектепті бітіргеннен кейін 1962 жылдан бастап Талдықорған облысы Алакөл ауданының «Коммунизм» кеңшарында еңбек жолын бастады. 1963-1964 жылдары аудандық мәдениет бөлімінде қызмет ете жүріп, «Алакөл» халық театрының құрылуына

атсалысқан. Аудандағы алғашқы ақындар айтысын ұйымдастырушылардың бірі де Ғұсман Елеуұлы болған. Өзі де айтыстарға қатысып, жүлделі орындарды иеленді. Осыдан бастап облыс деңгейіндегі мәдени шараларға белсене араласты. Ғ. Жандыбаевтың ең алғашқы өлеңі өзінің сұхбатында көрсеткендей, 1961-1962 жылдары Алакөл аудандық «Жаңа өмір» газетінде жарық көрді. Көп ұзамай Сәкен Иманасовтың шағын алғы сөзімен, суретімен бір бет болып тағы шықты. Сосын Қастек Баянбаев екеуі редакцияға жұмысқа шақырып, қастарына алды. 19 жасында «Қазақ әдебиеті» газетінде «Ойлар» деп аталатын он шумақ өлеңі жарық көрді» (288-қ. 1-тізімдеме. 124-іс:6). Тырнақ алды туындылары 1962-1963 жылдары «Жұлдыз», «Қазақ әдебиеті», «Октябрь туы» (қазіргі «Жетісу») тәрізді белді басылымдарда алғашқы жырлары жарияланды. 1965 жылы Мәдениет қызметкерлерінің республикалық кеңесіне делегат болып қатысты. 1966 жылы республикалық жастар поэзиясы байқауына қатысып, оның бас жүлдесін жеңіп алды. Қорда республикалық юридің мүшесі «Құрдастар» творчестволық бірлестігінің бас редакторы С. Масғұтовтың сол жылдың 6 сәуірінде қол қойған хаты тіркелген. Хаттың мазмұны мынадай: «Құрметті Ғұсман! Өлеңдеріңізді алдық. Республикалық конкурста бірінші сыйлықтың иесі болғаныңызды қуанышпен хабарлаймын. Өлеңдеріңіздің біразын биыл шығатын «Жыл құсы» атты жинаққа, енді біреулерін «Жыр жүрегі» деген жинаққа енгізу көзделіп отыр. Алда өзіңіздің жинағыңызды шығаруға да жағдай болып қалар. Ал осы жұмада, яғни 8 апрельде республикалық конкурстың жеңімпаздары жайы болатын хабарға қатынасу үшін студиямызға келіңіз. Адресіміз: Алматы, Мир көшесі «175» үй, қазақ телевизиясының «Құрдастар» творчестволық бірлестігі. Телефон: 9-97-02. Егер жұма күні үлгере алмасаңыз, сембі күні жетуге тырысыңыз» (288-қ. 1-тізімдеме. 7-іс:3). Қорда жас ақынның дарынын, оның әдебиетке деген құштарлығын, ұшқыр ойларын шынайы бағалаған республикаға белгілі ақын Әбу Сәрсенбаевтың хаты тіркелген. Хаттан үлкеннің кішіге деген ілтипатынан өзге, әкелік қамқорлықты, дарын иесіне деген қолдауды, ақынның математика пәнінің мұғалімі екендігін анық көруге болады. Енді сол хаттың мазмұнына көз жүгертелік: «Ғұсман ұлым, саумысың? Сенің мені сырттай білуің мүмкін. Ал сенің есіміңді мен бүгін алғашқы рет сараптау комиссиясының мәжілісінде ғана

естідім. Мен ғана емес комиссия мүшелерінің бәрі де тұңғыш рет танысты. Көк дәптердегі өлеңдеріңді сүйсіне оқыдық. Біз әдебиетіміздің алыстан елес берген, келешекте сәулесін мол түсіретіндігінен үміт күттірер жұлдыздарының бірі санап, көкірегімізді қуанышқа толтырдық. Қуанысып қана қойғанымыз жоқ, сенің фәлсәфәлық жырларыңа бірінші бәйге беруді ұйғардық. Құттықтаймын ұлым. Әдетте есеп пәнінің адамдары әдебиетке үйір болмаушы еді. Ал сенің өлеңдерің бұл ұғымды жоққа шығарды. Біз әрбір жолдарыңнан жаңа леп сезініп, фәлсәфәлық толғаныс, тың теңеулер тауып отырдық. Өлеңдеріңді «Лениншіл жас» газетінде жариялау туралы тоқтамға келдік» (288-қ. 1-тізімдеме. 7-іс:4). Қорда сонымен қатар жас поэзияның республикалық фестивалі жюриінің председатели Мұзафар Әлімбаевтың «Лениншіл жас» газетінің бетінде жарияланған «Бұлар Москваға барады» деген мақаласы бар. Мақалада «жас поэзияның ВЛКСМ ХУ съезіне арналған республикалық фестивалі көптеген жас таланатты жұртшылыққа танытты. Облыстағы фестивалда ондаған жас талапкерлер өнер бәйгесіне түсті. Бір ғана Алматы облыстық комсомол комитетіне 70 шақты қолжазба келді. Жас авторлардың шығармалары тақырыбы мен жанры тұрғысынан әр алуан. .. республикалық фестивалда қырық ақынның ішінен бес ақын бәйге алды. Бірінші жүлдегер – Ғұсман Жандыбаев, 22 жаста. Алматы облысы, Алакөл ауданында мұғалім. Оның лирикалық дәптері соны сөзге бай», деп жазылған» (288-қ. 1-тізімдеме. 7-іс:2). Мақала басылған бетте Ғұсманның өлеңдерінен үзінділер берілген. Солардан бірекі шумақ келтірейік.

«... Достарым, мен ежелден бір беткеймін,
Көрген жоқ еш талантты күндеп тілім.
Алдында шын таланттың бас иемін,
Мен оған міндеттімін.

Достарым, мен ежелден бір беткеймін,
Тұлпарды тасбақаға күндетпеймін.
Кім дархан табиғатқа тартып туса,
Мен соны құрметтеймін» (288-қ. 1-тізімдеме. 7-іс:2).

Ғ. Жандыбаев осы жыр бәйгесінен кейін де бірнеше дүркін поэзия байқауларына қатысып, лауреат атанып, дипломдарды иеленді.

Ақынның алғашқы жыр жинағы «Асыл жандар» деген атаумен 1970 жылы «Жазушы» баспасынан жарық көрді.

Ғұсман Елеуұлы. 1970 жыл
(288-қ. 1-тізімдеме. 41-іс:1)

1971 жылы Абай атындағы Қазақ мемлекеттік педагогикалық институтының математика факультетін бітіргеннен кейін алғашында Талдықорған облысының Алакөл, одан кейін Қапал аудандарының мектептерінде ұстаздық етті. Жетпісінші жылдардың орта шенінде «Алатаудың бөктерінен, үңгір қазып кірсем де, Алматының кептерімен, бірге түнеп жүрсем де...» (288-қ. 1-тізімдеме. 124-іс:6), – деп жазды. Сол кезде ауылдық мектепте мұғалім болып еңбек етті. Анда-санда Алматыға келе қалғанда өзінен кейінгі жастардың жалы күдірейіп жүргенін көрген. Өзі де көшіп келейін десе, баяғы сол

баспана жайы. Сол кезде тіл ұшына оралған жолдар шығар.

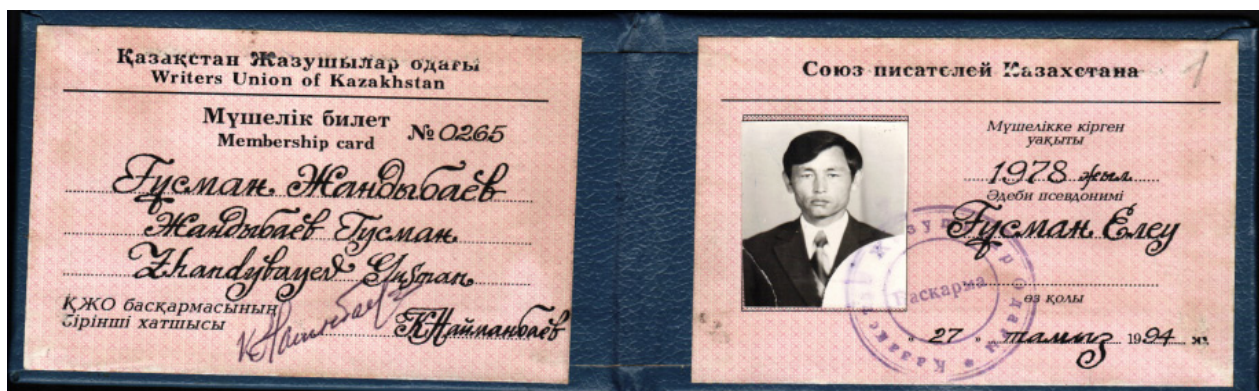
Жеке қордың бөлімдері және олардың мазмұны

Бұдан кейін ұстаздық қызметтен редакторлыққа ауысты. Алғашында Қазақ теледидарының әдеби хабарлар редакциясында редактор, одан кейінгі жылдары «Мектеп» баспасында математика және физика редакциясының редакторы, «Жалын» журналының поэзия бөлімінің редакторы болды. 1978 жылы КСРО Жазушылар Одағының мүшелігіне қабылданды.

1992-1993 жылдары Қазақстан Жазушылар Одағында «Шабыт» баспасының бөлім меңгерушісі, кейіннен «Рауан» баспасында «Мектепке дейінгі тәрбие бөлімінде» меңгеруші болып қызмет атқарды. 1994 жылы «Жазушы» баспасынан шыққан «Терісқақпай» жыр жинағы үшін «Матай» корпорациясының І. Жансүгіров атындағы әдеби сыйлығының алғашқы лауреатарының бірі атанды.

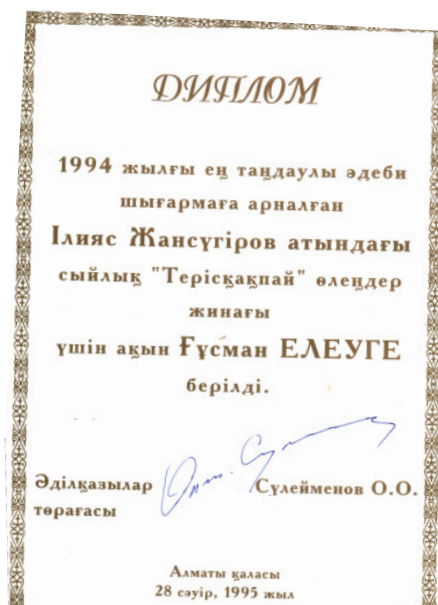
Қорда сыйлық үшін Ғ. Жандыбаевқа 2000 АҚШ долларының берілгендігін айғақтайтын «Жас алаш» газетінің бетінде 1995 жылдың 26 сәуірінде басылған «Матай» корпорациясы 1994 жылы жариялаған Ілияс Жансүгіров атындағы бәйгенің қорытындысын шығарды» деген хабарландыру тіркелген (288-қ. 1-тізімдеме. 7-іс:13). Сондай-ақ «Егемен Қазақстан» газеттерінің бетінде жарияланған Қарашаш Әмзеқызының «Бәйгеге жүйріктердің бәрі келер» мақаласында сыйлықты тапсыру рәсімі жөнінде айтылған (288-қ. 1-тізімдеме. 7-іс:14).

Қордың екінші бөлімінде Ғ. Жандыбаев туралы М. Мақатаевтың, Ә. Сәрсенбаевтың, М. Әлімбаевтың, Т. Молдағалиевтің, С. Има-

(288-қ. 1-тізімдеме. 118-іс:1)

насовтың пікірлері, баспасөзде жазылған Б. Сабалаевтың, Е. Әукебаевтың, Ә. Дәуренбековтің, Р. Отарбаевтың, Ә. Әлімжановтың, Ш. Мұртазаевтың, М. Нәталиевтің, М. Сатыбалдиевтің, Н. Қазыбековтің, Қ. Жұмағалиевтың, Қ. Ысқақовтың, Ж. Бейсенбаевтың, Д. Кішібековтің мақалалары жинақталған.

Үшінші бөлімінде ақынның жарық көрген жыр жинақтары топтастырылған. Атап айтатын болсақ, «Жылдың жаңа жырлары» (Алматы, «Жазушы», 1966); «Жас дәурен», «Жас ақындар жырлары» (Алматы, «Жазушы», 1967); «Асыл жандар» жеке кітабы (Алматы, «Жазушы», 1970); «Жыр желкені» (Алматы, «Жалын», 1986); «Жұлдызды өмір» (Алматы, «Жалын», 1987); «Өткел» (Алматы, «Жалын», 1989); «Терісқақпай» (Алматы, «Жазушы», 1994); «Жыр тәңірі». Абайдың 150 жылдығына орай шығарылған (Алматы, «Өнер», 1995); «Таңғы шық» (Алматы, «Рауан», 1996). Осы бөлімге жарық көрген аудармалары тіркелді. Мәселен, А. Вознесенскийдің «Ор» поэмасы («Жалын» журналы, 1987, №2. -38-48 беттер). Ғұсман Елеуұлы эстон ақыны Арвий Сийдің, Игорь Ляпиннің, Юрий Ворновтың, Аркадий Каикиннің, вьетнам ақыны Суан Хоанчтың туындыларын аударып, оларды «Жалын» журналының беттерінде 1988 жылы жариялап отырды. Бұл бөлімге ақиық ақынның жарық көрген мақалалары тіркелді.

Төртінші бөлімде түрлі жарияланымдары: жыр жинақтары, аудармалары, пікірлері топтастырылды. Солардың арасында екі бөлімнен

тұратын «Кертолжу» Антиода ерекшеленеді. Одан басқа жарық көрмеген кітаптарының жобасы, «Тас қайрақ», «Ақ теңізден бір тамшы» атты трактаттарына сын пікірлер жинақталған.

Бесінші бөлімге ақынның «Оттан түспеген ойлар» атты пікірлері, толғаулары және «Айтылмаған ақиқат» қолжазбалары тіркелген. Бұл құжаттар қор құрушының өтініші бойынша 2000 жылға дейін жабық түрде сақталды. Аталғандармен қатар оқулықтарға жазылған қорытынды редакторлық пікірлері топтастырылған.

Алтыншы бөлімнен Ғ.Е. Жандыбаевтың әртүрлі уақыттарда түскен фотоларын табуға болады.

Ғұсман Жандыбаев. 1976 жыл

Қорға тіркелген «Қазақ әдебиеті» газетінің беттеріндегі «Сырсарай атты айдармен берілген «Өлең кемесі иірімге батпаса екен..» деген Ғ. Жандыбаевпен сұхбаттың мазмұны зерттеушінінің назарын өзіне аудартап қоймайды. Сұхбат «Қоңыртөбел тірлік кешіп, басылымдар мен баспалардың қара жұмысын қара нардай атқарып жүре беретін қаламгерлер болады. Әдеби ортаның шулы да дулы тірлігінен бойын аулақ салып өмір бойы өлеңін өбектеп келе жатқан қазақтың талантты ақындарының бірі – Ғұсман Жандыбаев. Еңбегі еленіп, ескерілуі былай тұрсын, ондаған жыр жинағын оқырманға ұсынған ақынның елу, алпыс жылдық мерейтойлары да, жыр кештері де өтпепті. Біз бүгін Ғұсман

ақынның ғұмырындағы алғашқы сырсыхбатын «Сырсарайға» ұсынып отырмыз» деп басталыпты. Осыны оқығанда «апырай-ай» демейтін адам болмаса керек. Жүрегінің түкпіріне үңілетін, тұла бойынды тебірендетін өлең жазған дарын иесі ескерілмесе, сонда қалай болғаны? Десек те бұл – ақиқат. Оның себебін ақынның қарапайым мінезімен, шындықты айтып шырылдайтын болмысымен, биліктегілердің көзіне түсе бермейтін қасиеттерімен түсіндіруге болатын сияқты. Қоғамда бір беткей, турашыл адамдардың көлеңкеде қалып қала беретіні де шындық.

Осы сұхбатында ақын қазақ әдебиетін әлемге таныту мәселесіне назар аударды. Әдебиетімізді әлемге таныта алмай жатқанымызға өзіміз кінәліміз деп санады. «Әлемге таныту үшін алдымен өзімізді өзіміз танып алуымыз керек. Бұл үшін біліктілік пен қара қылды қажат жарған әділдік, тура бидің жолы керек. Өзіміздің қай жерде жүргенімізді білу үшін алдымен ұлттық, содан соң шет ел, әлем әдебиетінің ең үздік үлгілерін жіліктің майынша шаға білмек ләзім. Ұлттық әдебиет пен шет ел әдебиетінің жетістіктерін салыстыра талдау осы уақытқа дейін бізде жоқ. Сондықтан рухани бесігіміз Алматыда «Әлем әдебиеті және ұлттық әдеби мұра» институты ашылса, қандай жақсы болар еді. Оның оқу жоспары мен бағдарламасына ұлтымыз бен әлемнің арғы-бергі бүкіл інжумаржанынан ештеме қалмауы тиіс.» (288-қ. 1-тізімдеме. 124-іс:6), – деп жазған еді.

Қор құрушының қолжазбалары

Өзіміз тарихшы, тарихнамашы болғандықтан, қордағы Ғұсман Елеуұлының «Хань дәуірі (б.з.б. 206 ж. – 220 ж.)» деген қолжазбасы назар аудартты. «Канондық кітаптарды оқып үйрену ресми түрде мақұлданып, кейінгі ғасырлардағы қытай аксүйектерінің білім алуының ажырамас бір бөлігі болып енді. Сым Цян (қазіргі тарих ғылымында Сыма Цян деп аталады) және Бань Гу еңбектері «Жиырма алты әулеттік тарих» тарихи кітаптарының әлемдегі ірі кітапханасын жасақтаудың бастамасы болды» (288-қ. 1-тізімдеме. 114-іс:1) – деген тұжырымы ресми қытай тарихнамасының сонау ежелгі дәуірде қалыптасқандығына автордың ерекше мән бергендігін дәйектейді. Бұдан әрі ақын «Қытай тарихына қатысты оқиғалар және мәдени жетістігі жазба ескерткіштерден орын алды. Олардың ішінде маңыздысы әрі кеңінен таралғандары – Сым Цяның «Тарихшының жазбалары», Бань Гудің «Хань әулетінің тари-

хы» Фань Енің (Фай Е – автор) «Кейінгі Хань әулетінің тарихы». Өз ісінің білгірлері жазған бұл ірі, көп томдық еңбектер тек Қытай тарихы мен мәдениетіне ғана қатысты емес, сонымен бірге бірқатар көршілес елдер мен халықтар тарихы жөнінде де материалға бай. Ол халықтардың кейбірінің өз жазуы болмағанын ескерсек, қытай деректері олар туралы бірден-бір дерек көздері болып табылады» (288-қ. 1-тізімдеме. 114-іс:2), – деп қытай жазба деректерін сипаттап, оларға баға берген.

Қордың осы бөлімінде Ғ. Елеуұлының «Бабыл патшасы Хаммурапидің заңдары» деген тақырыппен берілген қолжазбасы тіркелген. Қор құрушы заңның тарихы турасында былай деп жазды: «Хаммурапи заңдарын» 1901-1902 жылдары көне Эламның астанасы Суз қаласының орнын қазу барысында, француз археологиялық экспедициясы тапқан. Бүгінде ол Луврда сақтаулы. Бұл заңдар жазылған қара діңгектің жоғарғы жағында өзіне заңдарды тапсырушы Күн мен Әділет құдайы Шамаштың алдында жалбарынып дұға оқып отырған Хаммурапидің бейнесі бар. Діңгектің барлық қалған бөлігі жан-жағынан сына жазуға толы. Мәтін үш бөліктен: пролог, заңның өзі және эпилогтан тұрады. Заң баптары бастабында 282 болғаны байқалады, алайда Сузда табылған діңгекте тек 247 бап қана бар; діңгектің көрінетін жағына жазылған 35 бапты Сузды басып алған кезде Элам патшасы оның орнына өзінің жеңістері туралы жазуды ойлап, өшірткен секілді. Өшіп қалған баптар Сузда және басқа орындарда, әсіресе атақты Ашшур-банапал кітапханасында табылған, саз балшық-кестелердің үзінділері негізінде ішінара қалпына келтірілген» (288-қ. 1-тізімдеме. 113-іс: 78-79). Қолжазба авторының заң ерекшеліктері жөнінде жазғандары жас тарихшылар үшін қызықты екені хақ. «Хаммурапи заңдарының» бізге жеткен түпнұсқа мәтінінде тыныс белгілері де, жол нөмірлері де жоқ, азат жолдарға немесе нөмірленген параграфтарға (баптарға) бөлінбеген. Мұның бәрін қазіргі ғалымдар енгізген және әр түрлі басылымдарында аздаған өзгешеліктер де болуы мүмкін» (288-қ. 1-тізімдеме. 113-іс: 78). Бір таңқаларлығы, Ғ. Елеуұлы 6-баптан бастап, барлығын жүйелеп, түрлерге бөліп көрсеткен. «№6-25 – патша меншігін, храмдар мен қауымдастықтар меншігін қорғау; №42-88 – жылжымайтын мүліктер және оларға қарсы заң бұзушылықтармен жасалатын операциялар; №89-126 – сауда және коммерциялық операциялар, сондай-ақ бұл саладағы заң бұзушылықтар;

№127-195 – отбасы құқығы және осыған қатысты заң бұзушылықтар; №196-214 – жеке тұлғаға қарсы қылмыс; №215-282 – жылжымалы мүліктермен және жалдамалы жұмыс күшімен жасалатын операциялар (288-қ. 1-тізімдеме. 113-іс: 79). Ақын аударманы оның орыс тілінде жарық көрген нұсқасы бойынша жасады. Сол аудармадан мысал келтірейік. «6-параграф. Егер адам құдайдың немесе сарайдың мүлкін ұрласа, бұл адам өлтірілуі тиіс, оның қолынан ұрланған затты алған адам да өлтірілуі тиіс». Аударма құлаққа жағымды, оның тілі жатық, мағынасы түсінікті.

Біз талдап отырған қордың төртінші бөліміндегі құжаттар өзіндік мазмұнымен ерекшеленеді. Бұл бөлімде «Оттан түспеген ойлар» және «Айтылмайтын ақиқаттар» трактаттарының қолжазбалары жинақталған. Атаулары кез келген адамды елең еткізері хақ. Ал мазмұны жағынан күнделікке ұқсас. Ақынның өз сөзімен жеткізсек, «Бұл жазбалардың ерекшелігі көрген, білген, естіген оқиғалардың тізбесі емес, ой күнделігі екендігінде. Күнделік авторы философия, психология, социология, педагогика, этика, өнер, әдебиет, тарих және басқа салалар бойынша таным-түсінігін, көзқарасын, пікірін логикалық ойталдау түріндегі тұжырымдар негізінде баяндайды. Күнделік тақырыптық жүйемен емес, хронологиялық ретпен жазылған. Күнделікте кейбір ойлар қайталанған сияқты болып көрінгенімен, олар бірін-бірі басқа қырынан толықтырып, ойды қоюландырып отырады. Керісінше, кейбір пікірлері біріне-бірі қайшы келетін сияқты болып көрінгенімен, зерделеп қараған адамға олардың арасында да бір нәзік байланыстың бар екендігі аңғарылады. Қорыта келгенде, ақынның бұл жазбаларын жеке адамның дүниеге көзқарасының өзіндік бір үлгісі ретінде қарауға болады» (288-қ. 1-тізімдеме. 238-іс: 3).

Ақынның «Айтылмаған ақиқаты»

Ғұсман Жандыбаев трактатының «Оттан түспеген ойлар» деп аталуын былай түсіндіреді: «Оттан түспеген ойлар» – қазанда бұрқ-сарқ қайнап тұрған құрт секілді салқындап сабасына түспеген ыстық қалпында қағаз бетіне қотара салған ойлар. Сондықтан оны әркім өзінің көңіл қазынасымен бағамдап, бағалауы заңды. Оттан түспеген ойлар – пештен жаңа суырып алған нанға ұқсайды: біріншіден, ыстық нан ауыз күйдіреді, екіншіден, ыстықтай, бөлінген нан «шикі» болып қалуы мүмкін. Өз кезегінде

айтылған шындық та дәл сондай: көп адамға ұнамайды – біреудің қолын, біреудің аузын, біреудің өңешін күйдіреді, үшіншіден, өз кезінде (дер уағында) айтылған шындық «өтірік» (немесе жала) деген атқа ие болады. Шындық уақытында айтылса – не шындық өледі, не оны айтқан өледі. Шындықты сақтау үшін – оны қысқа сақтаған алма секілді, қағазға орап (жасырып) қою керек» (288-қ. 1-тізімдеме. 238-іс:3). Ойкүнделігі мен трактаттарының 2000 жылға дейін жабық түрде сақталуының сырын осылардан анық көруге болады. Оларда тек шындық қана айтылады. Оны автордың өзі де жасырмайды. «Айтылмаған ақиқаттарын» жариялау үшін емес, архив үшін жазғанын да жасырмайды. Бәлкім, күндердің күнінде біреу болмасын біреу оқитын болар, болашақта бір кәдеге асатын шығар деген үмітін қағаз беттеріне түсірген. «Жинақталмаған, жүйеленбеген, жоспарланбаған, әдебиленбеген, ғылымиленбаған, маскіленбеген – табиғи ой-пікірлер. .. Осы және бұл тектес барлық басқа жазбалардың бірде-бірінде нақты дәлел, факт, аргумент жоқ. Бұл жазбалар – логикалық анализдер (ой толғаулар). Мыңдаған, жүз мыңдаған жеке фактілермен расталатын жалпыланған тұжырымдар. Кейбір бірен-саран фактілер бұл тұжырымдарды «жоққа» шығаруы мүмкін екеніне қарамастан, бұлар – ақиқат пікірлер. 51% дауыспен президент болатын қоғамда 70%-дың өзі өте жоғары көрсеткіш. Ал бұл тұжырымдардың ақиқаттығы одан әлдеқайда жоғары» (288-қ.1-тізімдеме. 238-іс:3), – деген осының дәлелі. Ақын айтылмайтын ақиқаттың мағынасын «Адам ақиқатты ақиқат үшін танып білмейді, өзі үшін танып біледі. Сондықтан «айтылмайтын ақиқат» деген тіркестің өзі – өте-мөте шартты ұғым. Бұл – адамдардың өздері ойлап тапқан сөз тіркесі. Шартты түрде, «айтылмайтын ақиқат» дегеніміз адамдар бірінен-бірі жасыратын ақиқат. Олар (адамдар) бұл (айтылмайтын) ақиқатты айтуға (бірінен-бірі, қоғамнан, патшалардан, бастықтардан, т.б.) именеді, қорқады, сескенеді, сақтанады, т.с.с. Кезі (кезегі) келгенде бұл да айтылмай қалмайды (қорқыныш сейіледі, сақтық мәнін жояды, патша ауысады, заман, көзқарас өзгереді т.с.с.). Сондықтан белгілі бір кезең (ұрпақ) үшін «айтылмайтын» ақиқат – келешек басқа кезең (ұрпақ) үшін айтылатын ақиқатқа айналады. Мұның бәрі ақиқаттың айтылатын және айтылмайтын болып бөлінетіндігінен емес (жалпы мұндай бөлік те жоқ), кейбір ақиқаттарды айтуға адамдардың аузына қақпақ қойылуынан (ресми және ресми емес цензураның, түрлі мотивтегі шектеулердің

болуынан) болады» (288-қ.1-тізімдеме. 238-іс:55), – деп ашқан.

Ақынның философиялық ойтолғауларының астарында талай мән бар. Мәселен, соғыс турасында жазған ойы қазіргі уақыттағы Сирия сияқты елдің ахуалын көз алдына әкеледі. Егер Шам елінде соғыс болмаса ол ілгері дамиды еді. Даму бар жерде тіршіліктің болатындығы хақ. Ғ. Елеуұлы осыны меңзеді. «Адамзаттың дамуына – алға басу тән. Адамзаттың барша қоғамы уақыт өтуімен, өз дәрежесі мен мүмкіндігінде алға басып отырады. Бұл алға басудың қарқынын тежейтін екі себеп бар: 1) Психологиялық артта қалушылық (жеке адамдар, қоғам мүшелері турасында).

2) Идеологиялық алауыздық (қоғамдар мен топтар арасында).

Ал бұл прогресті шұғыл кері кетіретін, құлдырататын себеп, апатты себеп біреу: ол – соғыс. Көзге ұрып тұрмағанымен, соғыстың себепкері де солар – психологиялық мешеулік пен идеологиялық алауыздық. Соғыс фактісі – жеке адамдар санасындағы өркөкірек өзімшілдік пен көзсіз мағынасыз пайдақұмарлықтың қоғамдық сана, мемлекеттік саясат дәрежесіне көтерілген көрінісі» (288-қ.1-тізімдеме. 238-іс:18). Сонау 1979 жылы жазылған ойтолғау болса да тап қазіргі заманға қаратып айтылған тәрізді. Сириядағы діни алауыздық, соның айналасындағы АҚШ, Ресей, Түркия сияқты елдердің мүддесі автордың ойларымен астасып тұр.

«Әртіс қайраткерлер мен әртіс белсенділер туралы» деп аталатын тараушасындағы мына бір жазбалары зерделі оқырманға ой салары даусыз. Айтылатын мәселе әртістерге емес, «әртістік» көрсететін пысықайларға қатысты. «Олар қоғамдағы халыққа, елге, отанға, зиян етіп отырған жағдайларды айтып, «жақсы көрінеді», сол зиянның көптеген «тиіп-қашты» себептерін де айтқан болады, бірақ соның бәрінің түпкі себебін (қозғаушы күшін, рух, дем берушісін, қорғаушысын, баспанасын) айтпай қалады. Мәселен, кішкентай ауылға барып келген әлгі «қайраткер» ол ауылдағы барлық сорақылықты тізіп шығады, жаны ашығандай, күйінгендей болады, бірақ сол ауылдың басшысын жеркөкке сыйғызбай мақтай жөнеледі. *Сұрақ*: сонда әлгі сорақылықтардың бұл мақталған басшыға қатысы жоқ па? Бұл сұрақ жауапсыз қалады. Дәл осындай «қайраткерлік» аудандық, облыстық, ақырында мемлекеттік деңгейде айна-қатесіз қайталанып жатады. Неге? Бұған сұрақ қоюшы да жоқ, жауап беруші де жоқ. Ақиқат та белгілі, оның жауабы да айқын, бірақ айтылмайды, бей-

не бір осы ақиқаттың «айтылатын» мерзімін (уақытын) үнсіз күтіп отырғандаймыз» (288-қ.1-тізімдеме. 238-іс:55).

Осы бөлімнің «Ой орамынан» деп аталатын тараушасында Ғ. Елеуұлы қазақ элитасының бөлшектенуі жөнінде пікір жазды. Жас тарихшыларға ой салатын пікір екендігі даусыз. Айта кетер жайт, жазылған пікір субъективті болуы да мүмкін, тіпті кейбір оқырмандар тілшінің тарихта несі бар, біреудің «бақшасына» түспей жайына отырмай ма деп налуы да ғажап емес. Дегенмен тарихқа балама көзқарастың қажет екендігін уақыттың өзі көрсетіп отыр. Оның үстіне өткенге қазіргі күннің көзімен қарамай өз заманының, кезеңінің ерекшеліктерін ескеру арқылы зерттеу қажет деген ұстанымды басшылыққа алуды еске түсіреді. Ойшыл ақын: «20-жылдары қазақ зиялылары неге екіге жарылды? Бұл жерде, мысалы, «алашордашыларды» ақтап, Сейфуллиндерді оны түсінбеді деп кінәлаумен толық жауап беріп құтыла аламыз ба? неге айталық, Сейфуллин оларды жақтамады? Тек таптық көзқарасы үшін ғана ма? Әлде жеке бас араздықтан ғана ма? Бұлар да бар, әрине. Менше, бұдан басқа себептері бар. Сәкен секілді кейбір (көптеген) зиялылар бірсыпыра алашорда атын жамылған қайраткерлердің менмендік, төрешілдік мінезінен секем алған шығар. Сөйтіп, оларға сенімі азайған шығар. Ал қарапайым халық алашордашылардың байшонжарларға бейім екенін байқап, іш жиды ма деймін. Сол алаш қайраткерлері халықтың орта, төменгі топтарына өз ұлдарындай жақындықпен араласып кете алмады ма деймін. Солардың бәрі емес, бірталайының бойындағы шонжарлық психология (содан туатын нақты әрекеттер) халықты шошытып, үркітіп алған жоқ па?» – деп жазды. Осы турасында отандық тарих ғылымында қандай тұжырымдар бар деген заңды сауал туындайды. Басқасын айтпағанның өзінде академик С. Зимановтың «қазақ элитасы мен қара халықтың арасы алшақ болды. Зиялылар еуропаша оқыған, мәдениетті, идеялары өз заманынан озық еді» деген тұжырымын келтірсек те жеткілікті.

Дегенмен Ғ. Жандыбаев жай ғана жазбады, келешекке ой сала жазды. Оған мына бір пікірлері дәлел: «Қазіргі кейбір жалған патриот қайраткерлердің қылықтары мені осындай ойға итермелейді. Бұлардың кейбірі (әлде көбі ме?) халық атын жамылып, қара басын күйттеп жүрген жоқ па? Олардың теңі де – қара халықтан гөрі, бай-бағлан секілді-ау өзі. Әрине, Алашорданың мақсатына жетпеуінің себебі бұл емес, басқа. Оны Кеңестік машина талқандады.

Себеп осы. Дегенмен ұлт зиялыларының біріне-бірі бір үйдің балаларындай іш тартып, жылылық көрсете алмағаны өкінішті-ақ. Бұл үшін тек бір жақты ғана (мысалы, Сәкендерді) кінәлау әділдік болмайды» (288-қ.1-тізімдеме. 238-іс:58).

Әл-Фараби жазып кеткендей, адамдар әділ заң үстемдік еткен қайырымды қалада тұрғылары келеді, сонда ғана өздерін бақытты сезінеді. Ал біз қандай қоғамда өмір сүргіміз келеді? Ыдыраған социалистік қоғамда ма, әлде ақша басты құндылыққа айналған нарықтық қатынастар орнаған қоғамда ма? Ғұсман Елеуұлы осы сауалға жауап табуға ұмтылды. Осы орайда оның пікірлері қайталанбас әрі ақиқатқа негізделген. Енді соған көз жүгіртейік: «Қоғамды «социализм», «капитализм» деп бөлудің өзі жасанды нәрсе секілді. Халыққа қоғамның қалай аталғаны (аты) емес, қандай қоғам екені (заты) керек. Шынында, екі түрлі қоғамның да жақсы, жаман жақтары бар. Мысалы, социализмнің жақсысы – гуманизм. Жаманы – теңгермешілік, формализм, т.б. жеке меншікті қоғамның жаманы – шын мәнінде, егер адамның ақшасы болмаса, оның өлуден басқаға құқы жоқ (айталық, өмірі, тағдыры ақшаға тірелетін жағдайларда).. Бұл қоғамның жақсысы: тек өз өмірі үшін өзі күресетіндіктен, жан үшін жанталасып еңбек етеді, адамды өзі емес, ісі қорғайды» (288-қ.1-тізімдеме. 238-іс:64).

Ғұсман Елеуұлының қазіргі уақытта жиі жүргізілетін реформалар турасындағы пікірі де көкейге қонымды. «Реформа реформа үшін емес, мемлекет үшін де емес, халық үшін, сондықтан реформаның девизи – оның мақсаты мен идеясы емес, қалай жүзеге асқаны, нәтижесі болуы керек. Ең дұрысы: реформаны қатты сынап, жуан үзілетіндей шұғыл түрде емес, кезеңдеп, біртіндеп, «білдіртпей» жасау» (288-қ.1-тізімдеме. 238-іс:110) – деген сөздері реформашыл біздерге ой салады. Реформаның біреуі аяқталмай, нәтижелі болмай, екіншісін бастаудың қажеті жоқ дегенді қадап айтады. Посткеңестік кезеңде ең көп реформаны бастан кешкен білім беру саласы екендігі белгілі, алайда сол реформалардың көпшілігінің нәтижесі болмады. Себебі олардың барлығы дерлік ешбір дайындықсыз, мәні мен механизмдері терең ойластырылмай басталып жатты.

1990 жылдары Қазақстанда аяқ астынан университеттер мен академиялар саңырауқұлақтай қаптап кетті. Бұның да – «қолдан» жасалған «реформа» болғандығы баршаға аян. Қазіргі уақытта соларды біріктіріп, ірілендіру қажеттілігі күн тәртібіне шықты. Ғ. Жандыбаевтың қор

құжаттарының арасынан осыған байланысты мынадай жазбаларын кездестірдік. Қолжазба авторы орын алған жағдайды былайша өткір сынады: «Бұған дейін Қазақстанда 50-дей институт, 2-3 ғана университет бар еді, бірақ олар өз шәкірттеріне 70-80% нақты (шынайы) білім беретін еді, соншама жарамды маман дайындап шығаратын еді. Қазір бәрі академия, бәрі университет. Енді тіпті әрбір үй өзінің көше жаққа қараған бір бөлмесінен есік шығарып, «дүкен» ашқан секілді, дәл солайша, сондай жолмен әрбір үй өз «университеті» мен өз академиясын ашып алатын «халге» жетті. Бірақ бұлар лайықты білім бермейді, ақшаға диплом үлестіріп қана береді. Нәтижесінде халық наданданды, маман – маман емес, жалған диплом иесі болады. Әлде бізге керекті осы ма еді?» (288-қ.1-тізімдеме. 238-іс:137).

Айта кетерлік жайт, қор құрушы қолжазбаларын түрлі тақырыптар мен мәселелерге арнаған. Оларда саясат, экономика, әлеуметтік жағдай, мәдениет, психология және т.б. саласына қатысты терең ой толғаулары, сыни көзқарастары, ұтқыр ойлары көрініс тапқан. Олар өте көп, компьютерге терілген, көлемі төрт жүз беттен асады. Сондай пікірлерінің бірі – оппозиция туралы. «Қазақстанда оппозиция деп аталатындар аз емес. Алайда, халық өз сенімін ақтамаған билеуші режимнен қанша құтылғысы келсе де, кім болса да, әйтеуір бір өзгеріс болса екен деп ойласа да, бәрібір әлгі оппозицияшылдарға да сенбейді. Себебі: осы оппозицияның бәрі билеуші режимді бір ауыздан жамандайды (ал мұны халық өзі де көріп-біліп отыр), бірақ өздері мемлекет басына келсе, қандай өмір болатыны жөнінде ауыз ашпайды. Ал бұл күдік тудырады. Олар мына режимді жамандағаннан басқа, халыққа ешқандай уәде беріп отырған жоқ, бағдарламаларын ұсынбайды..» (288-қ.1-тізімдеме. 238-іс:137), – деп республикадағы оппозицияның әрекетіне баға берді.

Сонымен қатар қорда ақынның ой күнделіктеріндегі заманауи мәселелер туралы жазған пікірлері өзекті болып саналады. Мәселен, «Тағы да той өткізу туралы» деген қолжазбасы қазіргі уақыттағы даңғойлық, ысырапшылдық, мақтаншақтық тәрізді келеңсіз жайттардан арылу қажеттілігін еске салады. Тұрмыста жиі кездесетін той өткізуден ақынның жазғандарынан тәлім алармыз деген оймен қордағы мына бір қолжазбасынан үзінді келтіруді жөн санадық. «Қазақтың тойы – жиналыс, өзбектің тойы – би-жарыс» депті. Өзбектің тойын көрген жоқпыз.

Бірақ қазақтың тойы жиналыс екені шындық. Той өткізудің бұл формасы жалықтырғаны сонша, тіпті өте анайы, көңілсіз болып көрінеді. Бір тойда 100 адам сөйлесе (әрқайсысына 2-3 минуттан), бәрінің айтатыны бір ғана сөз: сол баяғы «құтты болсын!». Оның есесіне той уақытының жартысына жуығы «құтты болсынды» 100 рет қайталаумен өтеді. Үйлену тойы болса, «беташарды» жарты сағатқа созады. .. Тойдың алуан түрлі жобасын ойлап табуға болады. Ол жиналысқа да, концертке де ұқсамай көңілді демалыс болғаны жөн. Бүгінгі тойлар әрі ұлттық, әрі заманауилық болса, құба құп», – деген ақынның пікірі шынайы, қазіргі уақыттағы тойларды дәл сипаттайды.

Өзіндік «сөздігі»

Ғ.Е. Жандыбаевтың жеке қорындағы «Айтылмаған ақиқатында» қор құрушының пікірлерінен өзге бірқатар теңеулері мен өзіндік мәтелдері бар. Автор оларға «Нарық портреттері» деген атау беріпті. Солардың кейбіреуін келтіруді жөн көрдік.

«Коррупция дегеніміз – мемлекеттің халыққа беруге уәде еткен заң кепілдігін жеке адамдардың жеке адамдарға сатып беруі».

«Жарнама – маған өтірік, саған шын» (288-қ.1-тізімдеме. 237-іс:1).

«Наданнан батыр шықса – білімсізден пақыр шығады».

«Қу құлқынның тесігі – коррупцияның есігі».

«Ұлы болсаң – баймын деме, ұры болсаң – кедеймін деме».

«Таймен – тай жарысар, баймен – бай жарысар».

«Жұдырықпен бірді жығар, байлықпен мыңды жығар».

«Қарызды бергеніңе – рахмет, қайтарып алғаныңа – лағынет».

«Қасқырдан – күзет, доңыздан – ізет» (288-қ.1-тізімдеме. 235-іс:20).

«Саясат – патшалар мен аксүйектердің қоғамды, халықты басқару құралы».

«Философия – саясаттың идеологиялық негізі, қайнар көзі, қаруы».

Қорытынды

Осылайша Қазақстан Республикасы Алматы қаласы мемлекеттік архивіндегі танымал ақын, аудармашы, көсем сөздің шебері Ғұсман Елеуұлы Жандыбаевтың жеке қоры сипатталып, құжаттарына талдау жасалды. Қор өте бай әрі оның құжаттары бойларына мол әрі құнды фактілерді сақтаған. Ақынның өмір жолы мен қызметіне қатысты құжаттар өздерінің мазмұнының эралуандылығымен, тереңдігімен ерекшеленді. Құжаттардың тарихи дерек ретінде жастарды отансүйгіштікке, елжандылыққа, еңбекқорлыққа, адалдыққа және тағы басқа қасиеттерге тәрбиелеудегі маңызы зор. Олардың жаңа форматтағы Қазақстан тарихын дайындауда деректер болып табылатындығы ешбір дау тудырмайды. Тарихи деректерді талдап, ғылыми айналымға түсіру зерттеушілердің еншісінде. Шынайы тарих жазғымыз келсе, объективті деректерді пайдаланғанымыз абзал.

Мақала АР 05134617 Жеке қор құжаттары Қазақстан тарихының дерегі ретінде (XX ғ. – XXI ғ. басы) тақырыбындағы ғылыми жоба аясында дайындалды.

Әдебиеттер

Елбасының «Рухани жаңғыру – болшаққа бағдар» мақаласы. 2017. URL: <http://www.inform.kz>. (қаралған күні: 19.05.2018).

Жандыбаев Ғ. 2017. <https://adebiportal.kz/kz/authors/view/1002> (қаралған күні: 23.05.2019).

Қазақ әдебиеті. Энциклопедия. Алматы: «Қазақ ұлттық энциклопедиясы» баспасы, 1999.

Жамханова К.А. Методическое и правовое обеспечение деятельности архивной службы Алматы в вопросах комплектования архивных учреждений документами личного происхождения. Мұрағат және қоғам: мәдени мұраны сақтаудағы өзара әрекеттестік (ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары). Алматы, 2009. 24-28 бб.

Алматы қаласының мемлекеттік архиві. – №288-қор. Ғұсман Елеу Жандыбаев (25.03.1944) ақын, аудармашы, республикалық поэзия конкурстарының лауреаты, КСРО және Қазақстан Жазушылар Одағының мүшесі, КСРО Әдебиет қорының мүшесі, І. Жансүгіров атындағы әдеби сыйлығының лауреаты.

Алматы қаласы Мемлекеттік Архиві (бұдан әрі АҚМА). 288-қ. – 1-тізімдеме. 124-іс. Баспасөз беттеріндегі Ғ. Жандыбаев туралы мақалалар.

АҚМА 288 –қ. – 1-тізімдеме. 7-іс. Қор иесі қатысқан поэзия конкурстары туралы деректер. – 14 п.

АҚМА. – 288 –қ. – 1-тізімдеме. 41-іс. Қор иесінің әртүрлі уақыттарда түскен фотолары. – 12 п.

АҚМА. – 288 –қ. – 1-тізімдеме. 118-іс. Қор иесінің өмірбаянына байланысты құжаттар.

АҚМА – 288 –қ. – 1-тізімдеме. 114-іс. Ғ. Жандыбаевтың қолжазбалары мен еңбектері.

АҚМА – 288 –қ. – 1-тізімдеме. 113-іс. Ғ. Жандыбаевтың қолжазбалары мен еңбектері.

АҚМА – 288 –қ. – 1-тізімдеме. 238-іс. Айтылмаған ақиқаттар. 13 том. 5-ші кітап (Ой күнделігі). Трактаттар. Жылы белгісіз. – 306 п.

АҚМА – 288 –қ. – 1-тізімдеме. 113-іс. Ғ. Жандыбаевтың қолжазбалары мен еңбектері.

АҚМА – 288 –қ. – 1-тізімдеме. – 237-іс. Нарық портреттері (Нарық нақыштар). – 70 п.

АҚМА – 288 –қ. – 1-тізімдеме. – 235-іс. Оттан түспеген ойлар (Ой күнделігінен). 2013 ж.

References

Elbasynyn «Ruhani jangyru–bolashaqq bagdar» maqalasy: [Elbasynyn is a spiritual warrior]. 2017. URL: <http://www.inform.kz>. (Date: 19.05.2018).

Jandybaev G. 2017. <https://adebiportal.kz.kz/authors/view/1002>(qaralghan (Date: 23.05. 2019).

Qazaq adebiyeti. Ensiklopedia. [Kazakh literature. Encyclopedia] Almaty: «Qazaqyltyq ensiklopediasy» baspasy, 1999.

Jamhanova K.A. Metodicheskoe i pravovoe obespechenie deyatel'nosti arhivnoy slujby Almaty v voprosah komplektovaniya arhivnyh uchrejdeniy dokumentami lichnogo proishojdeniya .Muragat jane qogam: madeni murany saqtaudagy ozara arekettetik (gylmy–tajirbielik konferesiya materildary) [Methodological and legal support for the activities of the archival service of Almaty in matters of completing archival institutions with documents of personal origin]. Almaty, 2009. 24-28 bb.

State Archive of Almaty (SAA). – №288 – qor. Gusman Eleu Jandybaev (25.03.1944) aqyn, audarmashy, respublikalyq poezia konqurstarynyn laureaty, KSRO jane Qazaqstan Jazushylar Odagynynmyshesi, KSRO Adebiet qorynyn myshesi, I. Jansygirov atyndaqy adebi suylygynyn laureaty [Gusman Zhandybaev – poet, writer, laureate of republican poetry contests, member of the Union of Writers of the USSR and the Kazakh SSR. State Archive of Almaty].

State Archive of Almaty. Fund 288. Inventory 1. case124.

SAA. F. 288. – inventory 1. – case 7. Qor iesi qatysqan poeziakonkurstary turaly derekter [] . – 14p.

SAA. F. 288. inventory 1. – case 1. Qor iesinynartyrly uaqyttarda tysken fotolary. 12p.

SAA. F. 288. inventory 1. – case 118. Qor iesinyn omirbayanyna baulanysty qyjattar [Biography Documents].

SAA. F.288. inventory 1. – case 114-is. G. Jandybaevtyn qoljazbalary men enbekteri [Manuscripts and works of S. Zhandybaev].

SAA. F.288. inventory 1. – case 113-is. G. Jandybaevtyn qoljazbalary menenbekteri [Manuscripts and works of S. Zhandybaev].

SAA. F. 288. inventory 1. – case 238. Aytylmagan aqiqattar. 13 том. 5-shi kitap (Okyndeligi). Traktattar. Lyly belgisiz. – 306p.

SAA. F. 288. inventory 1. – case. G. Jandybaevtyn qoljazbalary menenbekteri. [Manuscripts and works of S. Zhandybaev].

SAA. F. 288. – q.1-tizimdeme. – case 237-is. Naryq nortretteri (Naryq naqyshtary) [Motives Nauryz]. 70 p.

SAA A. F. 288 –288 – q.1-tizimdeme. – case 235-is. Ottan tyspegen oilar (Oy kyndeliginen). [Thought diary]. 2013 j.

Қартабаева Е.Т.

тарих ғылымдарының кандидаты, доцент,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: erke_66@mail.ru

**ЖӘДИДШІЛДІК – XIX-XX ҒАСЫРЛАР МЕЖЕСІНДЕГІ
ИСЛАМДЫ МОДЕРНИЗАЦИЯЛАУ
ЖОЛЫНДАҒЫ ҚОЗҒАЛЫС**

Исламдағы модернизация мәселесінің өзектілігі соңғы жылдары барынша артып отыр. Бұл ең алдымен, әлемде орын алып отырған жаһандану және интеграция үрдістерімен байланысты, бұл мәселелерде ислам өркениеті әлемдік дамудың балама даму жолдарын ұсынады. Сондай-ақ Қазақстан қоғамында жүріп жатқан рухани жаңғыру үдерісі де мәселені зерттеудің өзектілігін арттырып отыр. Ислам, әлемдік дін ретінде терең модернизациялық үдерістерді бірнеше рет бастан кешірді, қазіргі таңда да осындай үдерістер жүріп жатыр. Қазіргі таңдағы исламдағы модернизация үдерісін жақсы түсінуіміз үшін өткен тарихтағы осындай үдерістер тарихын зерттеудің, себеп-салдарлы байланыстарын анықтаудың маңызы зор. Мақала жазудағы мақсатымыз XIX-XX ғасырлар межесінде орын алған исламдағы модернизация, яғни жәдидшілдік қозғалысының сипатын ашу, оның алғышарттарын анықтап, қорытындыларына талдау жасау болып табылады.

Түйін сөздер: ислам, модернизация, жәдидшілдік, реформа, мектеп, қозғалыс.

Kartabayeva E.T.

Candidate of historical sciences, associate professor,
Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: erke_66@mail.ru

**Jadidism – a movement for the modernization
of Islam at the turn of the nineteenth and twentieth centuries**

Recently, the relevance of studying the problem of modernization in Islam is growing. This is primarily due to the problems of globalization and integration in the world, as well as spiritual modernization, which began in Kazakhstani society. Islamic civilization offers in this problem alternative ways of world development. Several modernization processes have taken place in the history of Islam, and similar processes are also observed in today's Islam. To understand the causes of modernization processes in Islam today, we need to study the historical experience of previous such processes, analyze their cause-effect relationships. The purpose of the article is to reveal the nature, determine the historical background, analyze the results of the modernization process in Islam at the turn of the 19th-20th centuries, that is, Jadidism.

Key words: Islam, modernization, Jadidism, reform, school, movement.

Картабаева Е.Т.

кандидат исторических наук, доцент,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: erke_66@mail.ru

**Джадидизм – движение за модернизацию ислама
на рубеже XIX-XX веков**

В последнее время все больше становится актуальным изучение проблемы модернизации в исламе. Это прежде всего связано с проблемами глобализации и интеграции в мире, а также духовной модернизацией, начатой в казахстанском обществе. Исламская цивилизация предлагает по этой проблеме альтернативные пути мирового развития. В истории ислама имело место несколько модернизационных процессов, и в современном исламе также наблюдаются схожие процессы. Чтобы понять причины модернизационных процессов в исламе, сегодня нам необходимо изучить исторический опыт прежних таких процессов, проанализировать

их причинно-следственные связи. В статье ставится цель – раскрыть характер, определить исторические предпосылки, проанализировать итоги модернизационного процесса в исламе на рубеже XIX–XX веков, то есть джадидизма.

Ключевые слова: ислам, модернизация, джадидизм, реформа, школа, движение.

Кіріспе

Соңғы жылдары қоғамымызда қолға алынып жатқан рухани жаңғырудың табысты жүруі тарихымызда орын алған модернизациялық үдерістерді қайта қарастырып, озық тұстарынан үйреніп, кемшіліктерінен сабақ алуды қажет етеді. Оның үстіне, исламдағы модернизация мәселесін зерттеудің өзектілігінің барынша артуы қазіргі таңда әлемде орын алып отырған жаһандану және интеграция үрдістерімен де тығыз байланысты, өйткені қазіргі таңда ислам өркениеті әлемдік дамудың балама даму жолдарын ұсынып отырған өркениеттердің бірі болып табылады.

Мұсылман елдерінде орын алған модернизациялық үдерістердің ең бір айтулысы XIX–XX ғғ. межесінде болған жәдидшілдік қозғалыс екендігі белгілі. Аталмыш мәселе төңірегінде сол жәдидшілдердің өзінен бастап қазіргі таңға дейін зерттеушілер ізденістерін жүргізіп келеді, сондықтан бұл зерттеулердің барлығына мақала аясында талдау жасап шығу мүмкін емес, тек кейбіріне ғана тақырыпты ашу мақсатында сілтеме жасап отыруға тырысамыз.

«Жәдидизм» (араб. **جدید** – «жаңа») – бұл XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында орын алған қоғамдық-саяси және мәдени-ағартушылық қозғалыс, ол Ресей империясының мұсылман халықтары арасында кең тарады. Қозғалыстың негізін салушы қырым татарларынан шыққан атақты ағартушы Исмаил Гаспралы болып табылады. Қозғалыстың негізінде мұсылман мектептерінде бірқатар зайырлы пәндерді енгізу және араб тілін оқытудың жаңа, дыбыстық әдісін (араб. «усул-и жадид» – «жаңа әдіс») қолдану жатқан болатын. Жәдидшілдікке сол кезеңде қарсы бағытталған қозғалыс қадымшылдық (араб. **قديم** «ескі», «консервативті») деп аталды. Қадымшылдық өкілдері заманауи жаңашылдықты қабылдамайтын, шариғат жолынан ауытқымауды талап ететін консервативтік ұстанымда болды. Ескішіл, консервативті қоғамдық ағым ретінде қадымшылдық жәдидшілдікпен қатар өмір сүріп, онымен кескілескен күрес жүргізді (Мухаметшин Р. Исхаков Д. Интернет-ресурс).

Жәдидшілдік қозғалысына отандық тарихнамада мәдени-ағартушылық, зияткерлік қозғалыс болды деген баға берілген, сондықтан барлық зерттеулер осы бағытта жүргізілді. Алайда, бұл қозғалыстың исламды модернизациялау бағытындағы қозғалыс болғандығы зерттеушілердің назарынан тыс қалып қойған. Ал іс жүзінде жәдидшілдік мұсылмандық білім саласында, оны реформалау, жаңарту, модернизациялау мақсатында пайда болды, яғни, бұл қозғалыс исламның өз ішінде пайда болды. Батыс зерттеушісі А. Бенигсеннің берген бағасы бойынша, жадидизм «ислам өркениетінің жауһары» болып табылады (Бенигсен, 1983: 55). Сондықтан да біздің мақала жазудағы мақсатымыз жәдидшілдік қозғалысын XIX–XX ғғ. межесіндегі исламды модернизациялау әрекеті ретінде ашып көрсету, қозғалыстың тарихи объективті алғышарттарын анықтау, оның түркі халықтарында жаңа дүниетанымның қалыптасуындағы орны мен рөлін көрсету болып табылады.

Зерттеудің методологиялық негізі

Зерттеудің методологиялық негізі тарихилық және объективтілік ұстанымдары болып табылады. Тарихилық ұстанымы жәдидшілік қозғалысының тарихи алғышарттарын анықтап, оның себеп-салдарлы байланыстарына, нәтижелеріне талдау жасауға, бұл нәтижелерге ықпал еткен факторларды анықтауға мүмкіндік береді. Объективтілік ұстанымы қозғалыстың сипатын ашып, салдарлары мен нәтижелеріне баға беруге мүмкіндік береді. Зерттеу барысында ғылымилық, нақты-салыстырмалы талдау, тарихи-салыстырмалы талдау, мәселелік-хронологиялық әдістері қолданыс тапты.

Жәдидшілдік қозғалысының басты себебі – исламды дағдарыстан алып шығу

Жәдидшілдік қозғалыс, бастапқыда Қырым және Еділ бойындағы ханафилік мазһабты ұстанатын түркі тілдес халықтардың (татарлардың) арасында пайда болды, оның өкілдері дүмшелік пен фанатизмге, буквализм мен догматизмге заманауи өркениеттің білімі

мен ғылымын қарсы қойды. Олар сол кездегі еуропалық өркениеттің қойған міндеттерін шешу үшін «иджитхадтың қақпасын» ашу қажеттілігін алға тартты (Нұрмұратов, 2013: 86).

Жәдидшілдік түркі тілі мен әдебиетін дамытуды, зайырлы пәндерді үйретуді, ғылым жетістіктерін пайдалануды, әйелдердің теңдігін қолдайтын ағартушылық қозғалыс болды. Жәдидшілдіктің көрнекті өкілдері қатарына Шағабуддин Маржани, Құсайын Фаизханов, Ысмайыл Гаспаралы, Мұса Бигеев, Ризаэтдин Фахретдинов, Мифтахеддин Ақмолда, Мұхаметсәлім Үметбаев, Зайнулла Расулов және т. б. жатқызылады. Бұл қозғалысты Орынбордан шыққан ағайынды Құсайыновтар, Троицкіден шыққан Яушевтер, уфалық С. Нәзіров пен Г. Хакимов сынды кәсіпкерлер қызу қолдады. Орта Азияда Мінуэр қари Әбдірашидханов, Файзулла Қожаев, Махмұдкожа Бехбуди, С. Міржелелов сияқты жәдидшілдер танымал болды. Жәдидшілдік қозғалысы мектептер мен медреселерде «усул-и жәдид», оқытудың дыбыстық жаңа әдісін қолданудан басталды. Бұл әдіс ең алғаш рет Уфа губерниясындағы «Ғұсмания» және Орынбор губерниясындағы «Хұсайыния», Қазандағы «Мұхаммадия» медреселерінде қолданылды. 1890 жылдан бастап «Расулия», «Ғалия», Стерлибаштағы медреселерде кәсіби мұғалімдер дайындалып, Башқұрстанда бұл әдіс толығымен бекітілді. Білікті мамандар, сондай-ақ Стамбул мен Каирдің реформаланған медреселерінен, Бақшасарай мен Қасымов қалаларындағы педагогикалық курстарды бітіріп келді. Сауат ашу бір жылға дейін қысқарып, оқытудың еуропалық сыныптық-сабақтық стандарттары енгізілді. Орынбор өлкесінде әйелдер мектебі ашылды (Қараңыз: Нұрмұратов, 2013: 88-89).

Қозғалыстың тарихын алғаш зерттеуші Г. Сафаров 1921 жылы жәдидшілдік туралы былай деп жазды: «Жәдидтер» деп жүрген мұсылман интеллигенциясы мектепті реформалау, жаңа орфографияны енгізу, оқытудан арабшылдықты және көне грек схоластикасын аластату және ұлттық мәдениетті дамытуды талап етіп отыр. Бұл қозғалыс бірте-бірте саяси жағынан да прогрессивті-ұлттық қозғалыс ретінде қалыптасуда. Ол татар және қырғыз (яғни, қазақ) интеллигенциясының ықпалымен өсуде, олардың арасында жәдидтер бұдан да ертерек өз жағдайын нығайтып алған болатын» (Сафаров, 1996: 88). Г. Сафаров жәдидтердің, өз халықтарының мәдениетін іс жүзінде жаңартумен айналыса отырып, ортодоксалды

позицияға қарсы тұрғандығын атап көрсетеді. 1905-1907 жж. революция кезінде олар елдің саяси құрылысын реформалау жолында күрес жүргізді. Жәдидшілдіктің ағартушылық және реформаторлық талпыныстары мектептегі білім беруді ғана емес, ұлттың рухани мәдениеті саласын тұтастай қамтығандығын атап көрсету қажет. Мысалы, зерттеуші А. Бенигсен жәдидизм қалыптасуының үш кезеңін көрсетеді: діни (теологиялық), мәдени және саяси реформашылдық (Бенигсен, 1983: 79).

Жәдидшілдік қозғалысының мәнін ашып, сипатын айқындау үшін оның тарихи объективті алғышарттарын анықтап алуымыз керек. Жәдидшілдіктің пайда болуының бірнеше себептерін көрсетуге болады. Біздің ойымызша бұл қозғалыстың орын алуының ең басты себебі – ислам өркениетінің сол дәуірдегі дағдарысқа ұшырап, құлдыруы болып табылады. Ислам өркениеті, кез келген басқа да өркениеттер сияқты, қалыптасу, даму және құлдырау дәуірлерін бастан кешіргені белгілі. VII-VIII ғғ. қалыптасқан ислам, IX-XV ғғ. даму, гүлдену кезеңін бастан кешіре отырып, бұдан кейінгі ғасырларда ұзаққа созылған құлдырау дәуіріне аяқ басқан болатын. XVIII ғасырдан бастап бүкіл мұсылман әлемі Еуропа державаларының тәуелділігіне түсті (кейбірі отарға, кейбірі жартылай отарға айналды), мұның өзі исламның жалпы дағдарысын одан әрі тереңдете түсті. Осы кезде мұсылманның рухани өзегін қалыптастырып отырған сопылықтың өзі дағдарысқа ұшырады. Сопылық әрқашан ислам мәдениеті мен мұсылманның рухани болмысының негізі болып келген болатын және ол барлық кезеңдерде қоғамдағы қиыншылықтардан шығудың жолдарын тауып отырды. Ал қарастырып отырған кезеңде сопылық даналықтың көзі болудан қала бастады, осының салдарынан мұсылман мәдениеті өзінің өміршендігінен, динамизмінен айрылып қалды. XIX ғ. қарай сопылық өз мәнін жоғалтып, оның орнына «ишанизм» құбылысы жандана бастады. Сондықтан да жәдидшілдіктің пайда болуының алғышарттарының бірі дәл осы құбылыспен байланысты болды. Жәдидшілдердің қызметі исламда орын алған тоғышарлыққа, догматизмге, фанатизмге, дүмше-молдалыққа қарсы бағытталды. Осы жерде айта кететін жағдай, жәдидшілдер жалпы исламға қарсы күрескен жоқ, керісінше, исламды дағдарыстан алып шығып, оның ары қарай өркендеуіне жол ашуға тырысты. Жәдидизм көсемдері бұл қозғалыстың мәнін батыс өркениетіне қарсы нағыз шынайы исламдық

интеллектуалды жауап ретінде бағалады. Қазақстандық зерттеуші С.А. Асанованың көрсетуі бойынша, жәдидшілдік объективті-прогрессивті тарихи үрдістің көрсеткіші, ол мұсылмандық және ұлттық рухтың, сонымен бірге гуманизм ұстанымдарының қорғаушысы болды (Асанова, интернет-ресурс). Алайда, жәдидшілдік, жалпы зайырлылыққа қарсы тұрған жоқ, соның ішінде батыс өркениетінің жетістіктерін жоққа шығармады. Ол осы кездегі Шығыс пен Батыстың қасіретті кездесуіндегі шынайы творчестволық қозғалыс болды. Жәдидизм идеологтары ұлттық сана мен мәдениеттің рухани баюы, толығы мен өсуі Батыс пен Шығыс арасындағы конструктивті диалогсыз мүмкін еместігін жақсы түсінді.

Жәдидшілдер өз қозғалысын дәстүрлі мұсылмандық мектепті модернизациялау қажеттігімен ғана емес, сонымен бірге жалпыадамзаттық өркениеттің ең жоғарғы жетістіктеріне тартылу идеясымен де байланыстырғанын байқаймыз. Еуропалық ағартушылықтан ерекше, Шығыстағы ағартушылық қозғалыс, яғни жәдидшілдік дәстүрлі рухани құндылықтарға негізделді. Еуропа мәдениетінің жетістіктерін жоққа шығармаған Ресей мұсылмандарының интеллектуалды қаймағы, алайда, оны мұсылмандық дүниетаным арқылы қабылдауға тырысты, олар исламның XX ғасырдың ғылыми ашылымдарына қайшы келмейтіндігін, керісінше бұл ашылымдарға ислам ғылымының негізінде қол жеткізілгендігін көрсетуге тырысты. Жәдидшілдік қозғалысының негізін қалаушы Исмаил Гаспралы «Мұсылмандық өркениет» атты мақаласында былай деп жазды: «Зерттеулер ислам өркениеттің негізінде тұрғандығын көрсетеді және Құранда бұл қатынаста көп айтылған. ...Мұсылмандар ғылымға, еңбекке барынша ден қойып, өркениет қалыптастырды, бұл өркениет көне өркениеттің толықтай құлауынан жаңа өркениеттің пайда болуына дейін әлемге жарық беріп тұрды және соңғының пайда болу көзі болды. Осылайша, мұсылмандар еуропалық ғылым мен білімге бөтен еместігіне көз жеткіземіз» (Гаспринский, интернет-ресурс).

Жәдидшілдік қозғалысының Қазақстандағы ірі өкілі Шәкәрім Құдайбердіұлы екені белгілі. Ол халық арасында исламның дұрыс түсінігін насихаттауда көп еңбек сіңірді. Шәкәрімнің «Мұсылмандық шарты» атты діни-философиялық шығармасында исламның өркениетке, ғылымға қайшы келмейтіндігі анағұрлым жоғары деңгейде негізделген (Құдайберді, 2007: 215-299). Шығарманың өзі автордың

аса жоғары философиялық ізденістерін, батыс философтарының ең соңғы еңбектерімен таныстығын, Құранды терең білетіндігін көрсетеді. Өзінің негізгі міндетін Шәкәрім исламның негізгі қағидаларын жүйелеу, оны мектептерде қазақ тілінде оқыту және өз бетінше оқып білу үшін түсінікті әрі ыңғайлы ету деп білді. Аталған еңбегінің жазылу себебін Шәкәрімнің өзі былай түсіндіреді: «Оқығандарыңыз кітаптан, оқымағандарыңыз молдалардан есітіп білген шығарсыздар. Олай болса біздің қазақ халқының өз тіліменен жазылған кітап жоқ болған соң, араб, парсы кітабын білмек түгіл ноғай тіліменен жазылған кітаптарды да анықтап ұға алған жоқ шығар деп ойлаймын. Сол себептен иман-ғибадат турасын шамам келгенше қазақ тіліменен жазайын деп ойландым. Бұл кітап әрбір қазаққа оқуға оңай болып, әрі оларға пайда әрі өзіме сауап болар ма екен деп, үміт еттім» (Құдайберді, 2007: 215). Кітаптың үлкен бөлігі шарияттың негізгі қағидаларын түсіндіруге арналған. Шәкәрім, іс жүзінде Құранның негізгі мәтінін қазақ тіліне алғашқы аударушылардың бірі болды. Оған дейінгі мұсылман авторлары мұсылман дінтанушылары шығармаларынан үзік-үзік қана келтіріп отыратын болған, сондықтан қазақ оқырманының Құран туралы түсінігі өте бұлыңғыр, білімі өте таяз болды. Шәкәрім исламның негізгі қағидаларын түсіндіріп қана қоймайды, ол дүмше-молдалардың исламды дұрыс түсіндірмей отырғандығын айыптап, олардың надандығын сынға алды. Ол оқырмандарды өзінің артынан еруге, яғни шынайы имандылыққа ден қоюға шақырады, оның түсінігінде шынайы сенім, яғни имандылық әрбір адамның жеке күш салуы, амалдары арқылы іске асады. Кітапта сол дәуірдегі еуропалық философиялық ойды сынға алуға ерекше орын берілген. Әсіресе, Огюст Конттың ойларын сынға ала отырып, ол логикалық әдістер мен рационалды ой негізінде исламды материализм мен атеизмнен қорғауға тырысады. Шынайы, көзі ашық мұсылман ретінде, Шәкәрім өз заманының көкейкесті, өзекті мәселелеріне Құраннан жауап іздейді, және мұндай жауаптарды тауып, Құран аяттарымен оқырманның көзін жеткізе біледі.

Жаңашылдықтың жаршысы, жанымен де, тәнімен де түрікшіл болған қазақтың лирик ақыны Мағжан Жұмабаев өзінің «Бес қымбат» деген жырында сол кездегі қазақ қоғамындағы құндылықтар жүйесі сипатталған (Жұмабаев, 2005: 256). Ақын адамның дүниеге үйлесімді көзқарасы иманнан басталатынын анық жеткізеді.

Жәдидшілдіктің қазақ даласындағы келесі ірі өкілі Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы өзінің 1890 жылы «Дала уәлаятының газетінің» алтыншы және жетінші сандарында жарияланған «Баянауылдан» атты мақаласында дін мен ғылымның кереғарлығы туралы, ислам дінінің білім алуы, әсіресе әйелдердің білім алуын шектейтіндігі жөніндегі әр алуан стереотиптерді теріске шығарады. Мал жиюдан басқа өнерге құлықсыздық таныта бастаған қазақты мұсылманша болсын, орысша болсын, ғылым үйренуге шақырып, аталмыш мақалада былай деп жазады: «Мал жиып бай болуды ойлама. Ғылым үйреніп, білгіш болуды талап қыл. Неге десең, ғылым – пайғамбардан қалған мұра. Мал қарау – байдан қалған мұра. Малды кісінің дұшпаны көп болады, ғылымды кісінің досы көп болады. Мал жұмсай бастасаң, таусыла бастайды, ғылым жұмсай бастасаң, артылып, үсті-үстіне көбейе береді.. Мал біткен кісі мұрнын көтеріп, тәкаппарлық қыла бастайды. Ғылымды болған кісілер өзін өзі төменшікке алып, кішік көңіл болады» (Көпейұлы, 2008: 329).

Қазақ ойшылдары, сол дәуірдегі барлық мұсылмандық Шығыс ойшылдары тәрізді, исламның ғылымға қайшы келмейтіндігін дәлелдей отырып, сонымен бірге ислам, XX ғасырдың қайшылықты құбылыстары жағдайларында, тұлғаның гуманистік негіздерін сақтайтындықтан, әлеуметтік маңызға да ие екендігін көрсетуге тырысты. XX ғасырдың ең озық әлеуметтік идеялары – социализм мен коммунизмді де, жәдидшілдер, тек исламның негізгі қағидаларының қайталануы немесе дамуы деп қарастырды. Мысалы, 1906 жылы жәдидшілдердің «Уақыт» газетінде жарияланған «Ислам және социализм» атты мақалада: «Біз, мұсылмандар өз сенімімізді ұстана отырып, социализмнің біздің ортамызға енуінен еш зиян көрмейтіндігімізді жақсы білеміз, өйткені, исламның негізі болып табылатын теңдік пен бауырмалдық, ар-ождан мен қайырымдылық социализмге де тән. Бұдан көретініміз, ислам негіздері социализм мен демократизм негіздерімен сәйкес келеді» (Қараңыз: Асанова, интернет-ресурс). Шариғат бойынша, байлар кедейлерге өз мүлкінің 2 %-ын, ал барлық мүлік иелері астықтың 10%-ын беруге міндетті болуы, байлар мен кедейлер арасындағы қарым-қатынас әлеуметтік және экономикалық жағынан шариғатта дұрыс жолға қойылғандығын көрсетеді.

XX ғасырдың басына қарай қазақ қоғамында, халықтың санасында ислам діні терең тамыр

жайған, ол ұлттық сананың идеялық негізін құраған болатын. XIX ғасырда Батыста орын алған қоғамды дамытудың жаңа үрдістері Шығыс халықтарына да ықпал етпей қоймады. Осы кезде мұсылман әлемінің алдында үлкен таңдау тұрды: рухани және әлеуметтік-экономикалық салаларда белсенді түрде реформа жүргізу арқылы халықты өркениетке алып шығу немесе әлемдік қауымдастықтың артта қалған бөлігі ретінде Батыстың боданында қала беру. Бұған дейінгі әр түрлі халықтардың тарихи тәжірибесі реформаны білім беру жүйесінен бастау керек екенін көрсетіп берген болатын, өйткені халықтың сауатты бөлігі, кейінірек қоғамның барлық салаларындағы реформалардың жүруіне ықпал етеді. Жәдидшілдер білім беру саласындағы реформадан бастап, кейінірек қоғамдық өмірдің барлық салаларында – баспа ісінде, театрда, тіпті, саяси салада да модернизациялық үдерістерді іске асыра бастаған еді. Өкінішке орай, бұл үдеріс большевиктердің билікке келуімен тоқтап қалды. Осы тұста тарихтың балама дамуы теориясын қолданатын болсақ, большевизм келіп килікпегенде, жәдидшілдік идеяларының іске асуы ешқандай тап күресінсіз-ақ, қырып-жоюларсыз-ақ, өркениетті жолмен қоғамды дағдарыстан алып шығуы мүмкін еді деген қорытынды жасауға болады.

Жәдидшілдік – Ресей отаршылдығына қарсы ұлт-азаттық күрестің формасы ретінде

Қазақстанда жәдидшілдік қозғалысының пайда болуының келесі себебі аймақтың сол дәуірде Ресей отарына айналуымен байланысты болды. XIX ғ. екінші жартысында Қазақстан Ресей империясының толық отарына айналып қалған болатын. Бұрынғы дәстүрлі басқару мен реттеу тетіктерінің орнына қазақ даласына империялық әкімшілік жүйесі енгізілді. Билер соты өзінің әлеуметтік қатынастарды реттеуші қызметінен айырылып қалды. Оны әлсірету мақсатында Ресей әкімшілігі билер сотының шешіміне шағым беруді ресми түрде бекітті, яғни түбінде барлық мәселені болыстар мен ояз әкімшілігі шешіп отырды. Бұл уақытта отаршылдыққа қарсы ұлт-азаттық күрестің қарулы формасы еш нәтиже бермегені белгілі болды. Ендігі жағдайда ұлт ретінде құрып кетпеу, яғни халықтың тілін, салт-дәстүрлерін, діні мен ділін сақтап қалу қажеттігі күн тәртібіне қойылды, өйткені, тәуелсіздігіміз бен жерімізден біржолата айрылып қалған болатынбыз. Қазақстанда өзінің саяси және экономикалық үстемдігін толық орнатқан Ре-

сей империясы, отарлық саясатының келесі кезеңіне өтті, атап айтқанда қазақ халқының санасына Ресей азаматы деген ұғымды сіңіруге күш сала бастады. Бұл идея орыс-түземдік, кейінірек орыс-қазақ мектептерінің ашылуынан, Н. Ильминскийдің қазақ алфавитін кириллицаға өткізу жобасынан, православие дін өкілдерінің миссионерлік қызметінен көрініс тапты. Алайда бұл саясат толықтай іске аса қойған жоқ болатын, өйткені ұлт көшбасшылары қазақтың ұлт ретінде жойылып кету қаупі төнгенін айқын сезініп, халықтың тілін, мәдениетін, дінін сақтап қалуға бар күшін салып бақты. Осы кезде метрополияның діні – православиеге қарама-қарсы дін ретінде қарастырылған ислам дініне, ұлттық сананың қорғаушысы ретінде ерекше маңыз берілді. Мұны М. Дулатұлының мына бір өлең жолдарынан анық байқауға болады:

Әуелі үйренетін бір ғылымың,
Өзіңнің мұсылманша дін ғылымың.
Шарттарын исламның кәміл білсең,
Ахиреттік азық берер шын ғылымың.
(Дулатов, 1991: 153).

Осы тұста қазақтар арасында таралған исламның өзіндік ерекшеліктері жөнінде айта кеткен жөн. Зерттеушілердің көрсетуі бойынша түркі халықтары арасында ислам діні ортодоксалды формада емес, сопылық түрінде таралды. Оның ерекшелігі – исламның қағидалары түркілердің дәстүрлі дүниетанымымен синтезге түсе отырып, өзіндік бір синкретті, симбиоздық дін қалыптасты. Түркі халықтары, соның ішінде, әсіресе қазақтар ортодоксалды исламның кейбір қасаң қағидаларын қабылдамады, исламның сыртқы формасын, яғни шарттарын қатаң түрде ұстанбады, оның есесіне, исламның ішкі, рухани мәнін жақсы игерді, яғни исламды имандылық деп түсінген халық болды. Бұл жағдай халықтың діннің идеологиялық, институционалдық шыр-мауынан азат болуына ықпал етті. Қазақстанға отаршылдықпен келген орыс үкіметі осы жағдайды зерттеп білгеннен кейін, халықтың арасына институционалдық исламды енгізуге күш салды, ондағы мақсаты – дінді идеология ретінде пайдалана отырып, халықтың санасын отарлау, өз уысында мықтап ұстау болатын. Сондықтан да қазақ даласына өз үстемдігін орната бастаған алғашқы кезеңде Ресей үкіметі қазақ даласында мешіт-медреселерді көптеп салуға күш салды. Далалық генерал-губернаторға жазылған бір хатта былай деп көрсетілді: «Біздің далада үстемдік етуіміздің бастапқы кезеңінде саяси

мүдделер олардың сеніміне қол сұқпауымызды талап етті. Бұл себеп, өз жағымызға хандарды, сұлтандарды, жалпы даланың ықпалды адамдарын тартумен бірге, бастапқы кезде исламға толық төзімділік көрсетіп қана қоймай, тіпті қамқорлық көрсетуімізге алып келді» (Қараңыз: Асанова, интернет-ресурс).

Патша үкіметінің исламды өз мүддесіне орай пайдалануына итермелеген келесі себеп, Қазақстанның Ресейге қосылуының бастапқы кезеңінде жергілікті халықтың орыс тілін мүлде білмеуі болды, мұның өзі шенеуніктердің жұмысын қиындатқан еді. Бұл мәселені қазақтар арасына татар молдаларын енгізу арқылы шешу ұйғарылды. Өйткені Ресей империясының қоластына ертерек қараған татарлар бұл уақытта белгілі дәрежеде орыстанып үлгірген еді. Бұл орыс үкіметінің Орынбор генерал-губернаторына берген нұсқауында айқын көрініс тапқан: «Әр түрлі қырғыз руларын молдалармен қамтамасыз ету көп пайда әкелуі мүмкін, сондықтан сіздер Қазан татарларының арасынан осындай сенімді адамдарды тауып, оларға қырғыздардың бізге адал болуын қамтамасыз ету бағытында нұсқау беріңіздер» (ЦГА РК. Ф. 64. Оп 1. Д. 3155. Лл. 1-7). Осы мақсатты көздей отырып, Екатерина II тұсында Орынбор, Верхнеуральск, Троицк, Петропавловск бекіністеріндегі әскери шептердің бойында және тікелей қазақ билеушілерінің ордаларында уақытша және тұрақты мешіттер салына бастаған болатын. Далаға молдалар ағылып келе бастады. Әсіресе Бөкей ордасында Жәңгір хан тұсында Қазан молдалары өте көп болды. Бұл жағдай XIX ғасырдың аяғына дейін жалғасты. Осы уақытқа қарай қазақтар арасынан отарлық аппараттың айтарлықтай көпсанды және білікті шенеуніктер отряды қалыптасқан болатын, қазақ қоғамының ең жоғарғы топтарының үлкен бөлігі Ресей үкіметіне адал қызмет ете бастады. Енді Ресей, қазақ даласында өз билігін нығайтуда ешқандай идеологиялық бүркеншекті қажет етпеді.

Оның үстіне, халықаралық өмірде де айтарлықтай өзгерістер орын алды. Ғасырлар межесінде Шығыстың мұсылман халықтарының Еуропа отаршылдығына қарсы ұлт-азаттық күресі жандана түсті. Бұл қозғалыс панисламизм туы астында өрбіді. Панисламизм идеяларының негізін қалаушы мұсылман ғұламалары Жамал ад-дин әл-Ауғани (1839-1897) және Мұхаммед Абдүл (1849-1905) болды. Сол кездегі артта қалған Египет қоғамын модернизациялау бағытында күрес жүргізген әл-Ауғани бүкіл әлем мұсылмандарының

отаршылдыққа қарсы күресте бірігуін насихаттады. Бұл қозғалыстың идеологиялық негізі ислам діні болады деп жарияланды. Алайда, дәстүрлі, ескі формасында ислам бұл рөлді атқара алмайтын еді, сондықтан оны заман талабына сай реформалау қажеттігі айқын болды. Шығыс елдерінің артта қалып қоюының себебі ислам дінінде жатыр деп көрсетуге тырысқан француз ғалымы Эрнест Ренанмен айтыса отырып, Әл-Ауғани, мұсылман өркениетінің құлдырауының себебін мұсылмандардың бірте-бірте бастапқы исламнан ауытқуы және оның надандар тарапынан енгізілген жаңалықтармен бұзылуы, осының салдарынан ислам өзінің прогрессивті рухынан айрылып қалуынан деп түсіндірді. Әл-Ауғанидің идеялары кейінгі мұсылмандық реформаторлық ойдың бастау көзі болды. Бұл идеяларды реформаторлардың кейінгі буындары қабылдап алып, ары қарай дамытты.

Мұсылмандық модернизацияның келесі ірі өкілі Әл-Ауғанидің шәкірті әрі қызметтес серігі Мұхаммед Абдүһ (1849–1905) болды. Абдүһ исламның сопылық бағытын қолдады, оны сопылықтың рухани кемелдікке жету талаптары, ішкі сенімге жетуге ұмтылушылығы және ресми догматикаға, сыртқы діншілдікке сыни көзқарасы қызықтырды. Кейінірек Абдүһ сол кездегі сопылықтың кері тұстарын да сынға алды, әсіресе іс-әрекет пен ой тазалығын формальді рәсімшілдік басқандығын, осы дүниедегі тіршілікке қызығушылықты жоққа шығаруын, сондай-ақ кедейлікті жақтауын сынға алды. Панисламизм барлық мұсылман халықтарының христиандық Батысқа қарсы біртұтастығы идеясын насихаттады. Айта кететін жағдай, панисламизм өзінің қорғаныстық, мәдени-ағартушылық сипатын үнемі ашық жариялап отырғанына қарамастан, орыс, кейінірек кеңес тарихнамасы панисламизмді агрессорлық, жауынгерлік сипатта көрсетуге тырысты. Бұған панисламизмнің Ресейдің шығыс шекараларымен шектесіп жатқан Түркия мен Иранда кеңінен тарауы ықпал еткен болуы керек. Оның үстіне, «кәпірлердің» езгісінде отырған барлық мұсылман халықтарының бірлігі идеясы Ресей отарларындағы түркі-мұсылман халықтарының бірігуіне, олардың арасында орыстарға қарсы көңіл-күйдің орын алуына ықпал етті.

Осы жағдайларға байланысты XX ғасырдың басынан бастап исламға қамқорлық көрсету Ресей мүддесіне барынша қайшы келе бастады. Ендігі жерде Ресей мұсылман дінбасыларын құдалауға, діни мекемелердің ашылуына шек

қоюға, жалпы өлкедегі исламдану үдерісіне қатаң түрдегі бақылау орнату саясатына көшті.

Мешіттердің жанынан ашылған мектептерді орыс шенеуніктері өз бақылауында ұстады, ондағы ұстаздарды да орыс шенеуніктері таңдады. Бұған қоса, мұсылман мектептерінің ұстаздарына қатысты мынадай ережелер қатаң түрде басшылыққа алынуға тиіс болды: «Молдалар, әкімшілік ұсынған талапкерлер арасынан сайлануға тиіс. Олар міндетті түрде орыс училищесінде үшсыныптық курс бітіруге тиіс. Қала молдаларына қазақ ауылдарына баруға, Түркістан, Бұхара, Меккеге баруға тыйым салынды».

Түркістан генерал-губернаторы С. Духовский 1899 жылдың 26 қазанында императорға жазған баяндама хатында, «...ислам біздің дінімізге ғана емес, бүкіл біздің мәдениетімізге қарсы дұшпандық кодекс» – деп көрсетті (Садвокасова, 2005: 42). Томск және Семей епископының генерал-губернаторға 1893 жылдың 7 қаңтарында жазған хаты бұл пиғылды одан да айқын көрсетеді, бұл хатта ол Қазақстанда ислам дінін насихаттауға тыйым салынуын, оның орнына православиені кеңінен уағыздауды қатты өтініп сұрайды. Осыған байланысты ол, жаңа мешіттер мен мектептердің ашылуына жол бермеу, бар мектептерді орыс мектептері мен шіркеулерімен ығыстырып шығару жөнінде кеңес береді (ЦГА РК. Ф. 64. Оп 1. Д. 3155. Лл. 1-7), яғни бір сөзбен айтқанда, қазақ халқын орыстандыру және шоқындыру туралы сөз болып тұрғаны айқын.

Алайда, орыс үкіметі тарапынан орын алған осындай шектеулерге қарамастан, Қазақстанда діни өмір айтарлықтай жандана түсті. Өйткені ислам орыстандыру саясатына идеялық қарсы тұрудың өзіндік ұранына айналған болатын. Бір ғана Омбының өзінде 1910 жылы 500-ден аса қазақ Меккеге қажылыққа баруға арнайы рұқсат қағазын алған. Құранды басып шығару жаппай сипатқа ие болды. Қазақ байларының қаражатына мектептер мен медреселер көптеп салынып жатты. Н. Сабитовтың жұмысында көрсетілген статистикалық мәліметтерге сенсек, 1895 жылы Жетісу өлкесінде 64 мектеп пен медресе болып, онда 1 251 адам оқыған, ал 1897 жылы 88 мектепте 12 835 оқушы оқыған. Сыр-Дария облысында 1892 жылы 1487 мектеп пен 35 медресе, ал 1895 жылы – 2 409 мектеп, 37 медресе, оларда 28 898 оқушы оқыған. Торғай облысында 1894 жылы 59 мектеп пен медреседе 457 оқушы оқыған болса, 1911 жылы – 103 мектеп пен медреседе 1400 оқушы оқыған. Ақмола облысында 1896

жылы 13 мектеп пен медреседе 547 оқушы, ал 1907 жылы 15 мектеп пен медреседе 970 оқушы оқыған (Сабитов, 1950: 34). XX ғасырдың басында қазақ даласындағы мектеп-медреселердің дені оқытудың жаңа әдісін қолданды. 1913 жылы бүкіл Түркістан өлкесінде жәдидшілдік бағыттағы 92 мектеп-медреселер қызмет еткен. Қазақстанда атап айтқанда, Верныйда Ғабдулұәлиевтер, Ақсуда «Мамания», Қапалда «Якобия», Зайсанда «Қазақия» және «Ғизатия», Қарғалыда «Әмирия» және тағы басқа медреселер ашылды. Бұл оқу орындарының шәкірттері жылдан-жылға көбейіп отырған. Қарғалыдағы «Әмирия» медресесінде 1912 жылы 150-ден артық бала дәріс алды (Байтұрсынов, 1913: 311).

Жергілікті оқу орындарынан бөлек, қазақ жастары мұсылман білімінің орталықтары болып табылатын Еділ бойы және Орта Азия оқу орындарынан білім алып отырды. Батыс және Солтүстік қазақтарының арасында Қазандағы Мұхамедия, Уфадағы Ғалия, орынбордағы Хусайния медреселері ықпалды болды. Ал Оңтүстік қазақтарының арасында атақты Бұхара медресесі аса жоғары беделге ие болды.

Ұлттың дербестігін сақтаудың басты құралдарының бірі ретінде исламға жүгіну кітап басылымдарында діни тақырыптың белең алуынан да айқын байқалады. Алғашқы газет-журналдардың пайда болуымен бірге, Қазан, Орынбор және Уфа типографияларынан қазақ кітаптары да жаппай тираждармен шыға бастады және сан жағынан қазақ кітаптары ресей халықтарының ішінен тек татарлардан ғана кейін тұрды. Бұл кітаптардың дені діни тақырыпта болды. Әсіресе қисса-дастандар ерекше маңызға ие болды. Солардың ішінде «Салсам», «Мұхаммед-Ханафия», «Зарқұм», «Шади-торе», «Сияр-Шериф» қиссалары, сондай-ақ Кашаф-уд-дин Шахмарданның «Әбіл Харис», «Шах-Махмұд» дастандары барынша кең таралды. Қисса-дастандарда діни тақырып қарапайым қазаққа түсінікті болу үшін ұлттық ділге жақындатылып берілді. «Қасым-шамарт», «Хаттым-тай-Жомарт» немесе Қарынбай туралы мысал-әңгімелерде мұсылманның қонақжайлылығы, кеңпейілдігі, жомарттығы насихатталып, керісінше, кедей-кепшікке садақа, зекет бермейтін сараңдар аяусыз сынға алынады. Қазақтар арасында қиссалардың кең таралғандығы, маңызды болғандығы жөнінде өткен ғасырдың аяғына дейін ғана жүзге таяу қисса жарық көргені айғақ бола алады, олардың кейбірі 5-10 реттен қайта басылып шыққан (Асанова, интернет-ресурс). «Әдебиет қазақия», «Ахуал-хималы», «Ха-

кияб Шагафар», «Нәсихат қазақия», «Айна» шығармалары ерекше сұранысқа ие болды, оларда қарапайым, түсінікті тілде ислам негіздерін білу, барлық мұсылман амалдарын қатаң түрде орындау қажеттігі дәлелденеді. Бұл кітаптардың авторлары молдалар еді, сондықтан кеңес дәуірінде оларды клерикалды-реакцияшыл бағыттағы авторлар қатарына жатқызып, әдеби мұраларын зерттеуге тыйым салынған болатын. Іс жүзінде, Әбу Бәкір Кердері, Мәшһүр Жүсіп Көпеев, Шахмардан сында авторлардың әдеби және практикалық қызметі XX ғасыр басындағы ағартушылық, жәдидшілдік қозғалысының арнасында болды десек жаңылыспаймыз.

Қазақстандағы ислам дінінің тағы бір ерекшелігі – дінбасылары жергілікті халықтан, яғни қазақтардан емес, келімсек халықтардан, яғни қожалардан шықты. Мұны Қазақстандағы орыс шенеуніктері, ғалымдары да көрсетеді, мысалы, Н.П. Рычков былай деп жазады: «Они, казахи, не имели собственно своих священников, но вместо того в осеннее время посещают их ходжи, ахуны, муллы, приезжающие из Ташкента, Туркестана и Хивы». Діни оқу орындарының көбеюіне байланысты жергілікті қазақтардың арасынан да молдалар шыға бастайды. Қазақтан шыққан молдалардың бұрынғы қожа-молдалардан ерекшелігі зайырлы мәселелерге анағұрлым ашықтығы, сол дәуірдегі көкейкесті мәселелерді көтеруі болды. Ғасырлар межесіндегі ұлттың ділін сақтап қалу мәселесіне қоғамның көзі ашық, сауатты бөлігі ретінде молдалар да өз үнін қосты, олар ескі молдалардан ерекше, оқытудың жаңа тәсілін қолдады, қоғамның алға қарай дамуының жанашыры болды, осы негізде біз оларды да жәдидшілер қатарына қосамыз.

Кейінірек жәдидшілер тек мәдени-ағарту идеяларымен ғана шектеліп қалмай, саяси идеяларды да алға тарта бастады. Жәдидшілдерге еуропалық саяси ойдың, әсіресе конституциялық идеялардың әсері, сондай-ақ Осман империясындағы жас түріктер қозғалысының ықпалы зор болды. Олардың пікірінше, исламның құндылықтары парламентаризмге қайшы келмейді, тіпті Құран мен Суннаның рұқсат берген ұжымдық шешім қабылдау – шұра идеясы парламентаризмнің негізінде жатыр. Жәдидшілдер Ресейдегі 1905 жылғы төңкерістен кейін конституциялық монархия, жергілікті өзін-өзі басқару, жалпыға бірдей сайлау құқығы және т. б. демократиялық идеяларды қолдайтын «Мұсылман одағы» («Иттифак аль-Муслимин») партиясын құрды. 1907–1917

жылдар аралығында төрт мәрте шақырылған Мемлекеттік Думаға мұсылман аймақтарынан депутаттар сайланды. Мұсылман фракциясын құраған олардың арасында жәдидшілдікті қолдайтындар көп болды.

Қорытынды

Сонымен, мақалада қарастырылған мәселелерге қорытынды жасайтын болсақ, XIX-XX ғасырлар межесінде Ресей империясының мұсылман халықтары арасында, соның ішінде Қазақстанда орын алған жәдидшілдік қозғалыс, сипаты бойынша исламды модернизациялау бағытындағы қозғалыс болды деп бағалауға болады. Қозғалыс көсемдері өздерінің ең басты мақсаты – ислам дінін артта қалуға алып келген кері құбылыстардан тазарту, атап айтқанда, кертартпалықтан, тоғышарлықтан, надандықтан, фанатизмнен, дүмше-молдалықтан арылту және сол арқылы бүкіл қоғамды артта қалушылықтан құтқару,

өркениет жолына қайта салу деп түсінгеніне көз жеткіземіз. Өйткені, ислам діні, қарастырылып отырған кезеңде Ресей империясының қоластында отырған түркі халықтарының, соның ішінде қазақ халқының да идеологиялық негізі, ұлттық санасының, рухани мәдениетінің, салт-дәстүрлерінің негізінде жатқан өзегі болған болатын. Мұны біз сол кездегі ұлт көшбасшыларының, соның ішінде жәдидшілдік қозғалыс көсемдерінің көзқарастарынан, қызметінен айқын түрде көреміз. Жәдидшілдік қозғалысының көшбасшылары бұл қозғалыспен тек дәстүрлі мұсылман мектебін модернизациялауды ғана байланыстырған жоқ, сонымен бірге өз халқының жалпы адамзаттық өркениет жетістіктеріне тартылуын да байланыстырды. Осы тұста тарихтың балама дамуы теориясын қолданатын болсақ, большевизм келіп килікпегенде, жәдидшілдік идеяларының іске асуы ешқандай тап күресінсіз-ақ, өркениетті жолмен қоғамды дағдарыстан алып шығуы мүмкін еді деген қорытынды жасауға болады.

Әдебиеттер

- Нұрмұратов С.Е., Сатершинов Б.М., Шағырбаев А.Д. (2013). Мәшһүр Жүсіп Көпеев. Алматы: Философия, саясаттану және дінтану институты. 359 б.
- Мухаметшин Р., Исхаков Д. (2007). Идеологические разногласия между представителями кадимизма и джадидизма . http://www.archive.gov.tatarstan.ru/magazine.go.anonymous.main.?path=mg:.numbers.2007_2.05.05_3.&searched=1. Қаралған күні: 05.06.2019.
- Сафаров Г. (1996). Колониальная революция (Опыт Туркестана). Алматы. С. 88
- Бенингсен А. (1983). Мусульмане в СССР. Москва. С. 79.
- Асанова С.А. (2013). Ислам в духовной культуре Казахстана начала XX века. 23 Августа 2013 3848 0 https://e-history.kz.ru/contents.view.islam_v_duhovnoi_kulture_kazahstana_nachala_hh_veka__904 Қаралған күні: 05.06.2019.
- Гаспринский И. (2010). Мусульманская цивилизация . Газета «Переводчик-Терджиман». 1884 г. – 17 июня, № 22. <https://islam.in.ua.ru/islamovedenie.musulmanskaya-civilizaciya> Қаралған күні: 05.06.2019.
- Құдайберді Ш. (2007). Шығармалары. II том. Алматы. 624 б.
- Жұмабаев М. (2005). Жан сөзі: Өлеңдер мен дастандар. Алматы: Раритет. 256 б.
- Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы (2008). Баянауылдан . Шығармалары. 13 том. Павлодар: «Эко» ҒӨФ. 385 б.
- Дулатов М. Шығармалар жинағы. Алматы, 1991. 153 б.
- ЦГА РК. Ф. 64. Оп 1. Д. 3155. Лл. 1-7
- Сабитов Н. (1950). Мектебы и медресе у казахов. Алма-Ата. 342 с.
- Байтұрсынов А. Білім жарысы . Қазақ. 1913. 31 мамыр.
- Садвокасова З.Т. (2005). Духовная экспансия царизма в Казахстане в области образования и религии (II пол. XIX – нач. XX вв.). Алматы. 277 с.

References

- Nurmuratov C.E., Satershynov B.M., Shagyrbayev A.D. (2013). Mashhur Zhusyp Kopeev. Almaty: Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies. 359 p.
- Muhametshyn R., Yskakov D. (2007). Ideologicheskie raznoglasia megdu predstavitelijmi kadimizma I jadidizma [Ideological differences between representatives of Kadimism and Jadidism] . http://www.archive.gov.tatarstan.ru/magazine.go.anonymous.main.?path=mg:.numbers.2007_2.05.05_3.&searched=1. Date 05.06.2019.
- Safarov G. (1996). Colonialnaja revoliuciya. Opyt Turkestana. [Colonial Revolution. Experience of Turkestan]. Almaty. P. 88
- Benigsen A. (1983). Musulmane v SSSR (Muslims in the USSR). Moskovy. P. 79.

Asanova S.A. (2013). Islam v duhovnoi culture Kazahstana nashala XX veka [Islam in the spiritual culture of Kazakhstan at the beginning of the twentieth century]. August 23, 2013. 3848 0 https://e-history.kz.ru/contents/view/islam_v_duhovnoi_kulture_kazahstana_nachala_hh_veka__904 Date 05.06.2019.

Gasprinsky I. (2010). Muslim civilization . Newspaper «Translator-Terjiman.» 1884. June 17, № 22. <https://islam.in.ua.ru/islamovedenie/musulmanskaya-civilizaciya> Date 05.06.2019.

Kudaiberdy Sh. (2007). Shygarmalary [Artworks]. Tom II. Almaty. 624 p.

Zhumabayev M. (2005). Zhan sozi: Olender men dastandar [The word of the soul: poems and poems]. Almaty: Raritet. 256 p.

Mashhur Zhusyp Kopeiuly (2008). Bajanauyldan . Shygarmalary (From Bayanaul.Artworks). Tom 13. Pawlodar: «Eko». 385 p.

Dulatov M. Shygarmalar zhinagy [Collection of works]. 1991. 153 p.

Central State Archive. Fund. 64. Inventory 1. D. 3155. sh. 1-7

Sabitov N. (1950). Mekteby i medrese u kazakhov [Mektebahs and madrassas among Kazakhs]. Alma-Ata. 342 p.

Baitursynov A. Bilim zharysy [Competitions of knowledge] . Qazaq. 1913. May 31.

Sadvakasova Z.T. (2005). The spiritual expansion of tsarism in Kazakhstan in the field of education and religion [II half of XIX – beginning of XX centuries]. Almaty. 277 c.

Тәжекеев Ә.Ә.¹, Түлебаева Н.Б.²

¹PhD, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің
«Археология және этнография» ғылыми-зерттеу орталығының жетекшісі,
Қазақстан, Қызылорда қ., e-mail: azik8484@mail.ru

²Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің
«Қазақстан тарихы және әлеуметтік-саяси ғылымдар» кафедрасының магистранты,
Қазақстан, Қызылорда қ., e-mail: nurgul8486@mail.ru

**СЫР ӨңІРІНІҢ КИЕЛІ (қасиетті) ОРЫНДАРЫ
ЖАЙЛЫ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕР**

Мақалада қарастырылатын негізгі мәселе Сыр өңірі киелі орындарының орналасу аймағы тарихы туралы айтылады. Қызылорда облысында мыңдаған тарихи-мәдени ескерткіштердің бар екенін ескерсек, олардың әрқайсысының тарихы, өзіндік ерекшелігі мен құндылықтары бар. Елбасының «Қасиетті Қазақстан» жобасы ұлттық идеология тұрғысынан тың жоба болып табылады. Қасиетті нысандар еліміздің тарихы үшін деректер ғана емес, ол біз үшін мақтаныш тұтып қастерлейтін мұра. Сырдарияның төменгі ағысы бойындағы қасиетті нысандарды танып білуде, олардың қандай көрсеткіштер бойынша киелі болып табылатындығы туралы деректер зерттеу жұмысының басты жаңалығы болып табылады. Зерттеу жұмысы барысында өлкеміздің киелі жерлердің ең белгілісін және болашақта туристік нысандар мен маршруттарға айналатын ескерткіштер таңдап алынды.

Түйін сөздер: Сырдария, киелі, қасиетті, ескерткіш, туризм, археология.

Tazhekeyev A.A.¹, Tyulebaeva N.B.²

¹ PhD, Korkyt Ata Kyzylorda State University, Head of the Center
for Archeology and Ethnography, Kazakhstan, Kyzylorda, e-mail: azik8484@mail.ru

² Korkyt Ata Kyzylorda State University, Master student of the department
«History of Kazakhstan and socio-political sciences», Kazakhstan, Kyzylorda,
e-mail: nurgul8486@mail.ru

Some questions of sacred places in the Syrdarya region

The main problem considered in the article is the history of the region of dislocation of sacred places of the earth of Cheese. In the Kyzylorda region are thousands of historical and cultural monuments, each of them has its own history, features and values. The project of the head of state «sacred Kazakhstan» is a new project from the point of view of national ideology. Sacred objects are not only facts for the history of the country, but also a heritage that we are proud of. The main novelty of the research work is the study of the Holy objects along the lower reaches of the Syr Darya, by what indicators they are Holy. During the research, the most famous places of our region were selected, and those monuments that would become future tourist objects and routes were selected.

Key words: Syrdarya, holy, sacred, monument, tourism, archeology.

Тажекеев А.А.¹, Түлебаева Н.Б.²

¹PhD, Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата, руководитель Центра
археологии и этнографии, Казахстан, г. Кызылорда, e-mail: azik8484@mail.ru

²Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата,
магистрант кафедры «Истории Казахстана и социально-политических наук»,
Казахстан, г. Кызылорда, e-mail: nurgul8486@mail.ru

**Некоторые вопросы о священных (сакральных) местах
в Сырдарьинском регионе**

Основной проблемой, рассматриваемой в статье, является история региона дислокации сакральных мест земли Сыра. В Кызылординской области расположены тысячи исторических и культурных памятников, каждая из них имеет свою историю, особенности и ценности. Проект главы государства «Священный Казахстан» является новым проектом с точки зрения национальной идеологии. Священные объекты – не только факты для истории страны, но и наследие,

которым мы гордимся. Главной новизной исследовательской работы является изучение святых объектов вдоль нижнего течения Сырдарьи, по каким показателям их относят к святым. В ходе исследования были отобраны наиболее известные места нашего края и те памятники, которые станут будущими туристическими объектами и маршрутами.

Ключевые слова: Сырдария, святой, сакральный, памятник, туризм, археология.

Кіріспе

Елбасы «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласында Қазақстанның қасиетті рухани құндылықтарын халық санасына сіңірудің ерекше маңыздылығын айтып өткен болатын. Осыған орай, ҚР Мәдениет және спорт министрлігінің бастамасымен қазақ халқының тарихынан елеулі орын алатын Қазақстанның қасиетті орындарын анықтап, оның тізімін жасау қолға алынды. Ғылыми-сараптамалық кеңесі ашылып, еліміздің облыстық әкімдіктерінің қатысуымен қасиетті орындарды анықтау үшін жұмыс топтары құрылды. Қазақстанның 100 қасиетті орны мен кешендерінің тізімі анықталды. Тізімге Қазақстанның тарихи-мәдени мұрасы мен әлеуметтік саяси өміріндегі маңызды орын алатын нысандар мен кешендер кірді.

Қазақстан бойынша енгізілетін қасиетті нысандар бес топқа жіктелді: Ерекше бағаланатын табиғи мұра ескерткіштері; Археологиялық ескерткіштер және ортағасырлық қалалық орталықтар; Діни және ғұрыптық орындар; Тарихи тұлғаларға қатысты қасиетті орындар; Саяси, тарихи оқиғаларға байланысты қасиетті орындар.

«Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» жобасы аясында Қызылорда облысы бойынша жергілікті өлкетанушылардың ұсыныстары негізінде 12 тарихи ескерткіш еліміздің жалпыұлттық қасиетті нысандар тізіміне және 35 тарихи ескерткіш өңірлік қасиетті нысандар тізіміне енді.

Жалпыұлттық қасиетті нысандар: Ежелгі Шірік-Рабат қалашығы; Ортағасырлық Жанкент қалашығы; Ортағасырлық Сығанақ қалашығы; Ортағасырлық Жент қалашығы; Қорқыт Ата кешені; Бегім ана мұнарасы; Оқшы ата кесенесі; Хорасан кесенесі; Төлегетай-Қылышты кесенесі; Жанқожа батыр мазары; Бұқарбай батыр кесенесі; Христос Спаситель шіркеуі.

Өңірлік қасиетті нысандар: Ежелгі Бәбіш мола қалашығы; Баланды II кесенесі; Жетіасар археологиялық кешені; Ортағасырлық Күйік-кескенқала қалашығы; Сауысқандық петроглифтері; Ортағасырлық Асанас қалашығы; Есабыз әулие кесенесі; Асан Ата кесенесі; Асанас Ата кесенесі; Сунақ Ата кесенесі;

Мүлкәлан кесенесі; Мүсірәлі әулие кесенесі; Құлболды ишан кесенесі; Марал ишан кесенесі; Қалқай ишан кесенесі; Айқожа ишан кесенесі; Түмен әулие кесенесі; Қосым қожа бейіті; Қожан қожа кесенесі; Қарасопы кесенесі; Оразай ишан кесенесі; Ахмет ишан кесенесі; Ала тағы әулие қорымы; Белең ана қорымы; Ақтас мешіті; Ноғай мешіті; Ғанибай мешіті; Қалжан-ахун мешіт-медресесі; Әбжали ишан мешіті; Иманқұл мешіті; Қожаназар ишан мешіті; Ғанибай үйі; Ашаршылық және саяси қуғын-сүргін құрбандарына арналған мемориалдық ескерткіш; Тағзым алаңы; Байқоңыр ғарыш айлағы.

Осы тізімнен бөлек Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты ғалымдарының тобы, ҚР ҰҒА академигі Б.Ә. Байтанаевтың жетекшілігімен «Қазақстанның киелі орындарының географиясы: Табиғат, археология, этнография және діни сәулет өнері нысандарының тізілімі» (Қазақстанның киелі., 2017) атты еңбекте Сыр өңірінің төмендегі ескерткіштерін қасиетті орын деп танып енгізген.

Айқожа кесенесі; Айтбай мешіті; Ақтас мешіті; Араласар қонысы мен Кердері-2 кесенесі; Асан ата кесенесі; Асанас ата кесенесі; Бегім ана мұнарасы; Бұланды-2 ғибадатханасы; Жанкент қаласы; Жанқожа батыр кесенесі; Жент қаласы; Жетіасар археологиялық кешені; Көтібар батыр мұнарасы; Қалжан ахун мешіт-медресесі; Қалқай ишан кесенесі; Қарасопы кесенесі; Қорасан ата кесенесі; Қорқыт ата мемориалдық кешені; Құтқарушы Христос шіркеуі; Құттыбай кесенесі; Марал ишан кесенесі; Мүлкәлан кесенесі; Оқшы ата кесенесі; Сараман қоса (Сарман қожа) мұнарасы; Сауысқандық петроглифтері; Сығанақ қаласы; Түгіскен қорымы; Шірікратат қалашығы.

Осы жасалған екі тізім ішінде қасиетті орындар категориясының талаптарына жатпайтын нысандар да бар. Тізімге енбей қалған қанша ескерткіштерді де атап өту керек. Бұл жана басталған жоба болғандықтан асығыс немесе деректердің аз болуына байланысты деп есептейміз. Мысалы, Ғанибай үйі, Ашаршылық және саяси қуғын-сүргін құрбандарына арналған мемориалдық ескерткіш, Тағзым алаңы

ескерткіштері тарихи-мәдени мұралар тізімінде болғанымен, олармен байланысты аңыздар мен хикаяттардың болмауы, киелі орын ретінде ел арасында мойындалмағандығын ескеру қажет. Сонымен қатар, ортағасырлық Кескен Күйік-қала, Асар-асар қонысы, Кердері-2 кесенесі ескерткіштері де ортағасырлық қоныс түрлері мен жерлеу құрылысының қиранды ізі ғана. Олар жайлы жазба немесе аңыз әңгімелер сақталмаған. Елбасы атап кеткендей, кез келген ескерткішті киелі орынға айналдырып, жобаның сапасына сын келмес үшін, санға емес сапаға, нысанның тарихи құндылығына қарап, оны киелі немесе қасиетті орын деп танып, зерттеп, насихаттап қана қоймай, қорғау, сақтау шараларын да қатар жүргізіп отырған маңызды.

Қазақстанның киелі нысандарының бастауы тарих қойнауына тереңдеп кететін мыңдаған жылдық тарихы бар. Олар әр түрлі және мазмұны мен өзіндік типологиялық сипаттамасы бойынша ерекшеленеді. Еліміздің әрбір аймағындағы киелі нысандардың қазіргі таңдағы жағдайы бірдей емес. Олар орналасу орнына, урбанизация деңгейіне, қызмет етуі мен оның қорғалуының ұйымдастырылуына байланысты. Киелі нысандардың типологиялық құрамы да біртекті емес. Бірінші кезекте бұған тарихи-мәдени мұра нысандары: діни сәулет өнері құрылыстары, қалалар, қоныстар, қорымдар, зираттар, молалар, ғибадатханалар, жартас суреттері, тарихи оқиғалар орны, тарихи ландшафты және т.б. жатады. Ерекше топқа халық киелі деп таныған табиғат нысандары: тау, шоқы, бұлақ, өзен, шатқал, ағаш, үңгір, жеке-леген табиғи ландшафттар және т.б. нысандар кіреді (Қазақстанның киелі., 2017, 904).

Сыр өңірінің киелі орындарының мерзімделуі, тарихы және аңыздары. Сыр өңірін археологиялық тұрғыдан зерттеудің бірнеше бағытта өрбігендігін аса маңызды ашылулармен атап өтуге болады. Арал маңының неолит және энеолит дәуірлеріне, географиялық кең түсінікпен қарағанда, ортаазиялық «қосөзен» Сырдария мен Әмудария аймағында ежелден өркениеттер ізі сақталған. Өлкемізде біздің заманымыздан бұрынғы VI-III мыңжылдықтардың өзінде туыстас тайпалардың қоныстануы аңғарылады. Олардың экономикасы қарапайым, яғни, аңшылық және балық аулау кәсіптері еді.

Бұл мәдениеттің үлкен тұрақтары (Сексеуіл, Көнту, Ақеспе, Қара-сандық, Шөлқұм, Тәмпі т.б.) Солтүстік Арал маңы мен Кіші Борсық құмдарынан табылды. Олар өмір сүруге жай-

лы, суға жақын аймақтарда орналасқан. Тас-тан жасалған еңбек құралдарынан басқа, қой, сиыр және құланның сүйектерінің табылуы алғашқы қауымдық тайпалардың отарлап мал өсіру кәсібіне өткендігін көрсетеді.

Міне, көне заманнан өркениет ізі өшпеген Сырдың бойында қасиетті тұтатын жерлер көптеп кездеседі және олардың тарихы тереңнен басталады. Сол себепті тарих көзімен қарағанда кешегі, яғни, кейінгі ортағасырлық пантеонға айналған ірі қорымдар немесе киелі саналып кеткен тарихи орындарға тоқталмас бұрын өңіріміздің киелі (қасиетті) орындарының орналасуы, мерзімделуі және ерекшеліктерін талдауды жөн санадық. Олар: Қола дәуірінің қасиетті орындары (б.з.д. IX-VIII ғғ.); Сақтардың киелі орындары (б.з.д. VIII-VII ғғ.); Құмға көмілген қалалар. Шірікрабат мәдениеті (б.з.д. IV-II ғғ.); Жетіасар жазирасында жайқалған қалалар (б.з. I мыңжылдығы); Ортағасырлық ордалы қалалар (IX-XVI ғғ.); Кесенелер қасиеті (XI-XIX ғғ.); Табиғи қасиетті нысандар.

1. *Қола дәуірінің қасиетті орындары:* Солтүстік Түгіскен кесенелері (Итина, 2001).

2. *Сақтардың киелі орындары:* Ұйғарак және Оңтүстік Түгіскен қорымдары (Вишневская, 1973).

3. *Құмға көмілген қалалар. Шірікрабат мәдениеті:* Шірік-рабат қала-қорымы; Бәбішмола қалашығы; Баланды кешені (Құрманқұлов, Жетібаев, 2011; Құрманқұлов, 2011; Толстов, 1962 Yerdan O., Tazhekeyev A., 2016, p.137-144.).

4. *Жетіасар жазирасында жайқалған қалалар:* Жетіасар мәдениетінің 50-ге жуық қалалары (Левина, 1996).

Ел аузындағы көне аңыздар осы Жетіасар қалалары жайлы сақталған. Олардың бірі Жетіасар қалаларын әлемге әйгілі Ақсақ Темірдің атымен байланыстырса, енді бірі Алтын асар атанған қаланы алтын қорыған айдаһары бар мекен деп сенген. Келесі бір аңызда қатар қонған қалалардың билеушілері арасындағы жаугершілік сипатталады (Қоңыратбаев, 1994, 148-153).

5. *Ортағасырлық ордалы қалалар:* Оғыз-қыпшақ кезеңінде орын алған үздіксіз соғыстар мен қақтығыстарға, саяси-этникалық жағдайлардың шиеленісуі мен өлкедегі табиғи-экологиялық ахуалдың өзгеріске ұшырауына қарамастан Сырдарияның төменгі ағысын мекендеген тұрғындар IX-XII ғғ. осы аймақта ортағасырлық қала мәдениетін жасап, дамыта алды. Сырдарияның ескі арналарының

бассейндеріндегі оғыз-қыпшақтардың бекініс жүйесі мықты қалалары олардың көршілес Хорезм және Шығыс Еуропа елдерімен арадағы саяси, экономикалық, мәдени байланыстарында маңызды роль атқарды.

Сырдың бойында жүздеген ортағасырлық қалалар бар. Бірақ, олардың ішінен оғыздардың астанасы болған Жанкент, Жент, қыпшақ хандығының, Ақ Орда мемлекетінің және Қазақ хандығының астанасы – Сығанақ қалашықтары ортағасырлық киелі мекендер санатына жатады. Оларға атақты Асанас, Баршынкент, Сауран сияқты ірі шаһарларды қосуға болады.

Осы аталған қалалар жайлы көптеген аңыздар, жазба деректер, ірі зерттеулер бар. Соларды ішіндегі Жанкент шаһары аңыздар ел арасында кеңінен сақталған (Қоңыратбаев, 1994, 148-153; Ежелгі қала – Жанкент, 2010).

6. Кесенелер қасиеті: Бұл кезеңге жататын Қызылорда облысы аймағында бірнеше жүздеген қазақ мазарлары мен қорымдары бар. Соларға қысқаша талдап, алдыңғы зерттеулерге тоқталсақ.

Мемориалды-ғұрыптық құрылыстардың (туыстық қорымдар (молалар) және ірі туыстық жерлеу қорымдары) Арал маңындағы малшы-көшпенділердің индикаторы ретінде тарихи маңызы зор. XIV-XVII ғғ. қазақ халқының ғұрыптық сәулет өнері: тастан жасалған, кам кесектен және күйдірілген кірпіштен тұрғызылған кесенелер, «төрткүлак» түріндегі қоршаулар, саркофаг-жәшіктер, бағана тастар (құлыптастар) және т.б. мемориалды-ғұрыптық кешеннің қалыптасуына негіз болды.

Ғұрыптық құрылыстардан Ақтас, Балдық және Қалжан ахун мешіттері қызығушылық тудырады. Ақтас мешіті Сырдарияның төменгі ағысы бойындағы монументалды-күмбезді құрылыс болып табылады. Мешіттің ғимараты күйдірілген кірпіштерден тұрғызылып, негізгі жоспарында шаршы пішінді болып келеді. Қазіргі кезде ғимараттың ішкі көрінісіне өзгерістер енгізілген.

Сырдарияның төменгі ағысындағы белгілі Қалжан ахун мешіті өзі қайтыс болғаннан кейін жанұялық қабірге айналған. Ескерткіш – зор көркемдік және тарихи маңызға ие.

Дала күзетшісі секілді алыстан мұнарланып тұратын мұнаралар Сырдың төменгі ағысы аймақтарында ғана кездеседі. Олардың саны 50-ге жуық. Мұнараларға ғылыми зерттеулер жүргізген архитектор Э.М. Байтенов оларды тек Сыр өңіріне ғана тән екендігін айтады. Бегім

ана, Сараман-Қоса және Ұзынтам мұнараларын бүгінде халық киелі санап кеткен.

X-XI ғғ. мерзімделетін Бегім ана мұнарасы Қызылорда облысы, Әйтеке би кентінен батысқа қарай 68 шақырым қашықтықта орналасқан.

Ескерткіш төңірегінен биіктеу жайдақ төбеде орналасқан. Офицер А.И. Макшеев айтып өткендей мұнара «төбе үстінде тұр, шамасы, ол жер кезінде арал болған сияқты, Қараарықтан төрт қарым, Арал теңізінің жағалауынан 10 қарым.. бұл жерде Қызылбаш Шаншар ханның әйелі жерленген». Мұнара қатты бүлінген қам кесектерден тұрғызылған қоршау түріндегі жерлеу құрылыстары бар қорымда орналасқан. Мұнара жөнінде ешқандай анық мағлұмат жоқ, халық арасында кең тараған аңызға сүйенсек, ескерткішті Жанкент қаласының билеушісі Санжардың әйелімен байланыстырады. Сол аңыздың желісі бойынша, күйеуінің тарапынан жазықсыз реніш тапқан жас тоқалы құсқа айналып, осы құрылысқа мәңгі тұрақтап қалған (Макшеев, 1896, 68-69; Байтенов, 2007, 281-282; Тәжекеев, 2017, 498-500).

Сырдың ежелгі арналары Іңкәрдария мен Жаңадария бойында қарахандар дәуіріне жататын ерекше сәулет өнерінің туындылары орналасқан. Іңкәрдариялық Сырлы там мен жаңадариялық Сырлы там кесенелері Сыр бойындағы күйрілген кірпіштен салынған ғұрыптық құрылыстардың сақталған алғашқы үлгілері болып табылады.

Ортағасырлық кесенелер қатарында – Оқшы ата, Асан ата, Жүніс ата, Қасым ата кесенелерінен сәулет өнерінің ерекше белгілерін байқауға болады. Алғашқы екі ескерткіш Сырдарияның төменгі ағысындағы (XI-XII ғғ.) тұңғыш мұсылмандық кесенелердің қатарында және құндылығы жағынан зор маңызға ие. Қызылордадан Сығанаққа барар жолда орналасқан бұл ірі қорым оғыз-қыпшақ дәуірінің пантеоны десек те болады.

XVI-XX ғасырдың басындағы кесенелер тобы күйдірілген кірпіштен тұрғызылып, Сырдарияның төменгі ағысы бойына ислам дінін әкелген араб дін таратушыларының ұрпақтарымен байланысты – Мүлкәлән (Молда-калан), Қорасан ата, Қылышты ата, Асанас ата, Қожан Қожа, Сүнбибі (Шынқыз әулие), Құлболды ишан, Айқожа ишан, Қарасопы кесенелерін атауға болады.

Қазақ мемлекеттілігінің қалыптасуындағы алғашқы ғасырлармен байланысты ескерткіштер – атап айтсақ, найман тайпаларының негізін

қалаушылардың бірі Төлегетай ата кесенесі. Қам кесектен тұрғызылған ғұрыптық қоршаулар Алатағы қорымы мен Белең ана, сондай-ақ атақты мерген Байғана кесенесі, Бөрібай батыр және Бесқыз қорымындағы (Бестам) кесенелер де ерекше сәулет өнерінің туындылары. Олар Сарысу өзенінің төменгі ағысы мен Телікөл (Телекөл) көлінің маңайында орналасқан.

XIX-XX ғасырдың бас кезеңіне жататын кесенелер зиратхана (тілеухана) – ғұрыптық іс-әрекеттерге, Құран және намаз оқуға арналған бөлмесі бар кесенелер тобы Сарысу өзенінің төменгі ағысы мен Телікөл (Телекөл) көлінің маңайында ғана кездеседі. Бұндай кесененің композициясынан осы өңірге тән қазақ кесенелеріндегі екі камералы құрылысты архитектуралық нұсқаның қалыптасқанын көреміз. Оның жоғары деңгейдегі көркем үлгілері Құлтан, Мұқылтам (қазіргі кезде сапалы жөндеу жұмыстары жүргізілді), Ахмет ишан, Ақтай кесенелері.

Сарысу өзенінің төменгі ағысындағы мемориалды қоршаулар: соның ішінде Шағатай қорымындағы қоршаулар. Осы құрылыстарға тән ерекшелік-ескерткіштердің жоғары деңгейдегі тепе-теңдігі (тіпті біреуі қисық сызық сұлбалы болып келген құрылыспен жабылған). XX ғасырдың бас кезеңіне жататын күйдірілген кірпіштен соғылған қоршаулар осы аймақта анықталып, зерттелді. Олар Бәтеш тамы, Едігенің мемориалды қоршауы, Сарымола (Қызылмола) екі қоршауы.

Қызылорда қаласынан батысқа қарай, қам кесектерден тұрғызылған қазақтың күмбезді ескерткіштері қызығушылық тудырады: олар әртүрлі композициялық тақырыптағы Көгібар батыр кесенесі, Қосұйтам деп аталатын (Нияз және Мәмбетбақи), Пұсырманбай (ішінде араб графикасында жазылған бедерлі жазуы бар құлпытас орналасқан), Байсалбай, Жеңістам (Жиенес), Жылкелді, Толыбай батыр кесенелері.

Күйдірілген кірпіштен тұрғызылған Сарлыбай, Келімбет және Құттыбай кесенелерінің ерекшелігі – күмбезінің нақышты, әдемі болуында. Күмбездің сапалы қаландылары ішкі жағында айқын көрінеді, тегіс қатарлы қаландылар күмбез асты құрылыстармен үйлесе қиюласқан. Олардың арасында көркемдік мол безендіруге ие Құттыбай кесенесі.

Мавзолейлер сыртқы фасады өте бай безендірілген және өзіндік сипаты бар күмбездерімен ерекшеленеді. Мысалы, Құттыбай

мавзолейіндегі кірпіштен қолданылған безендірілу элементтері, бүгінгі таңда осы өңірдегі ұста-шеберлердің ағаштан жасалған түрлі композицияларында орын алған (Байтенов, 2007, 272-273).

Бастауын ежелден алған, XVIII ғ. аяғы – XIX ғ. жататын, өзіндік архитектуралық ерекшелігі бар қазақ мавзолейлері, мешіттері және мұнаралары Орта Азия және Қазақстан архитектурасында ғылыми қызығушылық туғызып отырған қазақ халқының ерекше архитектуралық туындылары Сырдың қасиетті жерлерінің географиясын байыта түсері сөссіз.

7. Табиғи қасиетті нысандар: Табиғат нысандарына келер болсақ, ғалымдардың пікірінше олардың біршама ертелері, әдеттегідей, ғасырлар қойнауына тереңдеп кететін киелі дәстүрі бар болғанымен, мұндағы істің жағдайы күрделірек. Соңғы уақыттарда ғана «қасиетті» деп танылған нысандар да бар (қасиетті немесе емдік бұлақтар, үңгірлер және т.с.с), ал бұларды кие тұту бақылаусыз түрде өрістеген деп те айтуға болады. Олардың көпшілігінің мәртебесі ресми түрде анықталып болған жоқ. Нысандардың басым көпшілігі тәуелсіздік алғаннан кейінгі уақыттарда коммерциялық мақсатта пайда болып, нәтижесінде Қазақстандағы зиярат ету туризмін дамытты. Олар терең зерттелмеген және жан-жақты зерттеулер мен ғылыми сараптамадан өткізуді қажет етеді.

Қорытынды

Қалыптасқан тарихи тұрғыдан Қазақстан аумағын шартты түрде бірнеше тарихи-мәдени аймаққа бөлуге болады. Олар мазмұндық жағынан археологиялық және тарихи ескерткіштер көрініс табатын өз ішінде біршама тығыз байланыстарымен, дамуының ортақтығымен, табиғи-экологиялық және әлеуметтік-мәдени факторлардың сәйкес келуімен ерекшеленеді. Елдің орталығын алып жатқан Сарыарқа тарихи-мәдени кеңістігі (ареал) – қазақ тарихы мен мәдениетінде ерекше орын алатын Қазақстандағы ең үлкен аймақтың бірі. Ол Ұлытаудан Тарбағатай тауына дейін созылып жатыр. Оған батысынан – Арал-Каспий кеңістігі, оңтүстіктен – Сырдария-Қаратау мен Жетісу, шығысынан – Алтай жалғасады (Қазақстанның киелі., 2017, 904).

Осы жерде аты айтып тұрғандай Сырдария өзені, Қаратау жоталары, Арал теңізі, Барса-

келмес аралық халқымыздың бойына ғасырлар бойы сіңген қасиетті табиғи нысандар қатарына жатқызуға болады. Бұл тізімге ертеден сыр мен қырды жайлай қоныстанған Арал маңы, Қаракұмы мен Қызылқұм құмды массивтерін, Сарысу өлкесін де қосуға болады. Халқымыз мекен еткен, көшіп-қонған аймағына атауын беріп ата қоныс ретінде қасиетті мекенге айналдырып отырған. Өлкемізде қанша елді мекен болса, сонша тарих, табиғи нысандар бар. Бірақ, иісі

қазаққа танымал табиғи атауларды жоғарыда келтіріп өттік.

Мақала ҚР БҒМ ҒК қаржыландыратын №АР05131086 «Сырдарияның төменгі ағысындағы қалалық мәдениеттің қалыптасу барысында түркі-оғыздардың Арал маңының отырықшы-егінші тайпаларымен этномәдени байланысы (б.з. I мыңжылдығы)» жобасы бойынша дайындалған.

Әдебиеттер

- Байтенов Ә.М. (2007). Мавзолей Куттыбай . Свод памятников истории и культуры РК. Кызылординская область. Алматы.
- Байтенов Ә.М. (2007). Мавзолей Мунара Бегим-ана . Свод памятников истории и культуры РК. Кызылординская область. Алматы. С. 281-282.
- Вишневская О.А. (1973). Культура сакских племен низовьев Сыр-Дарьи в VII-V вв. до н.э. Труды ХАЭЭ, VIII, Москва.
- Ежелгі қала – Жанкент. (2010). Қызылорда.
- Итина М.А., Яблонский Л.Т. (2001). Мавзолеи Северного Тагискена. Поздний бронзовый век Нижней Сырдарьи. Москва.
- Қазақстанның киелі орындарының географиясы: Табиғат, археология, этнография және діни сәулет өнері нысандарының тізілімі. Алматы: Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, 2017, 1-шығарылым. 904 б.
- Қоңыратбаев Т. (1994). Ертедегі ескерткіштер. Алматы. 148-153-бб.
- Құрманқұлов Ж. (2011). Шірік-рабат ескерткішіндегі – 2004-2010 жж. археологиялық зерттеулер . Мыңжылдық куәлары: Қазақстан археология ғылымы 20 жылда (1991-2011) Алматы.
- Құрманқұлов Ж., Жетібаев Ж. (2011). Шірік-рабат қалашығы . Қазақстан Республикасының тарихи және мәдени ескерткіштерінің жинағы. Қызылорда облысы. Алматы.
- Левина Л.М. (1996). Этнокультурная история Восточного Приаралья (в I тыс. до н. э. – I тыс. н. э.). Москва.
- Макшеев А.И. (1896). Описание низовьев Сырдарьи. Санкт-Петербург, 1896. С. 68-69.
- Тәжекеев Ә.Ә. (2017). Бегім ана мұнарасы . Қазақстанның киелі орындарының географиясы: Табиғат, археология, этнография және діни сәулет өнері нысандарының тізілімі. Алматы: Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, 2017, 1-шығарылым. 498-500 бб.
- Толстов С.П. (1962) По древним дельтам Окса и Яксарты. Москва.
- Yerdan O., Tazhekeyev A., Meirmanova G., Darmanov R., Bilalov S., Amirgalina G. (2016) Monuments of the Early Iron Age of the Aral-Caspian Region as a Historical Source. Journal Abbreviation: Anthropologist, 26 (1, 2): 137-144 (2016) Kamla-Raj 2016. JOURNAL IMPACT FACTOR DETAILS. Journal ISSN: 0972-0073.Scopus. p.137-144.

References

- Baytenov E.M. (2007). Mavzoley Kuttybay [Kuttybai Mausoleum] . Svod pamyatnikov istorii i kultury RK. Kyzylordinskaya oblast [The set of historical and cultural monuments of the Republic of Kazakhstan. Kyzylorda Region]. Almaty, 2007.
- Baytenov E.M. (2007). Mavzoley Munara Begim-ana [Mausoleum of Munara Begim-ana] . Svod pamyatnikov istorii i kultury RK. Kyzylordinskaya oblast [The set of historical and cultural monuments of the Republic of Kazakhstan. Kyzylorda Region]. Almaty, 2007. S. 281-282.
- Vishnevskaya O.A. (1973). Kultura saksikh plemen nizovyev Syr-Dari v VII-V vv. do n.e. [The culture of the Saka tribes of the lower Syr Darya in the VII-V centuries. BC.] Trudy KHAEE, VIII [Proceedings of the KhAEE, VIII]. M., 1973.
- Yezhelgi kala – Zhankent (2010). [The ancient city of Zhankent]. Kyzylorda,
- Itina M.A., Yablonskiy L.T. (2001). Mavzolei Severnogo Tagiskena. Pozdnyy bronzovyy vek Nizhney Syrdari [Mausoleums of Northern Tagisken. Late Bronze Age of the Lower Syr Darya]. Moskva, 2001.
- Kazakhstannyy kiyeli oryndarynyy geografiya: Tabigat, arkheologiya, etnografiya, zhane dini saulet oneri nysandarynyy tizilimi [Sacred geography of Kazakhstan: Register of objects of nature, archeology, ethnography and cult architecture]. Almaty: A.KH. Margulan atyndagy Arkheologiya instituty, 2017, 1-shygaryllym. 904 b.
- Konyratbayev T. (1994). Yertedegi yeskertkishter [ancient monuments]. Almaty, 1994. 148-153-bb.
- Kurmankulov ZH. (2011). SHirik-rabat eskertkishindegi – 2004-2010 zhzh. arkheologiyalyk zertteuler [In Chirik-Rabat Monument – 2004-2010 archeological researches] . Mynzhyllyk kualary: Kazakhstan arkheologiya gylmy 20 zhylda (1991-2011) [Millennium Testimony: Archeology of Kazakhstan in 20 years (1991-2011)]. Almaty, 2011.

Kurmankulov ZH., Zhetibayev ZH. (2011). SHirik-rabat kalashygy [Chirik-Rabat Monument] . Kazakhstan Respublikasynyn tariffy zhane madeni yeskertkishterinin zhinagy. Kyzylorda oblysy [The set of historical and cultural monuments of the Republic of Kazakhstan. Kyzylorda Region]. Almaty, 2011.

Levina L.M. (1996). Etnokulturnaya istoriya Vostochnogo Priaralya (v I tys. do n.e. – I tys. n.e.) [History of the Eastern Aral Sea region (in the 1st millennium BC – the 1st millennium BC)]. Moskva, 1996.

Maksheyev A.I. (1896). Opisanie nizov'ev Syrdari [Description of the lower reaches of the Syr Darya.]. Sankt-Petersburg, 1896. S. 68-69.

Tazhekeyev A.A. (2017). Begim ana munarasy [Begim Ana Tower] . Kazakhstannyn kiyeli oryndarynyn geografiya: Tabigat, arkheologiya, etnografiya zhane dini saulet oneri nysandarynyn tizilimi Sacred geography of Kazakhstan: Register of objects of nature, archeology, ethnography and cult architecture]. Almaty: A.KH. Margulan atyndagy Arkheologiya instituty, 2017, 1-shygary-lym. 498-500 bb.

Tolstov S.P. (1962). Po drevnim del'tam Oksa i Yaksarta [According to the ancient deltas of Oks and Yaksart]. Moskva, 1962.

Yerdan O., Tazhekeyev A., Meirmanova G., Darmanov R., Bilalov S., Amirgalina G. (2016). Monuments of the Early Iron Age of the Aral-Caspian Region as a Historical Source. Journal Abbreviation: Anthropologist, 26 (1, 2): 137-144 (2016) Kamla-Raj 2016. JOURNAL IMPACT FACTOR DETAILS. Journal ISSN: 0972-0073.Scopus. p.137-144.

Куандык С.Р.¹, Мамиров Т.Б.²

¹Институт археологии имени А.Х. Маргулана, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: S.R.Kuandyk@mail.ru

²Филиал Института археологии имени А.Х. Маргулан, Казахстан, г. Нур-Султан,
e-mail: tmamirov@mail.ru

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ ДЮННЫХ ПАМЯТНИКОВ В РЫН-ПЕСКАХ ЗАПАДНОГО КАЗАХСТАНА

В данной статье даются сведения о каменном веке Рын-песков на территории Западного Казахстана. Рын-пески, расположенные в Волго-Уральском междуречье, являются транзитной зоной между такими регионами, как Кавказ, Восточно-Европейская равнина, Южный Урал, Западный Казахстан, Ближний Восток. Начиная с конца 40-х годов, а затем и в конце 60-х, начале 70-х годов, в 80-е годы Рын-пески стали объектом изучения в поиске решения вопросов расселения древних культур от каменного века вплоть до эпохи средневековья. В результате был накоплен обширный материал по мезолиту-энеолиту Рын-песков, который лег в основу выделения сероглазовской культуры мезолита, кайршакско-тентексорской культуры неолита и прикаспийской культуры эпохи энеолита.

В статье проанализированы архивные материалы Астраханской, Волго-Уральской экспедиции под руководством А.Н. Мелентьева, Л.Л. Галкина, связанные с исследованием дюнных памятников Рын-песков Западного Казахстана. Рассмотрены результаты археологических работ Института археологии им. А.Х. Маргулана в окрестностях оз. Сорайдын. Материалы об исследованиях каменного века региона систематизированы и выделены участки сосредоточения памятников каменного века, а также территории, остающиеся еще пока мало или вовсе не изученными на предмет каменного века.

Ключевые слова: Рын-пески, каменный век, дюнные стоянки, артефакты, культура.

Kuandyk S.R.¹, Mamirov T.B.²

¹A.Kh. Margulan Institute of archaeology, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: S.R.Kuandyk@mail.ru

²Branch of A.Kh. Margulan Institute of archaeology, Kazakhstan, Nur-Sultan,
e-mail: tmamirov@mail.ru

The history of the study of dune monuments in the Ryn Sands of Western Kazakhstan

This article provides information about the Stone Age of Ryn-Sands in Western Kazakhstan. The sand sands located in the Volga-Ural interfluvium are a transit zone between such regions as the Caucasus, East European Plain, Southern Urals, Western Kazakhstan, and the Middle East. Since the late 40s, and then in the late 60s, early 70s, in the 80s, the Ryn-Sands became an object of study to address the issues of the settlement of ancient cultures from the Stone Age until the Middle Ages. As a result, extensive material was accumulated on the Mesolithic-Eneolithic of Ryn-Sands, which formed the basis for distinguishing the Seroglazovian Mesolithic culture, the Kairshak-Tenteksor Neolithic culture, and the Caspian culture of the Eneolithic era.

The article analyzes archival materials of the Astrakhan, Volga-Ural expedition led by A.N. Melentyev, L.L. Galkin related to the study of dune monuments of the Ryn-Sands of Western Kazakhstan. The results of archaeological work of the Institute of Archeology named after A.Kh. Margulan in the vicinity of Lake Soraydin. Materials about the studies of the Stone Age of the region are systematized and areas of concentration of the Stone Age monuments are highlighted, as well as the territories that are still poorly or not studied at all for the Stone Age.

Key words: Ryn-sands, Stone Age, dune sites, artifacts, culture.

Куандык С.Р.¹, Мамиров Т.Б.²

¹Ә.Х. Марғұлан атындағы археология институты, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: S.R.Kuandyk@mail.ru

²Ә.Х. Марғұлан атындағы археология институтының филиалы, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.,
e-mail: tmamirov@mail.ru

Батыс Қазақстанның Нарын құмдарындағы дөң ескерткіштерінің зерттелу тарихы

Мақалада Батыс Қазақстан аумағындағы Нарын құмдарының тас дәуірі жөніндегі мәліметтер берілген. Еділ мен Жайық өзендерінің аралығында орналасқан Нарын құмдары Кавказ, Шығыс Еуропа жазығы, Оңтүстік Орал, Батыс Қазақстан, Таяу Шығыс сынды өңірлердің аралығындағы транзиттік аймақ болып саналады. Нарын құмдары 50-жылдардың ортасынан бастап, кейін 60-жылдардың соңында, 70-жылдардың басы мен 80-жылдары зерттеу нысанына айналып, тас дәуірінен бастап ортағасырлық кезеңге дейінгі аралықтағы ежелгі мәдениеттердің бірқатар мәселелері зерттелді. Атқарылған жұмыстардың нәтижесінде Нарын құмдарындағы мезолит-неолит кезеңдері бойынша ауқымды мәліметтер жинақталып, олар мезолиттік сероглаз мәдениетінің, неолиттік каиршак-тентексор мәдениеті мен энеолит кезеңіне жататын Каспий маңы мәдениеттерінің бөлініп шығуына негіз болды.

Мақалада Батыс Қазақстандағы Нарын құмдарының дөңдік ескерткіштерін зерттеуге бағытталып және оларға А.Н. Мелентьев пен А.Л. Галкин жетекшілік жасаған Астрахань және Еділ-Жайық экспедицияларының архивтік материалдары талданды. Сонымен қатар, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының Сорайдың көлінің маңында жүргізген жұмыстарының нәтижелері қарастырылды. Бұл өңірдің тас дәуіріне қатысты зерттеулер жүйеленіп, аталған кезеңге жататын ескерткіштердің орналасу аумақтары көрсетілген. Сонымен қатар, өңірдегі тас дәуіріне қатысты зерттеулердің жүргізілмеген аймақтары да белгіленген.

Түйін сөздер: Нарын құмдары, тас дәуірі, артефактілер, мәдениет.

Введение

Рын-пески, занимая площадь около 40 тыс. кв. км., в географическом отношении являются своеобразной контактной зоной между такими крупными регионами, как Кавказ, юг Восточно-Европейской равнины, Южный Урал, Западный Казахстан, Среднеазиатский регион и Ближний Восток, и их изучение важно для понимания этнокультурных процессов древности, в частности раннего и среднего голоцена. В настоящее время в связи с возобновлением работ по исследованию памятников каменного века в Западном Казахстане возникает необходимость анализа с архивными материалами по сопредельным территориям и локальным природно-географическим районам. Проводимые в настоящее время исследования под руководством одного из авторов в степной полосе Северо-Восточного Прикаспия в низовьях реки Деркул предполагают связи неолитических памятников степной зоны с дюнными памятниками Рын-песков. Исследование центральных и северных участков Рын-песков позволит проследить миграции культур неолита в степные районы Волго-Уральского междуречья (Мамиров 2019: 91-98).

История исследований региона, когда эпизодически и планомерно были открыты памятники каменного века, ведет начало с конца 40-х го-

дов прошлого столетия, когда под руководством И.В. Синицына экспедицией Саратовского государственного университета были открыты дюнные стоянки в междуречье Большого и Малого Узеней (Синицын 1950: 102-104; 1951: 97-101). В последующем на протяжении пяти полевых сезонов (1967-1970, 1972 гг.) Прикаспийским отрядом Астраханской экспедиции под руководством А.Н. Мелентьева были открыты самые значимые памятники мезолита-энеолита Рын-песков, которые легли в основу выделения сероглазовской культуры мезолита, каиршакско-тентексорской культуры неолита и прикаспийской культуры эпохи энеолита (Археология Нижнего Поволжья... 2006: 11-12). В 1980-1989 годах на открытых А.Н. Мелентьевым памятниках, а также открыв в соседних барханах новые памятники, работала Северо-Прикаспийская экспедиция Куйбышевского пединститута (Иванов 1995: 264).

В работе предпринимается попытка локализовать места проведения исследований каменного века Рын-песков, а также определения перспективных мест для последующих исследований.

Методология

Материалами исследования послужили отчеты экспедиционных работ А.Н. Мелентьева и

Л.Л. Галкина, хранящиеся в архиве Института археологии им. А.Х. Маргулана. В данных отчетах локализованы пункты сборов каменного инвентаря, фрагментов керамики и костных остатков. Отсутствие на момент проведения исследований точных привязок в системе глобального позиционирования может привести к погрешности в локализации пунктов, они упоминаются в рамках известных топонимов в Рын-песках. Также в ходе работы были использованы статьи и публикации по каменному веку Рын-песков. Материалы сборов со стоянки Новая Казанка 1 находятся в фондах Института археологии им. А.Х. Маргулана, с которыми авторы имели возможность ознакомиться.

История исследования каменного века региона

Начиная с конца 40-х годов прошлого века, работами И.В. Синицына, возглавлявшего экспедицию Саратовского государственного университета, были открыты разновременные дюнные стоянки в междуречье Большого и Малого Узеней. Так в 1948 году, по берегам озер Сорайдин, Раим, Туги-Кулак, отмечены древние поселения, где проведены сборы кремневого инвентаря, представленного преимущественно концевыми скребками, сегментами и др. Исследователь находит сходство материала с дюнными памятниками Северо-Западного Прикаспия, Северного Приаралья, Тургая. Основным выводом работы И.В. Синицына стало объединение памятников Прикаспийской низменности «... в обширный комплекс единой, генетически связанной микролитой культуры охотничье-рыболовецких племен степей Приаралья и Прикаспия, поселений типа кельтеминарской культуры, открытой С.П. Толстовым» (Синицын 1950: 102-104).

В следующем полевом сезоне были продолжены работы в междуречье Большого и Малого Узеней, где также был проведен сбор каменного инвентаря, представленного концевыми скребками, геометрическими микролитами (трапеции, сегменты), ножевидными пластинками, наконечниками стрел и др., и материал соотнесен с дюнными поселениями на всей территории Прикаспийской низменности и Северного Приаралья (Синицын 1951: 97-99).

Следующий этап исследований Рын-Песков связан с работами Прикаспийского отряда Астраханской экспедиции Ленинградского отдела Института археологии (ЛОИА) (Мелентьев

1967а: 1-5). Работы проводились в течение пяти полевых сезонов как на территории Северного Прикаспия, так и Мангыстау, и решали несколько стратегических задач. Разведка памятников каменного века и последующих периодов предполагала характер расположения памятников в Рын-песках, «...уточнение и проверка связи памятников с кремневой микролитической индустрией и древнеямной культуры – ключевого проблемного вопроса происхождения крупнейшей раннебронзовой культуры степного юга, в решении которого в последние годы определился заметный крен в сторону непосредственной генетической увязки памятников с микролитами и древнеямных погребений Нижнего Поволжья, вплоть до объединения тех и других в единый культурный комплекс» (Мелентьев 1967а: 4).

В первый год работ в 1967 году были открыты «чистые» неолитические и «смешанные» комплексы неолита, энеолита, бронзового и раннежелезного веков на территории современной Атырауской области в урочищах Конур-Кудук, Джекалган, Сазды, Джамбул, Асанбай и др. (Мелентьев 1967б: 3) К «чистым» комплексам, которые в последующем дополнительно исследовались, относятся стоянки группы Истай-баба, Джамбул, Сазды, Камбукта. Неолитический материал представлен наиболее ярко в данных урочищах.

Характер расположения памятников позволил А.Н. Мелентьеву сделать вывод, что памятники приурочены к системам соленых озер или крупных соров, при отсутствии таковых даже при наличии больших площадей обнаженных коренных пород, археологических памятников либо мало, либо они представлены редкими находками (Мелентьев 1967а: 8).

Типологически памятники неолитического времени А.Н. Мелентьевым были подразделены на две разнородные группы, ареал первой «простирается от песков Сам на плато Устюрт до западного края пустыни Рын-пески. Территория второй группы ограничивается на востоке в основном рекой Урал» (Мелентьев 1968а: 1).

В следующем 1968 году А.Н. Мелентьев продолжил работы на таких барханных грядах как Кадыр-Гали, Истай-баба, Джамбул, Кок-Мурун, Джекалган и Конур-кудук (Мелентьев 1968б: 2). Дополнительно собраны материалы по урочищу Сазды, Камбукта, Асанбай (Мелентьев 1968а: 4).

В 1969 году продолжены работы в Северном и Восточном Прикаспии в Рын-песках. Проведены сборы в урочище Сазды на неолитической

стоянке Сазды 2, 3, осмотрены места сборов И.В. Синицына в 1948-49 годах в бассейне рек Большой и Малый Узень возле озера Сорайдин (Мелентьев 1969: 6, 15). Наиболее результативны были работы в урочище Кошелак, где на площади сборов 70 кв. м. были собраны артефакты мезолитического времени с большим количеством кремневых вкладышей различной геометрической формы.

В 1970 году Прикаспийским отрядом продолжено исследование помимо Северного Прикаспия и Мангышлак. В Рын-песках основное внимание уделено окрестностям урочищ Кошелак, Н. Уштаган и Тюкей молла (Мелентьев 1970а: 1-2; 1970б: 2).

В заключительный 1972 год работы Прикаспийского отряда были сосредоточены в Рын-песках в урочище Жел-тепе и Иссекей на границе с Астраханской областью. Были выявлены новые памятники также в барханных грядах Джамбул, Истай-баба. Обнаружены на памятниках Кок-Мурун 5, Конур-Кудук 2, Шошак 3 и др. сохранившийся культурный слой (Мелентьев 1972: 2-34).

Следует отметить, что благодаря работам экспедиции под руководством А.Н. Мелентьева был создан основной задел по исследованию Рын-песков.

В 70-80-е годы XX века на территории Северного и Восточного Прикаспия проводит исследования Волго-Уральская экспедиция Института археологии АН СССР совместно с Географическим факультетом Московского государственного университета под руководством Л.Л. Галкина. Основная цель работ заключалась в датировке «...с помощью привязки археологических памятников к абсолютным отметкам местности изменений уровня Каспийского моря и обводнения глубинных районов в голоцене» (Галкин 1978: 10).

В интересующем нас районе в Рын-песках проводились разведочные работы в 1984 году, когда в урочище Ментеке были обнаружены каменные изделия неолитического времени (Галкин 1984: 2-3).

В 1980-1989 годах на открытых А.Н. Мелентьевым памятниках, а также открыв в соседних барханах новые памятники, работала Северо-Прикаспийская экспедиция Куйбышевского пединститута [Археология Нижнего Поволжья... 2006: 157-163; Ластовский 1988: 42-51].

В 2003 и 2005 годах при эпизодических работах Институт археологии им. А.Х. Маргулана при проведении разведочных работ локализовал стоянку Новая Казанка 1 в песчаных барханах на западном берегу озера Сорайдын (Артюхова 2017: 79-84).

Результаты

Каменный век Рын-песков начал целенаправленно исследоваться благодаря работам Прикаспийского отряда Астраханской экспедиции под руководством А.Н. Мелентьева. Впоследствии, работы по изучению каменного века были продолжены до 90-х годов XX века Северо-Каспийской экспедицией. По материалам Рын-песков на территории Западного Казахстана и сопредельной территории Астраханской области и Калмыкии были защищены диссертационные исследования по проблемам мезолита-энеолита (Комаров 2000: 5-22; Козин 2002: 2-20). Основная часть материала с казахстанской части Рын-песков, введенной в научный оборот, относится к Кошалак-Мынтюбинскому району (район Рын-песков) (стоянки Же-Калган 2, Суек-Тэ, Шонай, Истай 6 и др.) и в низовьях реки Большой и Малой Узени (Сорайдин, Новая Казанка 1). Материалы с Рын-песков послужили основой для выделения «же-калганской» и «истайской» группы сероглазовской культуры мезолитического времени, кайрашакско-тентексорской культуры неолита, прикаспийской культуры энеолитического времени. Неисследованными или слабоизученными в настоящее время остаются районы Урдинских, Прикамыш-Самарских песков, а также восточных окраин Рын-песков для определения северных и восточных границ распространения жекалганской и истайской культурной группы мезолита и кайрашак-тентексорской неолита.

Литература

Археология Нижнего Поволжья. В 4 т. Каменный век. Под общ. ред. д-ра ист. наук А.С. Скрипкина. Волгоград: Волгоградское научное издательство, 2006. Т. 1. 458 с.

Артюхова О.А., Маширов Т.Б., Клышев Е.Е. (2017). О мезолитической стоянке Новая Казанка 1 в Северном Прикаспии (материалы 2005 года). Самарский научный вестник. Том 6. – №3 (20). Самара, С. 79-85.

Галкин Л.Л. Волго-Уральская экспедиция Института археологии АН СССР. Отчет о работах в Гурьевской, Мангышлакской областях Казахской ССР в 1978 г. Архив ИА им. А.Х. Маргулана. Дело №1682, связка 122, опись 2, фонд 11. Инв. Номер 351. 30 л.

Галкин Л.Л. Отчет о полевых исследованиях в Гурьевской и Мангышлакской областях Казахской ССР в 1984 году. Архив ИА им. А.Х. Маргулана. Дело №2038, связка 155, опись 2, фонд 11. Инв. Номер 17-84. Москва 1985. 27 л.

Иванов И.В., Васильев И.Б. (1995). Человек, природа и почвы рын-песков Волго-Уральского междуречья в голоцене. Москва: Интеллект, 264 с.

Козин Е.В. (2002). Неолит Северного Прикаспия. Автореферат дисс. канд. ист. наук. Ижевск, 27 с.

Комаров А.М. (2000). Мезолит Северного Прикаспия. Автореферат дисс. канд. ист. наук. Ижевск, 22 с.

Ластовский А.А., Комаров А.М. (1988). Памятники с микролитическим инвентарем низовьев реки Малый Узень. Археологические культуры Северного Прикаспия. Межвузовский сборник научных трудов. – Куйбышев: Куйбышевск. пед. ин-т. – С. 42-51.

Мамиров Т.Б., Баиров Н.М., Клышев Е.Е., Мамиров К.Б., Куандык С.Р. (2019) Полевые исследования каменного века в Западно-Казахстанской области в 2018 году (предварительное сообщение). Археология Казахстана. №1 (3). С. 91-98.

Мелентьев А.Н. Отчет Заволжского отряда Астраханской экспедиции ЛОИМ 1967 года о разведке в Северном Прикаспии. Архив ИА им. А.Х. Маргулана. Дело №1055, связка 66, опись 2, фонд 11. 43 л.

Мелентьев А.Н. Альбом иллюстраций к отчету Заволжского отряда Астраханской экспедиции ЛОИА в 1967 г. Архив ИА им. А.Х. Маргулана. Дело №1056, связка 66, опись 2, фонд 11. 43 л.

Мелентьев А.Н. Отчет Прикаспийского отряда Астраханской экспедиции ЛОИА АН СССР о разведке в Северном Прикаспии в 1968 году. Архив ИА им. А.Х. Маргулана. Дело №1097, связка 69, опись 2, фонд 11. 14 л.

Мелентьев А.Н. Иллюстрации к отчету Прикаспийского отряда Астраханской экспедиции ЛОИА АН СССР о разведке в Северном Прикаспии в 1968 году. Архив ИА им. А.Х. Маргулана. Дело №1098, связка 69, опись 2, фонд 11. 20 л.

Мелентьев А.Н. Отчет о работе Прикаспийского отряда Астраханской экспедиции ЛОИА АН СССР за 1969 год. Архив ИА им. А.Х. Маргулана. Дело №1133, связка 71, опись 2, фонд 11. Инв. номер 120. 17 л.

Мелентьев А.Н. Отчет о работе Прикаспийского отряда Астраханской экспедиции ЛОИА АН СССР за 1970 год. Дело №1177, связка 75, опись 2, фонд 11. Инв. номер 121. 20 л.

Мелентьев А.Н. Альбом иллюстраций к отчету Прикаспийского отряда Астраханской экспедиции ЛОИА АН СССР за 1970 год. Архив ИА им. А.Х. Маргулана. Дело №1178, связка 75, опись 2, фонд 11. 31 л.

Мелентьев А.Н. Отчет о полевых исследованиях Прикаспийского отряда ЛОИА АН СССР в 1972 году. Архив ИА им. А.Х. Маргулана. Дело №1294, связка 82, опись 2, фонд 11. Инв. номер 286. 40 л.

Синицын И.В. (1950). Археологические памятники по реке Малый Узень (Саратовская область и Западный Казахстан). Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры. – Вып. 32. – Москва-Ленинград, – С. 101-112.

Синицын И.В. (1951). Археологические исследования в Нижнем Поволжье и Западном Казахстане. Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры. Вып. 37. Москва-Ленинград. С. 97-105.

References

Arkheologiya Nizhnego Povolzh'ya V 4 t. Kamennyy vek [Archeology of the Lower Volga. In 4 v. Stone Age]. Under the total. ed. of doctor of historical sciences A.S. Skripkin. – Volgograd: Volgograd Scientific Publishing House, 2006. V. 1. 458 p.

Artyukhova O.A., Mamirov T.B., Klyshev Ye.Ye. (2017) O mezoliticheskoy stoyanke Novaya Kazanka 1 v Severnom Prikaspii (materialy 2005 goda) [About the Mesolithic site New Kazanka 1 in the Northern Caspian region (2005 materials)]. Samarskiy nauchnyy vestnik. V. 6. №3 (20). Samara, p. 79-85.

Galkin L.L. Volgo-Ural'skaya ekspeditsiya Instituta arkheologii AN SSSR. Otchet o rabotakh v Gur'yevskoy, Mangyshlakskey oblastiakh Kazakhskoy SSR v 1978 g. [Volga-Ural expedition of the Institute of Archeology of the USSR Academy of Sciences. Report on the work in the Guryev, Mangyshlak regions of the Kazakh SSR in 1978] Archive of the IA named after A.Kh. Margulan. Case №1682., L. 122, inventory 2, fund 11. Inv. Number 351. 30 l.

Galkin L.L. Otchet o polevykh issledovaniyakh v Gur'yevskoy i Mangyshlakskey oblastiakh Kazakhskoy SSR v 1984 godu. [Report on field research in the Guryev and Mangyshlak regions of the Kazakh SSR in 1984] Archive of the IA named after A.Kh. Margulan. Case №2038., L. 155, inventory 2, fund 11. Inv. Number 17-84. Moskva 1985. 27 l.

Ivanov I.V., Vasil'yev I.B. (1995) Chelovek, priroda i pochvy ryn-peskov Volgo-Ural'skogo mezhdurech'ya v golotsene. [Man, nature and soil of the market sand of the Volga-Ural interfluvium in the Holocene]. Moskva: Intellekt, 264 p.

Kozin Ye.V. Neolit Severnogo Prikaspiya. Avtoreferat diss. kand. ist. nauk. [Neolithic of the Northern Caspian. Abstract of diss. Cand. of historical. Sciences]. Izhevsk, 27 p.

Komarov A.M. (2000). Mezolit Severnogo Prikaspiya. Avtoreferat diss. kand. ist. nauk. [Mesolithic of the Northern Caspian. Abstract of diss. Cand. of historical. Sciences]. Izhevsk. 22 p.

Lastovskiy A.A., Komarov A.M. (1988) Pamyatniki s mikroлитическим inventarem nizov'yev reki Malyy Uzen' [Monuments with microlithic inventory of the lower reaches of the Small Uzen']. Archaeological cultures of the Northern Caspian. Interuniversity collection of scientific papers. Kuybyshev: Kuybyshevsk. ped. in-t, P. 42-51.

Mamirov T.B., Bairov N.M., Klyshev Ye.Ye., Mamirov K.B., Kuandyk S.R. (2019). Polevyye issledovaniya kamennogo veka v Zapadno-Kazakhstanskoy oblasti v 2018 godu (predvaritel'noye soobshcheniye). [Field studies of the Stone Age in the West Kazakhstan region in 2018 (preliminary report)]. Arkheologiya Kazakhstan. №1 (3). P. 91-98.

Melent'yev A.N. Otchet Zavolzhskogo otryada Astrakhanskoy ekspeditsii LOIM 1967 goda o razvedke v Severnom Prikaspii. [Report of the Zavolzhsky detachment of the Astrakhan expedition of LOIM 1967 on reconnaissance in the Northern Caspian region] Archive of the IA named after A.Kh. Margulan. Case №1055, L. 66, inventory 2, fund 11. 43 l.

Melent'yev A.N. Al'bom illyustratsiy k otchetu Zavolzhskogo otryada Astrakhanskoy ekspeditsii LOIA v 1967 g. [An album of illustrations for the report of the Zavolzhsky detachment of the Astrakhan expedition LOIA in 1967] Archive of the IA named after A.Kh. Margulan. Case №1056, L. 66, inventory 2, fund 11. 43 l.

Melent'yev A.N. Otchet Prikaspiyskogo otryada Astrakhanskoy ekspeditsii LOIA AN SSSR o razvedke v Severnom Prikaspii v 1968 godu. [Report of the Caspian detachment of the Astrakhan expedition of the LOIA Academy of Sciences of the USSR on intelligence in the Northern Caspian in 1968] Archive of the IA named after A.Kh. Margulan. Case №1097, L. 69, inventory 2, fund 11. 14 l.

Melent'yev A.N. Illyustratsii k otchetu Prikaspiyskogo otryada Astrakhanskoy ekspeditsii LOIA AN SSSR o razvedke v Severnom Prikaspii v 1968 godu. [Illustrations to the report of the Caspian detachment of the Astrakhan expedition of the LOIA Academy of Sciences of the USSR on intelligence in the Northern Caspian in 1968] Archive of the IA named after A.Kh. Margulan. Case №1098, L. 69, inventory 2, fund 11. 20 l.

Melent'yev A.N. Otchet o rabote Prikaspiyskogo otryada Astrakhanskoy ekspeditsii LOIA ANSSSR za 1969 god. [Report on the work of the Caspian detachment of the Astrakhan expedition LOIA ANSSSR for 1969] Archive of the IA named after A.Kh. Margulan. Case №1133, L. 71, inventory 2, fund 11. Inv. number 120. 17 l.

Melent'yev A.N. Otchet o rabote Prikaspiyskogo otryada Astrakhanskoy ekspeditsii LO IA ANSSSR za 1970 god. [Report on the work of the Caspian detachment of the Astrakhan expedition LO IA ANSSSR for 1970] Case №1177, L. 75, inventory 2, fund 11. Inv. number 121. 20 l.

Melent'yev A.N. Al'bom illyustratsiy k otchetu Prikaspiyskogo otryada Astrakhanskoy ekspeditsii LOIA AN SSSR za 1970 god. [Album of illustrations for the report of the Caspian detachment of the Astrakhan expedition LOIA AN USSR for 1970] Archive of the IA named after A.Kh. Margulan. Case №1178, L. 75, inventory 2, fund 11. 31 l.

Melent'yev A.N. Otchet o polevykh issledovaniyakh Prikaspiyskogo otryada LO IA ANSSSR v 1972 godu. [Report on field studies of the Caspian detachment LO IA ANSSSR in 1972] Archive of the IA named after A.Kh. Margulan. Case №1294, L. 82, inventory 2, fund 11. Inv. number 286. 40 l.

Sinitsyn I.V. (1950) Arkheologicheskiye pamyatniki po reke Malyy Uzen' (Saratovskaya oblast' i Zapadnyy Kazakhstan) [Archaeological sites on the Small Uzen River (Saratov Region and Western Kazakhstan)] . Brief reports on reports and field studies of the Institute of the History of Material Culture. Vol. 32. Moskva-Leningrad, p. 101-112.

Sinitsyn I.V. (1951) Arkheologicheskiye issledovaniya v Nizhnem Povolzh'ye i Zapadnom Kazakhstane [Archaeological research in the Lower Volga and Western Kazakhstan] . Brief reports on reports and field studies of the Institute of the History of Material Culture. Vol. 37. Moskva-Leningrad, p. 97-105.

Dadabayeva G.R.

Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, KIMEP University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: dgulnara@kimep.kz

**RUSSIAN TURKESTAN IN 1870S:
USA DIPLOMAT NOTES**

The rapid conquest of Central Asia realized by the Russian empire during 1860s is still a case to raise and discuss some acute questions. As A. Morrison (Morrison 2014) rightly noted the main explanations are divided between «Great Game» security concept (Carrere d'Encausse, Pierce, Bennigsen 1969; Morrison 2008) and «Cotton Canard» approach mainly represented in works of Soviet historians (Khalfin 1960; Khalfin 1965; Kastel'skya 1980). However, historians pay little attention towards the reaction of the other countries concerning Russian presence in Central Asia. The aim of the paper was using archival documents from Britain's Foreign Office (Ministry of Foreign Affairs of Great Britain) to enlarge the scope of the Russian colonization in 1870s. This article is based on the report of Mr. Eugene Schyler, Secretary of the United States Legation in St. Petersburg after his trip to Russian Turkestan made in 1874. He exposed some weak points in administrative system while as he insisted the Russians «counterpoised» British moves in the region.

Key words: Russian Turkestan, colonization, administrative system, «Great Game», American diplomat.

Дадабаева Г.Р.

т.ғ.д., доцент, КИМЭП Университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: dgulnara@kimep.kz

**1870 жылдардағы Ресей Түркістаны:
америка дипломатының жазбалары**

1860 жылдары Ресей империясының Орталық Азияны қарқынды жаулап алуы тарихи оқиға екені белгілі, бірақ ол әлі күнге дейін жауабын беруге қиыншылықтар туындатады. Ағылшын тарихшысы А. Моррисон (Morrison 2014) атап өткендей, бұл оқиғаның негізгі түсініктемелері екі бағытпен: «Үлкен ойын» оның қауіпсіздік концепциясымен (Carrere d'Encausse, Pierce, Bennigsen 1969; Morrison 2008) және «Мақта мифі», негізінен Кеңес тарихшыларының еңбектерінде сараланған (Халфин 1960; Халфин 1965; Kastel'skya 1980). Дегенмен, тарихшылар Ресейдің Орталық Азияны басып алуға қатысты үшінші елдердің наразылығына назар аудармаған. Бұл мақаланың мақсаты Britain's Foreign Office (Ұлыбританияның Сыртқы істер министрлігі) құжаттарын пайдалану арқылы 1870 жылдардағы ресейлік отарлау саясаты туралы түсінігімізді кеңейту. Мақала Санкт-Петербургтегі америкалық дипломатия миссиясының хатшысы Юджин Шайлердің баяндамасы негізінде, 1874 жылы Ресей Түркістанына барған сапарынан кейін жазылған. Ол Ресей әкімшілігінің әлсіз жерлерін аша отырып, сол кезеңде Ресей ағылшындардың қатысуын азайтып, өңірдегі жағдайды «теңестірді».

Түйін сөздер: Ресей Түркістаны, отарлау, әкімшілік жүйе, «Үлкен Ойын», америкалық дипломат.

Дадабаева Г.Р.

д.и.н., доцент. Университет КИМЭП,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: dgulnara@kimep.kz

**Русский Туркестан в 1870-е годы:
записки американского дипломата**

Стремительное завоевание Центральной Азии Российской империей в 1860-е годы является историческим событием, которое до сих пор вызывает вопросы, на которые непросто ответить. Как заметил английский историк А. Моррисон (Morrison 2014), основные объяснения этого события тяготеют к двум полюсам: «Большой Игре» с ее концепцией безопасности (Carrere d'Encausse, Pierce, Bennigsen 1969; Morrison 2008) и «Хлопковым мифам», который представлен

в основном работами советских историков (Халфин 1960; Халфин 1965; Kastel'skya 1980). Тем не менее, историки почти не уделяли внимания реакции третьих стран по поводу российского присутствия в Центральной Азии. Целью данной статьи является использование документов из Britain's Foreign Office (Министерство иностранных дел Великобритании), чтобы расширить наше представление о российской колонизации 1870-х годов. Статья написана на основе доклада Юджина Шайлера, секретаря американской дипломатической миссии в Санкт-Петербурге, который был написан им после поездки в Русский Туркестан в 1874 году. Он вскрывает слабые места российской администрации и в то время же указывает, что Россия «сбалансировала» ситуацию в регионе, уменьшив английское присутствие.

Ключевые слова: Русский Туркестан, колонизация, административная система, «Большая Игра», Американский дипломат.

Introduction

Russian conquest of Turkestan region western historians traditionally refer to security driven act as part of Great Game to save from the British their share of Central Asian region (Carrere d'Encausse, Pierce, Bennigsen 1969; Morrison 2008). However, in spite of the «Cotton Canard» move inspired as soviet historians suggested by economic interests of the Russian business (Khalfin 1960; Khalfin 1965; Khalfin 1974; Kastel'skya 1980) only Alexander Morrison made an attempt to compare colonial regimes in Russian Turkestan and British India (Morrison 2014). Judging the benefits of conquest it should be stated that Russia finally found a way to establish control over Middle Asian khanates, to have regular trading relations with Eastern Turkestan and protect its southern borders from the potential expansion of Chinese empire and Great Britain (Tarasov 2013). Two Anglo-Afghan wars, 1838-42 and 1878-80 ended with the establishment of English dominance over Afghanistan. Later this territory became a main center of anti-Russian activity. In answer Russian empire launched a series of the military campaigns against Middle Asian khanates. This security moves became the ground for post-soviet works of local historians focusing primarily on colonial and post-colonial aspects of the Russian presence in Central Asia (Abdurakhimova 2002; Khalid 2007). However, international dimension of Central Asian colonization didn't receive much attention of historians. Mostly British and Russian historians were interested in reflecting over consequences of Russian presence in Central Asia so Schyler's notes on his trip to Turkestan added some new details to analyze Turkestan situation. In present article was used information from Schyler's report to American embassy after his journey. Thus the present paper is partly an attempt to show the reaction of third countries such as USA that was keeping friendly relations with Russian empire in this period.

Russian conquest and administration

The campaign of 1864, which resulted in the capture of Turkestan Aulie-Ata and Chimkent, was a result of a plan to unite the outlying posts of fort Peroffsky and Verniy. Thus, Russian government was to embrace the whole Kyrgyz steppe which at this time was intended to place under the charge of special administrator, general Ignatiev. The capture of Tashkent in 1864 by colonel, then general Chernaiev was realized without order of St. Petersburg. Still, its union with the empire was agreed and Russia obtained a foothold in the Central Asian region. The whole new acquired territory was placed under the charge of the Governor General of Orenburg, and general Romanovskiy was appointed governor in the place of general Chernaiev.

A commission was appointed to draw up special regulations for the government of the new province, in accordance with the local necessities. Before this commission had finished its work and Russian boundaries were enlarged by the conquest of Khojent. Consequently, the new province was administrated by special Governor General, independent of Siberia or Orenburg with extraordinary power.

General von Kauffman, who had just been removed from Vilno, was appointed to this post and the province of Semirechier with its capital Verniy was detached from Western Siberia and added to new province of Turkestan. General Kauffman arrived to Tashkent in 1864 and on his report, the new regulations, which had not, up to this time, approved by Emperor, were permitted to be put on trial until the end of 1870. The district of Zaravshan which, after the conquest of Samarkand in 1868, remained in Russia was included into this project.

A new project was drawn up in 1871 but returned for some adjustment and when it finally reached St. Petersburg in 1872, did not receive an emperor's consent. Another project that was brought to St. Petersburg by the governor general also was rejected

by Council of the empire. Thus, since the beginning of 1871 the province of Turkestan has been in an irregular position (Dempsey 2010).

The basis of both project were the combination of civil and military power in the same hands, and the internal administration of the native population over all matters not having a political character by representatives elected by them in accordance with their customs. The main characteristics of the project were following.

The governor-general, who was at the same time a commander-in-chief of the forces, had the same position as governor general in other parts of the empire and, besides, in case of need, to suspend the regulations or to make exceptions to them. He had also a full power for carrying on diplomatic negotiations with the neighboring countries. The two governors of the provinces of Semirechier and Syr-Daria were under him respectively, and the commanders of Zaravshan district were not included into regulations. The provinces were further divided into five districts in Semirechier and eight in Syr-Daria, as well as city of Tashkent which constituted a separate administrative district. At the head of these districts (uezds) were prefects or commandants who had police and general supervision of all the inhabitants of the district, Russians as well as natives. Originally resembling the district officials in Russia, these prefects had come to occupy a more powerful and independent position. The nomad population (Kyrgyz) was divided into «volosts» (communities) and «auls» (camps). The auls comprised from officers, and should be disposed to uphold them in spite of all charges of maladministration. Although the most glaring acts of maladministration had been committed by the district prefects or commanders, the general tone set by the governor general is such as to naturally led to this result, and to render it almost hopeless to expect anything better.

Was Russian administration irresponsible?

The prefects being removed, to a certain extent, from the observation and control and falling soon into the ways and methods of former Central Asian government abused their powers and considered themselves as almost irresponsible. A striking example of this way was the management of Karakaminski district, one of the most fertile and thickly settled in the whole province. This district surrounded but not included the city of Tashkent. The prefect of this district in one year levied 90,000 roubles of illegal taxes, all of which he spent. Besides, he resided five miles of the house of

governor general and was known living in a style, with frequent dinners and gambling parties entirely impossible on his salary 2,400 roubles a year. Among other things, saving fund was instituted for the benefits of population. However, it had been allowed by a subsequent regulation approved by governor general to spend this money for the administrative needs of the district. This money, 22,000 roubles entirely disappeared and no accounts of its expenditure were found except it was said that it had been used in fitting up the house of prefect. Money was taken from the natives at all times and under all pretenses, and a grossly illegal order was issued that forbidden to all natives to cross Syr-Daria river and other places specified in the order. All the persons blamed to break the order were threatened to send to Siberia. The pints specified were places belonging to friends of prefect.

When the last matter became too scandalous, the governor general felt obliged to take some notice and he removed prefect from this district. However, instead of his punishing he appointed him to another locality, stating that he considered him as «most useful officer».

On the other hand, many persons who endeavored to enlighten the public as to the state of affairs were immediately punished. For instance, the commandant of the districtwas removed and sent out of the province for writing a letter to St. Petersburg for publication. The letter never was published though it contained very sensitive information about riots in Khodjend that were caused allegedly by excessive taxation which was not that Russians promised at first. They also could not be explained by vaccination measures as it had been given out. Similar cases were numerous. When the governor general received a paper showing the guilt of the employee he tore it without reading saying: »I know this person so well, and I believe him to be such an honest man, that I cannot think that such things are possible.»

In some cases these acts that brought very important consequences were issued due to a personal desire or from the motives of intrigues. An officer named Emmonds who was in possession of the government funds gave information that he was robbed by Kyrgyz. The chief Kyrgyz living in the neighborhood of the alleged occurrence were arrested and after a long examination, several of them confessed they were guilty. Unfortunately, money was not found. While the trial was going on, Emmonds committed a suicide leaving a letter where he stated that he was not honest man and he spent the money mad made this excuse to

clear himself. Of course, Kyrgyz were released, but the question arose- why they had confessed? After investigation it was found that judicial officer baron Grevenitz von Kerney had exported confession from them by means of torture. This practice was wholly at variance with Russian law and certainly the most disastrous for the Russian influence among Kyrgyz.

When the Russians advanced into Central Asia they found many ready to welcome them, partly because they were discontented with the law of the Kokand Khan and Emir of Bokhara. The torture and executions which were practice by them made Kyrgyz desired anything except peace. Immediately after Russian occupation there was an immense feeling of relief that now every human's life was his own and the property was secure from arbitrary taxation and seizure. Besides, the large non-productive population caused a great demand for labor, and for the necessities and luxuries of life that consequently led to a rapid growth of prices. Rich landowners and merchants could use all advantages of this situation while poorer people were not affected by this tendency for the first time. Later on, with the growth of Russian immigration prices had risen and it cost twice more as much to support working people. The merchants used advantages of speculation due to large number of contracts necessary for maintaining military forces in the region. But these things must work in time thus the government had to work skillfully to avert any feelings of discontent. Circumstances were the same when English forces occupied Kabul, but things succeeded each other more quickly there and English were finally obliged to retreat.

The citizens of Central Asia were by no means the same as Afghans: they were more pacific to incline more to peace deal. They wanted to be under Moslem law to regulate all issues with taxes to forget all evils of the Khan's rule. So, the main task of the local population was to settle all existed and future problems with Russian administration peacefully. However, it would be unwise to underestimate that the local rules even the most tyrannical were always limited by Sharia law. It was the fundamental of any Moslem society here in Central Asia.

Attitude to Russian law

The troublemaking moment in regard to the Russian administration in Central Asia is attitude of the native population towards Russian law. Most of them saw no reason to follow it because they were convinced that the law is an arbitrary will of the

Russian rulers. Thus, their vision of new system of taxation and administration was not in line with the expectation of the new colonial officials. Taxation before was regulated by the rules of Sharia that was changed but not adopted yet. This discontent existed and there were various facts that proved this fact (Becker 1994).

In 1872 in Khojent was a great disturbance of the local population suppressed by regular military forces and as a result the leaders of the riot were executed. This unrest was supposed to be against for universal vaccination and was caused by the idea that men would be recruited to the army. However, the general disagreement was explained by rise of taxes. Angry men who remembered that Russia promised to lower taxes finally discovered that taxes opposite became higher than before. The same year the attack was made on the station at Karaser, on the road between Tashkent and Khojent. One officer was killed and the station was destroyed. Though the administration was at first convinced that this act was committed by marauders, later it was turned out as political conspiracy in which many respected native people participated. The leader of the unrest was Ishan, a known fanatic and his expedition of some 20 men went out Tashkent quietly by a roundabout way and then fell upon the first station with the aim of breaking communication and exciting the country.

The government was warned of this plot several days in advance but refused to act though they could easily prevent it. Russian administration was convinced that there is nothing on foot. During the early spring 1873 most of the Kazakhs who inhabited district of Chimkent left the country preferring desert of Kzyl Kum to living under Russian rule.

Various projects had been proposed for starting factories for cotton spinning and the fabrication of silk. Sometimes the government provided material assistance to such projects but with the exception of silk spinning establishment in Khojent (belonged to Moscow Company) nothing was done.

The agriculture and trade of the country could develop at some extent Russian colonies but the Russians were permitted to buy lands outside of the cities and launch agricultural projects.

Colonel Glukhovski had an idea to establish a great fair in Tashkent, he tried to persuade the government that this fair would have a positive impact to the whole Central Asia. Consequently buildings were constructed two miles away from the city. Unfortunately, no traders came to purchase or sell goods and administration ordered to close Tashkent *bazar* (- local market) for the whole

period of fair work. This order proved inefficiency of administration orders when heavy fines were imposed on those traders who didn't come. They were sent to fair under the guard of Cossacks but even this had slight effect.

The Russian merchants also were obliged to petition for a repeal of this order. They explained that if the natives were forbidden to trade they would be unable to pay for the goods demonstrated by them. The Russians found also inconvenient to keep warehouses for their goods at the fair as well as their private establishments. Thus, the fair failed while it cost for the government for three or four years nearly 400,000 roubles annually.

A promised land

Turkestan was seen in the empire after its conquest as «promised land.» What initially attracted Russian empire, Peter the Great particularly, was gold and other precious metals that could be found here in large quantities. When Tashkent was finally occupied by Russian military forces people talked about gold and other mineral wealth to start mining in the mountains and used irrigated lands. However, at this time mining process was impossible to launch due to different reasons such as high cost of the coal found near Khojent to transport to Tashkent. Agricultural sector was also questionable because the cost of keeping military forces in the region exceeded all potential benefits of the fertile land exploitation.

Trade was also problematic issue: native population was not involved into trading relations with Russia accompanied also by the fall of Middle Asian trade after the Russian conquest. Except, the population of Central Asia was not large enough to get advantages of the trading operations: they could export prints, cotton products, cloths, tea and some small articles. Decade later the main export goods from Central Asia was cotton, worse in quality in comparison with cotton imported from abroad and fine sheep skins well known as Karakul. Russian administration supposed to increase trade of dried fruits and horse-hair but unfortunately communication between Turkestan and European part of Russian empire was extremely bad to make trade difficult. There also known fact that 14% of the

camels were destroyed during Kniva expedition and problems of transportation immediately increased during winter and spring of 1873. Immediately, after the campaign prices increased that worsened significantly economic situation for the local farmers.

Instead of conclusion: some notes on Russian foreign policy in Central Asia

It can be barely said that Russians had a fixed policy in Central Asia in that period. The government in St. Petersburg had been always sincerely desirous of refraining their conquest by circumstances often compelled them to act aggressively. The Russian elite consequently had been found impossible to give up conquests that were made by empire without loss of prestige.

I am convinced that there is not the slightest desire to make any attack upon India, but naturally the Russians would dislike to see England extent her influence nearer that it now does in Central Asia. (from the report of E. Schuyler, 1874: 13).

American diplomat also expressed his concerns over difficulties that arose in regard to the English policy in Kashgar (Campbell 2014). English criticism, however, and English diplomatic interference had been many effects on the Russian policy. Foreign Office felt strong objection to take any steps in Central Asia without being involved into troubles with Russian government. The latter also didn't feel strong enough to take her own course without regards to what England could say or think. Here Schuyler stressed that opposite to central imperial government the Governor General seemed to play a part of pacificator of Central Asia. The treaties that were signed with various states including Khiva khanate after successful military expedition finally put down the last element of disorder in Central Asia. (from the report of E. Schuyler, 1874: 13).

Archival Sources

Report to the United States Government by Mr. Eugene Schuyler. Britain's Foreign Office. Oriental and India Office Collections. Letters from India. L.PS.7.4. F 1-170.

References

- Abdurakhimova N. (2002) The Colonial System of Power in Turkestan . *International Journal of Middle East Study*. 2002, 34.
- Campbell I.W. (2014) Our friendly rivals: rethinking the Great Game in Ya'kub Beg's Kashgaria 1867-77 . *Central Asian Survey*, 2014 (33), issue 2 199-214.
- Gavin Hambly with Alexander Bennigsen, Helene Carrere d'Encausse, Rischard Pierce (1969) *Central Asia*. Dell Publishing Co., Inc., New York, p. 2.
- Dempsey, Timothy A. (2010). *Russian Rule in Turkestan: A Comparison with British India Through the Lens of World Systems*. Thesis, Ohio State University, 2010.
- Khalfin N.A. (1974) *Rossiia i khanstva Sredney Azii: (Pervaya pol. XIX v.)* [Russia and the Khanates of Central Asia: (First half of the XIX century)]. M.: Nauka
- Khalfin N.A. (1965) *Prisoyedineniye Sredney Azii k Rossii (60-90-ye gody XIX v.)* [Accession of Central Asia to Russia (60-90s of the XIX century)]. Moskva: Nauka
- Khalfin N.A. (1960) *Politika Rossii v Sredney Azii* [Russian politics in Central Asia]. Moskva: Nauka.
- Khalid A. (2007) Introduction: Locating the (post-) colonial in Soviet history. *Central Asian Survey* (December 2007) 26(4), 465-473.
- Kastel'skaya Z.D. (1980) *Iz istorii Turkestanskogo kraia* [From the history of Turkestan region]. Moskva: Nauka.
- Morrison, Alexander (2014) Killing the Cotton Canard and getting rid of the Great Game: rewriting the Russian conquest of Central Asia, 1814-1895 . *Central Asian Survey*, 2014 (33), issue 2 131-142.
- Morrison, Alexander (2008) *Russian Rule in Samarkand: A Comparison with British India*, New York: Oxford University Press.
- Seymour Becker (1994) The Russian Conquest of Central Asia and Kazakhstan: Motives, Methods, Consequences,» in Hafeez Malik, ed., *Central Asia: Its Strategic Importance and Future Prospects*, New York: St. Martin's Press, 1994, pp. 21-38.
- Tarasov M.G. (2013) The Semirechye Cossacks in the Imperial Space of Russia . *Journal of Siberian Federal University, Humanities & Social Sciences*, 2013, 1 issue 6: 74-84.

Mendikulova G.M.¹, Nadezhuk E.A.²

¹Prof., Dr., Satbayev University, Almaty, e-mail: gmendikul@hotmail.com

²Master of Arts, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, e-mail: enadejuk@gmail.com

**KAZAKH-RUSSIAN ROOTS OF ALLA ILCHUN (Yelshin)
COMBATED AGAINST FASCISM,
THE FUTURE MUSE OF CHRISTIAN DIOR
(december 10, 1926 – march 6, 1989)**

The article is dedicated to Alla Ilchun, a woman with Kazakh and Russian roots, who left her mark on the history and culture of France. Alla Ilchun was a world famous model, the muse of Christian Dior. According to some reports, she took part in the French Resistance movement.

Based on the documents and materials found in the archives of Russia and Kazakhstan, the authors examine the Kazakh roots of Alla Ilchun, the history of her family, the origin and fate of her father, a Kazakh and a Russian mother, the contribution that this outstanding woman made to the history of European fashion.

In the archives of St. Petersburg and Almaty, new documents have been identified that allow to restore and explore the biography of the father of Alla Ilchun. In the archive in Moscow, the authors discovered previously unknown information about the date of the death and funeral of Alla Ilchun.

An additional collection of documents and materials on the Kazakh-Russian roots of the outstanding model and style icon of Alla Ilchun should be carried out in Paris, Russia and China.

Key words: Alla Ilchun (Alla Ilitchoun), France, Kazakh roots, Christian Dior, World War II, the Resistance Movement.

Меңдікұлова Г.М.¹, Надежук Е.А.²

¹тарих ғылымдарының докторы, профессор, Сәтбаев университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: gmendikul@hotmail.com

²тарих магистрі, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: enadejuk@gmail.com

**Фашизммен күрескен Кристиан Диор музасы
Алла Ильчуннің (Ельшин) қазақ-орыстық шығу тегі
(10 желтоқсан 1926 – 6 наурыз 1989 ж.)**

Мақала Алла Ильчунге (Ельшин) арналған, оның шығу тегі қазақ пен орыс ұлтына жатады және ол Францияның тарихы мен мәдениетінде өз ізін қалдырған. Алла Ильчун бүкіл әлемге белгілі модель Кристиан Диордың музасы болған. Кейбір деректер бойынша, ол фашизмге қарсы француз Қарсыласу қозғалысына қатысқан.

Ресей мен Қазақстан архивтерінен табылған құжаттар мен материалдарға сүйене отырып, авторлар Алла Ильчуннің қазақтан шыққан тегін, оның отбасы тарихын, қазақ әкесі мен орыс шешесінің тағдырын, сонымен қатар, осы бір ғажап әйел тұлғаның европалық модаға қосқан үлесін зерттейді.

Санкт-Петербург пен Алматы архивтерінен Алла Ильчуннің әкесінің биографиясын зерттеуге және қалпына келтіруге мүмкіндік беретін жаңа құжаттар анықталды. Авторлар Мәскеу архивінен Алла Ильчуннің қайтыс болған және жерленген күні туралы бұрын белгісіз болып келген мәліметтерді тапты.

Керемет модель және стиль иконасы Алла Ильчуннің қазақ-орыстық шығу тегі туралы құжаттар мен материалдарды қосымша жинақтау жұмысы Парижде, Ресейде және Қытайда жүргізілуі тиіс.

Түйін сөздер: Алла Ильчун, Франция, Қазақ тегі, Кристиан Диор, Екінші дүниежүзілік соғыс, Қарсыласу қозғалысы.

Мендикулова Г.М.¹, Надежук Е.А.²

¹доктор исторических наук, профессор истории, Satbayev University, Казахстан, г. Алматы, e-mail: gmendikul@hotmail.com

²магистр истории, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: enadejuk@gmail.com

**Казахско-русские корни сражавшейся с фашизмом
Аллы Ильчун (Ельшин), будущей музы Кристиана Диора
(10 декабря 1926 – 6 марта 1989 г.)**

Статья посвящена Алле Ильчун, женщине с казахскими и русскими корнями, оставившей свой след в истории и культуре Франции. Алла Ильчун была всемирно известной моделью, музой Кристиана Диора. По некоторым данным, она принимала участие во французском движении Сопротивления.

Опираясь на обнаруженные в архивах России и Казахстана документы и материалы, авторы исследуют казахские корни Аллы Ильчун, историю ее семьи, происхождение и судьбу ее отца – казаха и русской матери, тот вклад, который внесла в историю европейской моды эта незаурядная женщина.

В архивах Санкт-Петербурга и Алматы выявлены новые документы, позволяющие восстановить и исследовать биографию отца Аллы Ильчун. В архиве в Москве авторами обнаружены ранее неизвестные сведения о дате смерти и похорон Аллы Ильчун.

Дополнительный сбор документов и материалов о казахско-русских корнях выдающейся модели и иконы стиля Аллы Ильчун следует проводить в Париже, России и в Китае.

Ключевые слова: Алла Ильчун, Франция, казахские корни, Кристиан Диор, Вторая Мировая война, движение Сопротивления.

Introduction

The turbulent events of the first half of the twentieth century scattered thousands of people around the world, many of whom were thousands of kilometers from their native land. They lived, fought, accomplished feats, married and gave birth to children, worked. Some of them left their mark on the history and culture of their new homeland, and very few were destined for world fame.

Among these people, we can safely refer the Kazakh woman Alla Ilchun (Alla Ilitchoun), who for twenty years has been the star of the Christian Dior fashion house in Paris.

Who was this woman with Kazakh roots, whom the audience in many countries of the world applauded for twenty years, who was the face of Christian Dior, the muse and favorite of great fashion designers?

Kazakh origin and the family of Alla Ilchun

The famous world and first Eurasian model Alla Ilchun (Alla Ilitchoun) was a «style icon» and one of the most famous fashion models. Only recently it became known that Alla Ilchun (Yelshin in Kazakh) had a Kazakh father. In 2017, the French edition of L'Officiel wrote about the Kazakh origin of Alla Ilchun: «La première, Alla Ilchun, pommettes hautes et sourire rare, yeux de chat surlignés d'une touche d'eye-liner en forme de flèche, devait ses traits aty-

piques, mi-slaves mi-asiatiques, à une mère russe et un père kazakh.» (Emmanuelle Bosc, 2017)

Alla's father was called Zhuanhal (Zhumakhan, according to our version), the family of his future wife called him Eugene. According to the family archive of Alla Ilchun, currently owned by her only son, Mark de Dulmen, Alla's father was born in Verny (present-day Almaty) in 1897 and was the son of a wealthy bai. In the cities of Semirechenskaya Oblast, which was part of the Turkestan Governor General, for example, in 1908, 4476 Kazakhs lived, in counties their number was 798379 people. (Mendikulova, Atantayeva, 2008)

Working with documents in the archives of Almaty and St. Petersburg allowed the authors to discover the following information. As you know, the surname Ilchun is not typical for the Kazakhs. In all likelihood, this is a Chinese transcription (derivative) of the Kazakh surname Elshyn, Elchinov, Elshibaev, Ilchinov, Ilshinov, etc.

In 2019, File 248 «Nominal lists of residents of Vernensky district. 1906» was discovered in the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, Fund 41 «Vernensky district administration. 1868-1918», Series 1. According to it, we were able to establish that at the beginning of the 20th century several families lived in Vernensky district, whose relative could be Zhumakhan (Zhuanhal) Ilchun. In the Maloalmatinsky volost, the family of Kulan Ilchebaev lived (CSA RK. F. 41. S. 1. F. 248. Sh. 99). Menlibay Elchibaev and his family lived in the

East Talgar Volost. (CSA RK. F. 41. S. 1. F. 248. Sh. 73). Dzhamanbai Yelchekin lived in the Kargaly volost. (CSA RK. F. 41. S. 1. F. 248. Sh. 124). In the East Kasteksky volost of the Vernensky district – Elchenov Kazhumbay. (CSA RK. F. 41. S. 1. F. 248. Sh. 135). Each of these four families equally can or not be related to the father of Alla Ilchun. Further research should be carried out in the future, although it is very difficult at the moment due to the lack of documentary sources in Kazakhstan.

It is known that Zhumakhan (Zhuanhal) received higher education; we cannot vouch exactly where it was. We did not find evidence that he was supposedly studying the railway business and was involved in the construction of Turksib (Isayev, 2017), and our joint search led us to Harbin. The fact of his sending by the Soviet authorities to Harbin on a business trip is also not confirmed.

However, analyzing the available documents, we can assume that after the October Revolution, during the Civil War (1918-1920), Zhumakhan (Zhuanhal) arrived in Harbin, but not as a specialist from the Soviet side, but most likely as an emigrant after The October Revolution, when the Bolsheviks came to power and the expropriation of the expropriators began.

Why Harbin? Here we should first state the available information about the family of his future wife, mother of Alla – Tamara Vyacheslavovna Mikhailova. Tamara was born in the family of Vyacheslav Mikhailov and Elena Romanovskaya in St. Petersburg in 1910. According to the recollections of her grandson Mark de Dulmen, his maternal grandfather was a military man and was in the guard of Nikolay II, the last Russian Tsar. The Romanovskys also belonged to the Russian aristocracy. After the October Revolution, the family of Alla's mother was forced to move to the East. We remember very well the Bolsheviks first sent the royal family to Tobolsk and then moved to Yekaterinburg, where they were shot in the Ipatiev House on the night of July 17-18, 1918. The people devoted to the throne wanted to save the tsar's family, as one of their executioners Yakov Yurovsky recalled: «... as far as I remember, I told Nikolay something like the following, that his royal relatives both in the country and abroad tried release him, but The Council of Workers' Deputies decided to shoot them.» (Solovyov, 2013)

It is possible that serving in the guard of the imperial family, Vyacheslav Mikhailov could participate in attempts to free the imperial family. In any case he and his family followed the imperial family beyond the Urals, and from there the most

common way for the White Guards to escape from the Bolsheviks was Harbin, in which the Russian colony existed since the end of the XIX century, due to the construction of the Sino-Eastern Railway (CER). Thus, the family of Vyacheslav Mikhailov, and possibly Zhumakhan Ilchun (Yelshin) reached Harbin, where they lived (according to documents available so far) until 1935.

Thanks to the searches of Doctor of History, professor of the St. Petersburg State University of Economics M.V. Krotova, a prominent expert on the history of the CER (Krotova, 2014), the first documents were found in which the name Ilchun is found. Many thanks to you Maria Vladimirovna for the documents provided!

The facts speak for themselves! So, the name Ilychun (I Lichun) was found in the documents of the meetings of the Board of the CER. In 1924 (from October 3), he took the post of acting Head of the Economic Bureau (EB) of the CER Railway at the Commercial Unit, as a representative of the Chinese side (G.N. Diky held this position on the Russian side). However, the protocol shows that he knew Russian.

Unfortunately, his personal file was not found in the archive, apparently, since in 1924 he was already a Chinese citizen, all affairs from the Chinese side must be sought in the archives of China.

Another point to pay attention to is Chinese citizenship. Because of the revolution and civil war, according to Doctor of Historical Sciences, M.V. Krotova about 100-250 thousand Russians were in Manchuria. (Krotova, 2014, p. 19) They were soldiers and officers who participated in the White movement, members and employees of the governments of Siberia and the Far East, the intelligentsia and the most ordinary people. The Russian population of Harbin was the largest outside of Russia.

On September 8, 1920, the Republic of China declared that it no longer recognized the Russian consulate in China, and on September 23 it cut off all ties with representatives of the Russian Empire and refused to recognize the extraterritorial rights of its citizens. Thus, overnight, Russians in China were stateless. After that, the Chinese government established control over state institutions in Harbin, such as the courts, police, prison, post office, as well as research and educational institutions.

In 1924, China and the USSR signed an agreement in Beijing, establishing the legal status of the CER. In particular, it allowed only Soviet and Chinese citizens to work on the CER. Thus, the majority of Harbin residents, in order not to lose

their jobs, had to accept Soviet citizenship, which was associated with a certain political identity. Many Harbin Russians did just that for patriotic reasons. Others remained stateless and lost their jobs on the CER. Gradually, the question of citizenship and political identity split the Russian population of Harbin into two camps.

Alla's father, Zhumakhan Ilchin, did not accept Soviet citizenship, but chose Chinese, apparently because he was confident in his professionalism. Therefore, it happened. He began to work on the CER as a Chinese citizen.

In 1924, Jumahan was 27 years old and without a good education, the Chinese side would hardly have sent him to such a significant post in the CER. Consequently, he received a (possibly higher economic) education until 1924, and it is possible that in St. Petersburg.

Further, Doctor of Historical Science, Professor M.V. Krotova followed the lists, and it turned out that he was listed in this position on various lists. One of them dated January 1, 1929. (Russian State Historical Archive. F. 323. S. 9. F. 6278). His salary is also indicated here – 6300 rubles per year (it was a lot of money). Therefore, the data held in some sources that the alleged family of Alla Ilchun in Harbin lived poorly, is not true. He served as head of The Economic Bureau (EB) of the CER during the Sino-Soviet conflict. According to another list of senior agents of the CER on April 1, 1932, he (recorded as E-Li-Chun) is listed as acting EB Manager, Chinese subject (Russian State Historical Archive. F. 323. S. 11. F. 441).

As for his wife Tamara Vyacheslavovna Ilchun (nee Mikhailova), in 1932 she graduated from a private medical school with honors in Harbin and received a dentist's diploma (Irishev, 2019, p. 91), and was not an opera singer, as some articles mistakenly report. Tamara Vyacheslavovna tried herself as an opera singer only in Paris, where, according to the recollections of her grandson, she participated in some productions for Russian emigration. Returning to Harbin, we note that Zhumakhan also got her a job on the CER, since the list of employees of the CER has a doctor Ilychun (with Chinese citizenship) (Russian State Historical Archive. F. 323. S. 11. F. 441).

An interesting fact about the life of Zhumakhan (Zhuankhal) in Harbin is evidenced by a photograph where a tall, strong-bodied man, dressed in Kazakh in Borik, a camisole and high boots, stands with his back to the camera and is engaged in training a beautiful horse. In practice, this is the only photograph depicting Zhumakhan Ilchun (Yelshin),

preserved to this day in the family album of his grandson Mark de Dulmen.

It was 1935, a critical year for Harbin. Further, in the lists of 1935, there was not the name of Zhumakhan Ilchun. Is this not coincidence with the fact that Japan attacked China, and Alla's father was forced to move his family to Shanghai – the only port that still continued to carry out sea transportation from China to Europe?

According to the memoirs of Alla Ilchun herself, Zhumakhan Ilchun organized the move of Alla and her mother Tamara Vyacheslavovna to Paris on a Scandinavian ship in 1936, and he remained in China. The question arises: «Why didn't he go to Paris with them?» Our assumptions are that, holding such a high post on the CER, and the railway was always a strategic object, he could not travel abroad, the Chinese authorities did not let him out.

There were versions that he could die during the organization of the export of refugees, or ended up in KarLAG or Japanese camps. However, while the version of KarLAG is not confirmed, due to the fact that he was a Chinese citizen, and members of the Eastern Chinese Railways got into the Soviet GULAGs and KarLAGs, who had Soviet citizenship, who were exported from Manchuria and then sent to the Soviet Union in exile.

Further, all the data on the fate of Zhumakhan Ilchin (Yelshin) must be sought in the Chinese archives.

The life and activity in France

20 days after sailing from Shanghai, Tamara Vyacheslavovna and Alla reached the shores of France, where they began a new life.

We are very interested in the period of Alla Ilchun's life, when she fought in units of the Resistance Movement, as reported by several Internet resources (Isayev, 2017).

The information is more than interesting, since this fact of participation is associated with the names of Princess Tamara Volkonskaya and Ariadna Scriabin. Both Russian immigrants who fought against fascism in the south of France. But the question arises: how did Alla get to the south of France from Paris? And why is it precisely with these legendary personalities that her name is associated?

Tamara Alekseevna Volkonskaya (pseudonym Thérèse Dubois, Teresa Dubois, La Pranses or the Red Princess) (1900, St. Petersburg – June 3, 1967, was buried in the cemetery in Plazac) (Rozanova, 2016).

As for Ariadna Aleksandrovna Skryabina (aka Sarah Knut and other pseudonyms), she died during the war on June 22, 1944 in Toulouse

It is reported that white emigrant peers attracted Alla Ilchun to the partisan struggle. Alla, shoulder to shoulder, participated in street battles in southwestern France. So far, we do not have documents on this issue, however, there is a version: an oral confirmation of this fact from an employee of House Dior, who refers to the book «Red Orchestra» dedicated to the famous Soviet counterintelligence group «Red Chapel». It seems that this fact is unlikely, but as they say: «There is no smoke – without fire.» This version is also subject to verification and the searching for evidence or lack thereof in the archives of Russia, France and Germany.

After the end of World War II, the girl got a job as a dishwasher in a restaurant. It was at this time that Christian Dior, who was just starting his brilliant career, engaged a young beauty in his work. This happened after the war, in 1947, when Mr. Great Case himself brought her to the Christian Dior Fashion House. Meeting with the great fashion designer completely changed the life of Alla Ilchun.

In one of her few interviews, after retiring, Alla told fashion historian A. Vasiliev that she once accompanied to Dior her friend, who made her way into fashion models. The friend was immediately rejected, and Christian Dior paid attention to Alla. Alla said: «While waiting for my girlfriend in the lobby, I noticed that the curtains of the changing rooms were constantly moving apart, and curious glances overlooked me from head to toe. In the end, I was tired of both the looks and the wait itself, and I decided to look for the missing friend. Then a certain woman said that Christian Dior really wants to see me. Reluctantly, I agreed. They brought me into the cabin, pulled off my dress in an instant, combed my hair on one side like a big plush, tinted my lips with red lipstick, put on a new dress and terribly uncomfortable «stilettos» and led downstairs, where the team of painters in white coats was working hard. Well, I thought, dressed like a monkey, and then led to the painters. As they brought, they took us away, but I did not notice Dior there. Then the same woman said «Mademoiselle, you are engaged.» (Vasilyev, 2008, p. 345-346). Christian Dior himself was among the painters.

Thus began the career of Alla Ilchun. Alla's highlight was her Asian form of eyes – the daughter took Kazakh appearance from her father, Asian facial features. This, combined with her natural talent, made her a world celebrity. Before the advent of Alla, Dior's Eurasian girls did not work in the field

of fashion. Alla, of course, was a pioneer. Her slanted eyes not only delighted, but also forced millions of women to lengthen the section of their eyes, painting on ink with arrows that became fashionable in the 1950s. Alla Ilchun told A. Vasiliev about her work with Dior: «Dior adored me and forgave me all sorts of mischief and pranks. For me, he was the second father and gave me evening dresses for going out. «I was very harmful – I poured, for example, powder for sneezing under the nose to clients and pinched the other fashion models with my toes» (Vasilyev, 2008, p. 346).

Dior called Alla Ilchun his muse and believed that she brought him good luck. The same opinion was shared by another great fashion designer, Yves Saint Laurent, who continued to work with the fashion model for 10 years after the death of Christian Dior.

Alla traveled the world a lot with fashion shows. She closely knew Dior and his assistant Yves Saint Laurent and remained in this illustrious house, in her own words, «under three modes»: she worked in the fashion house under Christian Dior, and under Yves Saint Laurent, and during the leadership home by Mark Boan. In addition to Dior, she was invited to other fashion houses, such as Givenchy, Irina Galitsyna and others. She was a high-class professional. All her life she kept a very slim figure and worked very actively.

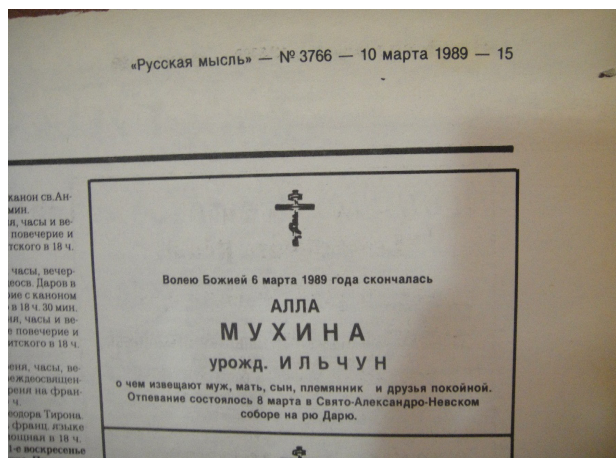
Until recently, almost nothing was known about the personal life of Alla Ilchun. She kept secret everything related to this.

It is known that Alla Ilchun married on November 13, 1953, to the Polish count, photographer Mike de Dulmen, who also worked for Christian Dior. The couple had an only son, Mark de Dulmen. Earlier in the media, it was reported that Alla had two children: a boy and a girl, but, in fact, it was the daughter of Mark's father, Mike de Dulmen, in his second marriage.

After Alla left the podium, she worked at the French-Chinese rice import company (Irishev, p. 108); she was fluent in several foreign languages.

For a long time, the date of death and the burial place of Alla Ilchun was unknown. As it turned out during the research, this did not happen by chance. In 2018, the authors of this article found an obituary in the archive of the House of Russian Abroad named after A. Solzhenitsyn, published in the newspaper *Russkaya mysl'* (Russian Thought) No. 3766, dated March 10, 1989. The obituary says «By the will of God on March 6, 1989, Alla Mukhina, nee Ilchun, died, about which the husband, mother, son, nephew and friends of the deceased are notified. The funeral service took place

on March 8 in the St. Alexander Nevsky Cathedral on Rue-Daru.» (Русская мысль, 1989).

Obituary announcing the death of Alla Mukhina (Ilchun).
Russian thought. No. 3766. March 10, 1989.

We sent this document to Paris to Berlin Kenzhetayevich Irishev, who heads the Association of Kazakhstanis in France (AKF), which later allowed them to find Alla's grave.

The obituary discovered allows us to conclude that the mother survived Alla, and that Alla Ilchun married a second time, to Igor' Mukhin.

Conclusion

The life and fate of Alla Ilchun, this extraordinary woman whose father was our compatriot, her contribution to the history of world fashion requires further investigation.

Complementary collection of documents and materials about the Kazakh-Russian roots of the outstanding model and style icon Alla Ilchun (Alla Ilitchoun) should be carried out in Paris, Russia and, of course, in China.

Литература

Emmanuelle Bosc. Qui étaient les muses de Christian Dior? . L'Officiel, 19.10.2017. <https://www.lofficiel.com/fashion/qui-etaient-les-muses-de-christian-dior>. Дата: 01.07.19.

Васильев А.А. (2008). Красота в изгнании: королевы подиума. В 2-х томах. Т. 1. Москва: «Слово», 2008. С. 345.346.

Иришев Берлин. Муза Диора. (2019). История Аллы Ильчун. Алматы-Париж. 160 с.

Исаев А. Алла Ильчун – партизанка от кутюр . https://express-k.kz/news/moda/alla_ilchun_partizanka_ot_kutyur-110179?fbclid=IwAR2ZSINZrJbnz2ORSokSPRvn_oanK08H15JC7YhzoAou57bK6oaoLZy_pg Дата: 01.07.19.

Кротова М.В. (2014). СССР и российская эмиграция в Маньчжурии (1920– 1930-е гг.). Санкт-Петербург: Астерион, 2014. 336 с.

Мендикулова Г.М., Атантаева Б.Ж. История миграций между Казахстаном и Китаем в 1860-1960-е гг. Алматы: СаГа, 2008. 232 с.

Розанова И.Е., Трефилова О.А., Розанов И.А. Тамара Алексеевна Волконская – врач, «красная княгиня» и участник французского Сопротивления . История медицины. – Т. 3. – № 1. – 2016. – С. 96 – 108.

Русская мысль. № 3766. 10 марта 1989 года. С.15.

Семиреченский областной военный губернатор. Записка о состоянии Семиреченской области в 1908 г. (1908). 1908. С.10

Соловьёв В.Н. Сравнительный анализ документов следствия 1918—1924 гг. с данными советских источников и материалами следствия 1991—1997 гг. <http://nikolai2.ru.sravnitelnyj-analiz-dokumentov-sledstviya-1918-1924-gg-s-dannymi-sovetskih-istochnikov-materialami-sledstviya-1991-1997-gg.html> Дата: 01.07.19.

ЦГА РК. Фонд 41 «Верненская районная администрация. 1868-1918». Серия 1. Ф. 248 «Номинальные списки жителей Верненского района. 1906» .

ЦГА РК. Ф. 41. Опись. 1. Дело 248. Л. 99.

ЦГА РК. Ф. 41. Опись 1. Дело. 248. Л. 73.

ЦГА РК. Ф. 41. Опись 1. Дело. 248. Л. 124.

ЦА РК. Ф. 41. Опись 1. Дело. 248. Л. 135.

Российский государственный исторический архив. Ф. 323. Опись. 9. Л. 6278

Российский государственный исторический архив. Ф. 323. Опись. 11. Л. 441

References

Emmanuelle Bosc. Qui étaient les muses de Christian Dior? . L'Officiel, 19.10.2017. <https://www.lofficiel.com/fashion/qui-etaient-les-muses-de-christian-dior>. Date 01.07.19.

Vasil'ev A.A. (2008). Krasota v izgnanii: korolevy podiuma. V 2-h tomah. [Beauty in exile: the Queen of the Catwalk. In 2 volumes.]. T.1. Moskva: «Slovo», 2008. S. 345 – 346

Irishev Berlin. Muza Diora. (2019). Istorija Ally Il'chun. [The story of Alla Ilchun]. Almaty-Parizh. 160 s.

Isaev A. Alla Il'chun – partizanka ot kutjur [Alla Ilchun – partisan haute couture]. https://express-k.kz/news/moda.alla_ilchun_partizanka_ot_kutyur-110179?fbclid=IwAR2ZSINZrJbnz2ORSokSPRvn_oanK08Hl5JC7YYhzoAou57bK6oaoLZy_pg Date 01.07.19.

Krotova M.V. (2014). SSSR i rossijskaja jemigracija v Man'chzhurii (1920– 1930-e gg.) [USSR and Russian emigration to Manchuria (1920–1930s).]. Sankt-Petersburg: Asterion, 2014. 336 s.

Mendikulova G.M., Atantaeva B.Zh. Istorija migracij mezhdru Kazahstanom i Kitaem v 1860-1960-e gg. [The history of migration between Kazakhstan and China in the 1860-1960s.]. Almaty: SaGa, 2008. 232 s.

Rozanova I.E., Trefilova O.A., Rozanov I.A. Tamara Alekseevna Volkonskaja – vrach, «krasnaja knjaginja» i uchastnik francuzskogo Soprotivlenija [amara Alekseevna Volkonskaya – doctor, «red princess» and participant in the French Resistance. History of Medicine.]. Istorija mediciny. T.3. №1. 2016. S. 96 – 108.

Russkaja mysl'. [Russian thought.]. №3766. 10 marta 1989 goda. S.15.

Semirechenskij oblastnoj voennyj gubernator. Zapiska o sostojanii Semirechenskoj oblasti v 1908 g. (1908). [Semirechensk regional military governor. A note on the condition of the Semirechensk region in 1908]. Vernyj. S.10.

Solov'jov V.N. Sravnitel'nyj analiz dokumentov sledstviya 1918—1924 gg. s dannymi sovetskih istochnikov i materialami sledstviya 1991—1997 gg. [Comparative analysis of the documents of the investigation of 1918-1924 with data from Soviet sources and investigation materials 1991-1997]. <http://nikolai2.ru/sravnitelnyj-analiz-dokumentov-sledstviya-1918-1924-gg-s-dannymi-sovetskih-istochnikov-materialami-sledstviya-1991-1997-gg.html> Date 01.07.19.

CSA RK. Fund 41«Vernensky rayonnaya administratiya. 1868-1918». [Vernensky district administration].

Series 1. F.248 «Nominal lists of residents of Vernensky district. 1906».

CSA RK. F. 41. S. 1. F. 248. Sh. 99.

CSA RK. F. 41. S. 1. F. 248. Sh. 73.

CSA RK. F. 41. S. 1. F. 248. Sh. 124.

CSA RK. F. 41. S. 1. F. 248. Sh. 135.

Rossiskii Gosudarstvenii Istoricheskii Arhiv [Russian State Historical Archive]. F. 323. S. 9. F. 6278

Rossiskii Gosudarstvenii Istoricheskii Arhiv [Russian State Historical Archive]. F. 323. S. 11. F. 441

Тоқсанбаев А.К.

PhD докторанты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: almas_0404@mail.ru

КӨШПЕЛІЛЕР ҚОҒАМЫНДАҒЫ БИЛІКТІҢ ЖАЛПЫ ТЕОРИЯСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУҒА БАЙЛАНЫСТЫ МЕТОДОЛОГИЯЛЫҚ ҰСТАНЫМДАР МЕН ТҰЖЫРЫМДАРДЫ ТАЛДАУ

Мақалада көшпелілер қоғамындағы биліктің жалпы теориясын қалыптастыруға байланысты методологиялық ұстанымдар мен тұжырымдар талданады. Ғылыми әдебиеттерден көшпелілер қоғамы, ондағы биліктің ішкі құрылымымен байланысты мәселелер ұзақ уақыт бойы түрлі ғылыми пікірталастар нысанына айналып келгенін көруге болады. Бүгінгі таңда, көшпелі қоғамның саяси-әлеуметтік трансформациясының теориялық мәселелерін зерделеу, билік құрылымындағы саяси институттар қалыптасуының негізгі мән-мағынасын анықтау, ондағы әлеуметтік құрылымның өзгерістері туралы методологиялық ұстанымдар мен тұжырымдарды ғылыми тұрғыдан талдау қажеттілігі туындап отыр. Көшпелілер қоғамындағы жеке мүлік, мұралық бөліс, мемлекеттік құрылым, биліктің теориялық аспектілері зерттеу нысанына айналып отыр. Мұндай ой шеңберіндегі зерделеу жұмыстары XVII–XIX ғасырларда Г. Гегель, Ж. Боден, Ф. Вольтер, Д. Дидро, Ж. Кондорсэ, Ж.-Ж. Руссо, А. Смит, А. Тюрго, А. Фергюссон секілді еуропалық ғалымдардың еңбектерінде көрініс тапқан. Көшпелілердегі билік жүйесінің марксистік теория ықпалында қарастырған ғалымдардың қатарында Н.А. Аристов, Н.И. Гродеков, Г.Н. Потанин, А.Н. Харузин секілді ғалымдарды көруге болады. К.А. Акишев, З.С. Самашев, Ә.Т. Төлеубаев секілді зерттеушілер ерте көшпелілердегі билік құрылымының болғанын археологиялық зерттеу материалдарымен байланыста зерттеп, патшалық биліктің орын алғанын айтады.

Түйін сөздер: көшпелі қоғам, әлеуметтік құрылым, билік, билеуші бейнесі, билік теориясы, тарихнама, теория, методология, марксистік теория, археология.

Toksanbaev A.K.

PhD doctoral student, al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: almas_0404@mail.ru

Analysis of scientific concepts and methodological principles of communication with the formation of the theory of power of a nomadic society

The article considers the analysis of scientific concepts and methodological principles of connection with the formation of the theory of power of a nomadic society. In the scientific literature, nomadic society and the problems of the internal structure of power have for many years been the center of discussion. At this time, conceptualization of the theory of transformation of the socio-political problems of a nomadic society is emerging, revealing the meaning of the formation of political institutions in the structure of power, as well as the need to analyze scientific concepts and methodological principles on changing social structure in a nomadic society. Problems as personal property, hereditary share, state structure, theoretical aspects of power are manifested in the XVII – XIX centuries, among such scientists as G. Hegel, J. Boden, F. Voltaire, D. Didro, J. Condorcet, J.-J. Russo, A. Smith, A. Turgot and A. Ferguson. Along with scientists who consider the power system of nomads with the influences of Marxist theory can be seen in the works of A. Aristov, N. I. Grodekov, G.N. Potanin and also A.N. Kharuzin. A.Kh. Margulan., K.A. Akishev., Z.S. Samashev., T.T. Toleubaevi and other archaeological scientists will examine the power structures of the early nomads, in connection with archaeological data.

Key words: Nomadic society, social structure, power, image of a ruler, theory of power, historiography, theory, methodology, marxist theory, archeology.

Токсанбаев А.К.

PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы., e-mail: almas_0404@mail.ru

Анализ научных концепций и методологических принципов, связанных с формированием теории власти в кочевом обществе

На основе обобщения разных теорий и методологии власти кочевников доказывается, что его универсальной теории не существует. На генезис власти кочевников повлияли разные факторы, положенные в основание: 1) теории завоевания; 2) теории марксизма; 3) теории «кочевого феодализма»; 4) теории государственного строения и т.д. Попытки осмысления закономерностей всемирно-исторического развития предпринимались, главным образом, философами и экономистами XVII–XIX вв. Интерес к проблематике социальной истории номадизма начал возрастать с конца XIX в., в том числе и под влиянием марксистской теории исторического процесса. Большинство ученых XIX – начала XX вв. рассматривали уровень развития кочевых народов как родо-племенной. Возникновение государственности связывалось, как правило, только с военными и политическими способностями вождей. «Завоевательную» теорию поддержали некоторые марксистские теоретики на Западе, которые попытались обосновать этот подход с материалистических позиций. Таким образом, анализ историографии проблемы показывает, что относительно общественного строя кочевников-скотоводов высказывались различные точки зрения. Многие исследователи считают, что политическая централизация, возникновение государственности и империй в степи обуславливались характером взаимодействий номадов с оседлым миром.

Ключевые слова: кочевое общество, социальная структура, власть, образ правителя, теория власти, историография, теория, методология, марксистская теория, археология.

Кіріспе

Қазіргі таңда тарих ғылымы жаңа методологиялық ұстанымдарға негізделіп және кейінгі жылдары қарқынды жүргізіліп жатқан ғылыми-шығармашылық ізденістердің нәтижелерін қолдана отырып, көшпелілер қоғамындағы биліктің пайда болу, даму үдерістері, биліктің жалпы теориясын талдау мәселелеріне байланысты маңызды нәтижелерге қол жеткізіп келеді. Бұл тенденциялар қазақ халқының этногенезі, мемлекеттілік, билік құрылымы, діни ұстанымдары, тілі және т.б. құрылымдардың қалыптасу мәселелері төңірегінде көрініс тауып отыр. Ұлы Даланы мекен еткен көшпелі халық түрлі тарихи кезеңдерде әрқилы атауларды иелене отырып, өзінің мемлекеттік құрылымын жетілдіре түсті әрі Еуразия даласының саяси-әлеуметтік және мәдени-шаруашылық жүйесіне терең ықпал еткені белгілі. Ғылыми әдебиеттерден көшпелілер қоғамы, ондағы биліктің ішкі құрылымымен байланысты мәселелер ұзақ уақыт бойы түрлі ғылыми пікірталастар нысанына айналып келгенін көруге болады. Бұл көшпелілер қоғамының этносаяси тарихы, экономикасы, мәдениеті, қоғамдық құрылысы, тұрмысының жалпы және жеке-кеген аспектілері аясында жүзеге асты. Сонымен қатар, көшпелілер қоғамындағы билік құрылымы, ондағы саяси биліктің теориялық

мәселелері түрлі методологиялық ұстанымдар мен тұжырымдар негізінде сараланғанын көре аламыз. Көшпелілердегі биліктің қалыптасып, дамуының теориялық мәселелерін қалыптасқан тәсілдер негізінде талдаған зерттеушілер арасында да өзара қарама-қайшы пікірлер орын алған. Мұның негізгі көріністерін Еуропалық зерттеушілердің де еңбектерінен байқай аламыз. Аталған мәселе төңірегінде ғылыми пікірталастар өз кезегінде бірнеше іргелі тұжырымдарға келіп тоқтайды. Бүгінгі таңда, көшпелі қоғамның саяси-әлеуметтік трансформациясының теориялық мәселелерін зерделеу, билік құрылымындағы саяси институттар қалыптасуының негізгі мән-мағынасын анықтау, ондағы әлеуметтік құрылымның өзгерістері туралы методологиялық ұстанымдар мен тұжырымдарды ғылыми тұрғыдан талдау қажеттілігі туындап отыр.

Материалдар және методология

Мақаланың теориялық негізі – көшпелі қоғамдағы билік құрылымының жалпы теориясын қалыптастыруға байланысты ғылыми тұжырымдар мен ұстанымдарды, саралап, жекелеген теориялық көзқарастарды мәліметтерді жүйелеу. Әдістемелік негіз ретінде дәстүрлі зерттеу әдістері қолданылды, оның ішінде мәліметтерді жүйелеу, салыстырмалы талдау,

пікірлер мен ой қорытындыларды топтастыру, билік ұғымының пайда болуындағы белгілі себептерді айқындауға, тақырыпты кеңейтуде бұрын зерттелмеген мәселелерді шығаруға, жаңа идеяларды, пайымдауларды, қорытындыларды талдауға қажетті алғы шарттарды іздеуде нақтыландыру әдістері қолданылды. Сонымен қатар, көшпелілердегі билік туралы тұжырымдамалардың, көзқарастардың, идеялардың хронологиялық сабақтастығын қарастырғанда хронологиялық баяндау тәсілдері жиі қолданыс тапты. Зерттеу тақырыбын бірнеше ықшам проблемаларға бөліп қарастыруда проблемалық-мерзімдемелік зерттеу әдісі қолданылды. Тарихнамалық деректер мен тарихи еңбектерді кезеңдерге бөліп талдауда тарихнамалық мерзімдеу әдісі де қатар қолданылды. Өз кезегінде аталған проблемалық-мерзімдеу және тарихнамалық-мерзімдеу әдістері зерттеудің тереңдігі мен құндылығына оң әсерін тигізді. Тақырыптың мазмұнын ашуда кейбір зерттеушілердің ғылыми тұжырымдары мен ой-пікірлерін қазіргі кезеңнен өткенге қарай жүруін зерттеу мәселесі орын алды. Осы мақсатта мақалада ішінара ретроспективті зерттеу әдісі де пайдаланылды. Зерттеу жұмысымыздың Қазақстан тарихындағы өзекті мәселенің бірі болуымен қатар, мемлекеттік саяси билікке, идеологияға және қоғам дамуындағы сұраныстарға тығыз байланысты болғандықтан мақала барысында тарихнамадағы перспективтілік зерттеу әдісі де қолданылды. Мақалада қарастырылған бірнеше арнайы тақырыптар мен проблемалардың зерттелу жағдайын көруде, олардың өзара байланыстарының басты элементтерін анықтауда тарихнамалық жүйелеу әдісі кең қолданыс тапты.

Жалпы көшпелілер қоғамындағы саяси және әлеуметтік құрылымдардың трансформациялануы, саяси биліктің теориялық мәселелерінің методологиялық талаптары америкалық, еуропалық және ресейлік ғалымдардың зерттеулерін алдыңғы орынға шығарады. Сонымен қатар, Орталық Азиядағы көшпелі құрылымның тарихы, билік жүйесінің теориялық мәселелері күні бүгінге дейін аса маңызды зерделеу нысаны болып келеді. Аталған мәселені зерттеудегі методологиялық тәсілдерді жаңа көзқарастармен және мазмұнмен толықтыру зерттеушінің өзіне, оның зерттеу нысаны аясындағы білім шеңберіне және басқа да көптеген факторларға тәуелді. Отырықшы шаруашылыққа негізделген қоғам үшін көшпелі қоғам әлемі біршама то-

сын, әрі құпия құбылыс болып көрінгені анық. Көшпелі қоғамның ішкі құрылымдық жүйесі басқа мәдени-шаруашылық жүйелерге негізделген тұрғындарды бір мезгілде қорқыта да, қызықтыра да алды. Тіпті атпен адамның біріккен образы – кентавр да осы таңданыс пен қорқыныштың қосындысынан шыққан тәрізді. Көне дәуірдің өзінде-ақ көшпелілердің қоғамдық құрылысы, тұрмыс-салттық ғұрыптары, орналасу ерекшеліктері мен маңызды саяси оқиғалары туралы мәліметтер пайда болып, бірқатары бізге дейін жетіп отыр. Мұндай көне деректер бүгінгі зерттеушілер үшін өте маңызды әрі баға жетпес құнды дереккөзі болып табылары анық. Бірақ көне деректердің көпшілігінде көшпелілер қоғамындағы саяси-әлеуметтік жүйе, билік құрылымы және т.б. қоғамдық мәселелер терең ашылмаған күйі немесе жеке дара там-тұмдалып, ықшамдалған күйі ғана жеткендіктен, кей жағдайларда аталған мәселенің әлі күнге дейін ғылыми ортада қызу пікірталастың ортасында қалып жататынын көреміз.

Қоғамдағы биліктің теориялық мәселелеріне үңілген антикалық ойшылдармен (Платон, Аристотель) қатар, биліктің тек монархиялық үлгісіне алғаш болып терең талдау жасап, өзінің теориялық мәселелерін алға тартқан араб ғалымы Ибн Халдунның шығармалары ерекше назар аудартады. Қоғамдағы билік құрылымын талдауда Ибн Халдун мемлекеттіліктің алғашқы формасы ауылдық құрылымда жасақталып, кейін қалалық үлгіге жалғасады деген тұжырымға келген. Былайша айтқанда қарапайымнан күрделіге қарай жүретін философиялық теориямен сәйкес. Мемлекеттік билікті талдау барысында Ибн Халдун негізгі бес фазасын көрсеткен:

Бірінші, патшалық биліктің пайда болуы. Билеуші бұл жерде өзіне бағынышты халықпен бірге жалпы даңқ, қорғаныс және елді сақтау мәселелерін іске асырады. Ал қоғамның интеграциясы рулық-туыстық байланыстар негізінде жүргізіледі.

Екінші, билеуші бүкіл халықтың үстінен қарайды, бағынышты халық билеушінің ұстанған позициясымен келісімде өмір сүреді.

Үшінші, патшалық биліктің жетістіктері негізінде бейбіт өмір циклі жүзеге асады.

Төртінші, биліктегі тыныштық фазасы. Яғни билеуші көршілерімен соғыспайды, ортақ мәдени-экономикалық қарым-қатынас орын алады.

Бесінші, билеуші өзіне дейінгі билеушілерден қалған мұралық билік пен байлықтан айыры-

лады. Билік басындағы адам қартайды, қолдан қатаң тәртіпке негізделген билік тұтқасы кетеді, барлығы тоқтап, тоқырайды, соңында қайта басынан басталады (Ацамба, 1987: 572). Ибн Халдун ұсынған билік теорияларының негізгі тұжырымы – көшпелі қоғамнан қалалық билікке ұмтылу өте көп шығынды талап етеді, соңында ысырапшылдық әсерінен барлығы бітеді, мемлекеттік билік те өз жұмысын тоқтатады деген ойға саяды.

Жалпы әлемдік тарихи үдерістер мен заңдылықтардың даму сатыларын зерделеуге тырысу көп жағдайда философ, экономистер тарапынан жүзеге асқаны белгілі. Аталған бағыттағы зерттеулерде көшпелілер қоғамындағы жеке мүлік, мұралық бөліс, мемлекеттік құрылым, биліктің теориялық аспектілері көрініс табады. Мұндай ой шеңберіндегі зерделеу жұмыстары XVII–XIX ғасырларды Г. Гегель, Ж. Боден, Ф. Вольтер, Д. Дидро, Ж. Кондорсэ, Ж.-Ж. Руссо, А. Смит, А. Тюрго, А. Фергюссон секілді еуропалық ғалымдардың еңбектерінде көрініс тапқан.

Осылардың ішінде көшпелілердегі мемлекеттік билік құрылымының даму үрдістері туралы өзіндік пікірлерімен ерекше көзге түсетін зерттеушінің бірі Г. Гегель. Аталған ғалым көшпелілерді жабайылармен теңеп, оларды қиратушы бағытта дамитыны туралы ойын ортаға салған. Г. Гегельдің ойынша: «Олар күтпеген жерден, жойып жіберуді мақсат тұтқан толқын тәріздес, елдердің мәдениетіне шабуыл жасап, басып алған елдегі билікті құлатып, соңында ешқандай тиімді нәтижеге қол жеткізе алмайды. Мұндай іс-әрекеттер Шыңғыс хан және Әмір Темір уақытында айқын көрініс тапты. Олар барлығын жойды, соңында өздері де сіңісіп жоғалды.» (Коган, 2010: 102.). Көшпелілердегі мемлекеттік биліктің даму үдерістері туралы Гегельдің пікірі көптеген ғалымдар үшін дұрыс көзқарас ретінде қарастырылғаны белгілі. Бірақ бұл пікір Г. Гегельге дейін де зерттеушілер арасында қалыптаса бастағанын байқауға болады. Мәселен француз саясаткері Ж. Боденнің пікірінше табиғат көшпелілерге өжеттілік пен батырлықты бергенімен, ақылды бермеген, осы себептен де олар жаулап алған жерлерін ұзақ уақыт қолда ұстап тұра алмаған, әрі үлкен империя болып өз жалғасын таппаған (Бобкова, 1999: 184-201). Г. Гегель мен Ж. Боденнің пікіріне жақын көзқарастағы ойды Ф. Вольтердің де еңбектерінен көре аламыз. Онда көшпелілер қоғамындағы билік құрылымының саяси-теориялық мәселелері көрініс тапқан. Вольтердің

пікірінше: «...көшпелілер үнемі қозғалыста, көшіп-қону үдерісі нәтижесінде тура бір көбейіп кеткен жабайы аңдардың өз апанынан алыста жүргендей болып көрінеді...» (Тлеугабылова, 2013: 291-293). Вольтердің пікірін қуаттайтын ойлар өз кезегінде Ж. Кондорсенің еңбектерінде байқалады. Кондорсе өзінің теорияларын билеушілердің ағартушылықпен айналысуымен байланыстыруға тырысқан. Осы арқылы қоғамдағы билік құрылымында жетістіктер орын алады. Егер билеуші белгілі бір білім деңгейін меңгермеген болса, қоғамда керісінше жабайылық, бұзақылық, қиратушылық секілді іс-әрекеттер орын алады. Ж. Кондорсенің тұжырымдарынан көшпелілер қоғамындағы билік құрылымында тағылық іс-әрекеттердің орын алуы – билеуші аппаратындағы кемшіліктен бастау алады деген ойды байқау қиын емес. Ж. Кондорсенің пікірінше билік құрылымының басындағылар жоғары білікті, білімді болған жағдайда түрлі техникалық жетістіктер орын алып, ғылыми жаңалықтар ашылады, соның негізінде құқықтық және саяси институттар қалыптасады. Сонымен қатар Кондорсе ұсынған теорияның ішінде адамзаттың дамуы үшін маңызды үш мәселе шешімін табуы тиіс: бірінші, ұлттар арасындағы теңсіздікті жою; екінші, әртүрлі бірлестіктер арасындағы даму үдерістерінің теңдігі, үшінші, адамның өзін-өзі жетілдіруі (Кондорсе, 1936.). Әрине Ж. Кондорсе бұл жерде тікелей көшпелілер қоғамындағы билік мәселесіне жеке тоқталмағанымен, жанама түрде қатысы бар теориялық мәселелер көтерілген.

Көшпелілердегі биліктің кейбір теориялық мәселелері, оның ішінде құқықтық иелену мәртебесі туралы тұжырымдар Ж.-Ж. Руссоның еңбектерінде кездеседі. Руссо көшпелі қоғамда жалпыға ортақ иелену түрі өте қиын болатынын, әрі бұл жағдайға өзінің қарсы екендігін айтқанымен, бәрібір тең құқылы мәртебені де жоққа шығармайды. Байқап отырсақ, Руссоның тұжырымдары біржақты емес. Кей жағдайда тең құқылы жеке иелену мәртебесін қолдаса, енді бірде ортақ меншіктің болғандығын да өз кезегінде дұрыс деп есептейді. Мәселен көшпелі қоғамдағы ең басты құндылық болып саналатын жер иелену мәселесінде Руссо: «...кім бірінші жерді қоршап алып, бұл жер менікі деп айтса, бұл әділетсіз, керісінше жер ортақ, ал оған шыққан өнім жеке иелікке тиесілі десе бұл әділетті» – деп тұжырымдайды (Верцман, 1976.). Руссо сүйенген теориялық ұстаным бойынша, жер иелену құқығы пайда болғаннан кейін, бай мен

кедей арасында теңсіздік орын алды, байлар өз жерлерін қорғау мақсатында кедейлерді жалпы құқықтық ережелерге бағынуға мәжбүрлейді. Біздің ойымызша жер иелену құқығы Руссо тұжырымына сәйкес тек отырықшы тұрғындарда ғана емес, көшпелі қоғамда да ерекше мәнге ие болған, әрі жер иелену бұл мемлекеттік деңгейдегі саяси-құқықтық мәртебеге ие. Бірақ бұл мәселе Руссоның теориялық ұстанымдарда аса терең қарастырылмаған. XIX ғасырдағы саяси-экономикалық ғылымның ірі өкілдерінің бірі А. Смит «үш сатылы» теорияны ұстанып, адамзат тарихын тағылық, көшпелілік және отырықшылық деп бөлген. А. Смиттің тұжырымдауы бойынша жануарлар көшпенділерде бірінші болып қолға үйретіліп, жеке мүлік мәртебесіне енгендіктен, осы аталған қоғамдағы саяси-құқықтық институттар бірінші болып қалыптасады (Смит, 1993). Яғни билік құрылымының алғышарттары бірінші көшпелілерде болған деген ойға саяды. Ал А. Тюргоның пікірінше қоғамның дамуы үш сатыдан тұрады: аңшылар мен терімшілер; көшпелілер және егіншілер. Тюргоның пікірінше көшпелілерде азық-түліктің артықшылығы байқалады және әлеуметтік қоғамдағы ұйымдастырылу мен шаруашылықтың даму көрсеткіштері ерекше болады. Жалпы көшпелілер қоғамының құрылымы, қалыптасу шарттары туралы теориялық мәселелерде шотландық ғалым А. Фергюссонның да тұжырымдары А. Тюргоның ұстанымдарымен өзара көп ұқсастықтарға ие. Бірақ А. Фергюссон бұл мәселеге басқа қырынан қараған тәрізді. Фергюссон әдетте қалыптасқан теория бойынша тағылық, варварлық және өркениет ұғымына біршама өзгерістер енгізуге тырысқан. Варварлықтың жабайылықтан басты айырмашылығы мүліктік меншік құқығы. Варварлық кезең үшін бұл заңмен бекітілмеген болса да, ол жалпы қалау мен қорғау, иелену құқығынан келіп шығады. Сонымен А. Фергюссон мен А. Тюргоның ұстанымдарында көшпелі қоғамның ішкі құрылымдық жүйесі тағылық типте ғана қалыптаспаған деген тұжырымдарды байқауға болады.

Көшпелілер қоғамындағы әлеуметтік құрылым, мемлекеттік билік жүйесі мәселесі XIX ғасырдың соңында марксистік теорияның ықпалында қызығушылық танытып, зерттеу нысанына айналды десе де болады. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы көпшілік орыс ғалымдары көшпелілер қоғамындағы билік жүйесін ру-тайпалық туыстық байланыстар негізінде қарастыра алды. Ал мемлекеттілік,

билік тұтқасын ұстаған көсем мәселесі әскери-саяси бағыттағы жетістіктері аясында анықталып отырды. Көшпелілердегі билік жүйесінің марксистік теория ықпалында қарастырылған ғалымдардың қатарында Н.А. Аристов, Н.И. Гродеков, Г.Н. Потанин, А.Н. Харузин секілді ғалымдарды көруге болады. Дегенмен көшпелілер қоғамындағы саяси құрылымның ұйымдастырылу мәселесіне біршама объективті түрде қараған ғалымдардың ішінде В.В. Радлов көзге түседі. Ол көсем немесе билеуші хан билігі басқа көрші аймақтардағы көшпелілерден қызығушылық туындамайынша ешқандай өзгеріссіз немесе ауыспай ұзақ сақтала алады. Себебі барлық көшпелі халықтардың саяси-әлеуметтік құрылымы бір-біріне жақын, ондағы билік жүйесі билеушінің әулетін күшейтуге негізделген. Сонымен қатар В.В. Радлов даладағы өзгерістер немесе көшпелілер мекен еткен аймақтағы барлық өзгерістер жекелеген рулық бірлестіктердің әлсіреуімен тікелей байланысты деп тұжырымдайды. Ал Н.А. Аристовтың ойынша далалық мемлекеттердің құлауы билік етіп отырған әулеттің әлсіреуімен қатар, басқа да көшпелі туыстардың жеке тәуелсіздікке ұмтылуына да байланысты деген пікірді алға тартады. Жалпы В.В. Радлов пен Н.А. Аристов ұстанған тұжырымдар өзара ұқсас, бір мәселенің төңірегіне топтасқан.

В.В. Бартольд өзінің еңбегінде В.В. Радловтың пікіріне қолдау білдіреді. Ол көшпелілерде құқықтық әділдік жоқ, барлық билік жаулап немесе тартып алумен көрініс табады деген тұжырымын алға тартады (Бартольд, 1968: 27). Бірақ кейінірек В.В. Бартольд «рулық теорияға» негізделген В.В. Радловтың пікіріне сын көзбен қарайды. Яғни даладағы билік құрылымының өзгеріске түсуі немесе ауысуы басқа ру бірлестіктерінің әлсіреуіне байланысты деген тұжырымның әлсіз тұстары бар екендігіне назар аударған. Тіпті В.В. Бартольд көшпелілер империясы белгілі бір рулық әулетті немесе ханның туыстарын күшейтуге негізделген Н.А. Аристовтың тұжырымына да сын көзбен қарайды (Бартольд, 1968: 27.).

Ал В.В. Бартольдтың өзі көшпелілердегі билік жүйесін, ішкі әлеуметтік құрылымын сол көшпелілердің өз ішінде түрлі тайпалар мен рулық бірлестіктерге бөлініп кетуі және бай мен кедей арасында таптық антагонизмнің (қарама-қарсылық) орын алуымен түсіндіреді (Бартольд, 1964:27- 28.).

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында көшпелі мемлекеттердің пайда болуы

«басқыншылық» негізінде жүзеге асады деген теория ғылыми ортада біршама талқылауға түсті. Бұл теорияны жақтаушылардың қатарынан Ф. Ратцель, Л. Гумплович, Ф. Оппенгеймерді көруге болады. Аталған теориялық ұстанымдағы зерттеушілердің пікірінше саяси ұғымның генезисі бір қоғамның екінші қоғамды күшпен бағындырудан барып туындайды. Ал айналасындағыларды жер үшін жаулап алу, салық төлету және т.б. саяси экономикалық үдерістер орын алатын көшпелі халықтарға негізделген бұл теория осы бағыттағы зерттеулерді жақтаушылар үшін бірден-бір кілт көзі болды десе де болады. Мәселен, Ф. Ратцельдің ойынша мемлекет бір ағза секілді дүние. Ол қалыптасады, қартайды, тоқтайды. Бұл даму үдерістері географиялық факторларға тәуелді болып келеді. Жалпы Ратцель барлық мемлекеттерде географиялық экспансия тұжырымы тән болады деген ойды алғаш айтқан. Оның ойынша мемлекеттің шекаралық орналасу шеңбері өзгеріске түссе, ол өмірлік даму циклдеріне сәйкес жүріп жатыр деген сөз. Көшпелілер қоғамындағы мемлекеттің қалыптасуы туралы теориялық мәселелер Ф. Ратцельдің еңбектерінде жанама түрде қарастырылған. Ол мемлекеттік құрылымның дамуына тән жеті заңдылықты алға тартады. Бұл мемлекеттің белгілі бір кеңістікте даму принциптерінің жиынтығы:

1. Мемлекет кеңістігі оның мәдениетімен бірге өседі;

2. Мемлекеттің дамуы әрі қарай түрлі идеялар, сауда қарым-қатынасы немесе барлық тіршілік шеңберіндегі белсенді өсу белгілерінің болуымен көрініс табады;

3. Мемлекеттің дамуы өзінің айналасындағы ұсақ мемлекеттерді өзіне қосып алу нәтижесінде жүзеге асады;

4. Шекара бұл мемлекеттің шеткі ағзасы, ол мемлекеттің дамуының басты көрсеткіштерінің бірі немесе жалпы ағзадағы (мемлекеттегі) өзгерістер мен әлсіреудің белгісі;

5. Мемлекет физикалық қоршаған ортаның барлық бағалы элементтерін өзіне қосып алуға ұмтылады: жағалық сызықтар, өзен салалары, табиғаты бай аудандар және т.б.

6. Шекаралық өсудің басты қозғаушы күші маңайдағы даму сатысы төмен мемлекеттердің есебінен іске асады;

7. Бірігу тенденциясы бұл үнемі қозғалыста, біріншіден екіншіге ауысатын көбіне көшпелі немесе жартылай көшпелі қоғамға тән құбылыс.

Сонымен Ф. Ратцельдің ұсыныстарына назар аударып қарайтын болсақ, жалпы мемле-

кеттіліктің пайда болуы мен қалыптасу үдерістеріне қатысты пікірлері әлемнің даму заңдылықтарына соншалықты қайшы емес деуге болады. Оның ішінде көшпелі қоғамдағы мемлекеттіліктің қалыптасуы мен дамуы мәселесінде ұсынған теориялық тұжырымдарының кейбіреулерімен ішінара келісуге болады. Көшпелі мемлекеттік құрылым өндірістік жүйенің ерекше түрі болғанымен, әлеуметтік қарым-қатынас пен қоғамдық ұйымдастырылуы да өз алдына күрделі болып табылады. Ф. Ратцельдің пікіріне жақын ойларды Л. Гумпловичтің зерттеулерінен де көруге болады. Ол адамның өз қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін екі іргелі қарама-қайшы әрекетке барады. Біріншісі еңбек арқылы, екіншісі тонаушылық немесе басқа біреудің еңбегін пайдалану. Бірінші әрине экономикалық амал, ал екіншісі саяси амал болып табылады. Яғни Л. Гумпловичтің пікірінше көшпелілерде мемлекеттілік саяси амалдың ұйымдастырылуы негізінде пайда болған. Сонымен қатар, оларда уақыт өте келе таптық айырмашылықтар пайда болып, соның негізінде құлдық немесе құл иелену ісі дамыған. Л. Гумплович көшпелі-жауынгерлерде құлдық иелену бұл мемлекеттің ұрығын сепкенмен бірдей деген тұжырымға тоқтайды. Яғни жер шаруашылығымен айналысқан шаруа еркін жүрген жауынгер топтың қол астына түскенде барып оған бағынады, салық төлейді. Осы үлгіге ұқсас викингтердің теңізде жүріп ақ мемлекет құрып, билік жүйесін жасақтағанын білеміз. Жалпы көшпелілердегі мемлекеттік билік құрылымы туралы Л. Гумпловичтің ойлары өз кезегінде Ф. Оппенгеймердің еңбегінде көрініс тауып, көшпелілердегі мемлекеттің пайда болуы туралы теориялық мәселелерде ортақ үйлесім тапқан. Бұл жөнінде Оппенгеймер көпшіліктің азшылықты жұтып қоятыны, бір мемлекет немесе тайпалық бірлестік уақыт өте келе өндіріс пен жерге мұқтаждықтан екінші ұсақ мемлекеттің жойылуына алып келеді деген пікірін алға тартқан (Oppenheimer, 1975: 208.).

Мемлекеттердің саяси генезисі мәселесі уақыт тезіне орай негізгі назарын күрделі қоғамның пайда болуының экономикалық тұстарына аударған марксистік тарихнаманың да қызығушылығын тудырғаны ғылыми әдебиеттерден белгілі. Яғни басқару формасы азшылық топтың қолында, ал көпшілік белгілі бір шешімдер қабылдау ісінен алшақ ұсталады. Басқаша айтқанда К. Маркс мемлекет пен таптық мәселесін бірге қарастырды. Негізгі теориялық тұжырымның бірі бұл мемлекет аз

топтың еңбек көзі болып табылатын көпшілікке билік жүргізуші машина тәріздес деген ұғымға саяды (Марх, 1955.). К. Маркс өз кезегінде Ф. Энгельспен бірге мемлекеттің және ондағы билік құрылымының пайда болуының негізгі себептеріне қатысты екі басты тұжырымын алға тартқан. Ф. Энгельс өзінің «Антидюринг» атты еңбегінде мемлекет, ондағы билік құрылымы және таптық бөліністің пайда болу себептерін басқарушы топтың басқыншылық саясат жүргізу негізінде, жалпы халыққа өктемдік жасаумен байланыстырған (Engels, 1931). Бірақ Ф. Энгельс өзінің «Семья, жеке меншік және мемлекеттің пайда болуы» атты еңбегінде саяси-генезистің басқа көрінісін сипаттайды: оның ойынша экономиканың дамуы өндірістік үлестің үстемелі түріне өтіп, таптық бөлініске алып келеді. Үстемдік етуші таптар мемлекетті құруда алдымен құл иеленудің түрлі сипаттағы түрлерін жасақтайды, одан кейін феодалдық даму сатысы, кейін капиталистік даму түріне өтеді (Engels, 1986.). Жалпы марксистік зерделеу еңбектерінде мемлекеттің пайда болу мәселелері турасында күні бүгінге дейін К. Маркс пен Ф. Энгельстің ұсынған үш теориялық тұжырымдары көрініс тауып келеді:

1) бағынышты халықтың территориялық белгілері бойынша бөліну;

2) халықпен ешқандай саяси генезисі тұрғысынан сәйкес келмейтін басқару мекемелерінің болуы;

3) салықтың болуы (Engels, 1986.).

Көшпелілердегі мемлекеттік биліктің «жаулап алу» негізінде құрылған деген марксистік теориясын батыстық теоретика ғалымдар қолдап, бұл мәселеге материалистік әдістер негізінде тоқталады. Дегенмен олардың ойынша көшпелілер өздігінен мемлекеттілік құрудың басты кедергілерінен толық өте алмаған деген тұжырымға тоқтайды. Мұндай пікірдегі теоретик ғалымдардың қатарынан К. Каутский, Г. Кунов секілді ғалымдарды көре аламыз.

Карл Каутскийдің ойынша мемлекет жаулап алу аппараттарының негізінде басып алған жерде құрылады. Жеңіске жеткен тайпаның негізінде билік құрылымы қалыптасады, яғни билеуші тап құрылады, ал жеңілген тайпаның негізінде жергілікті бағынышты халық қалыптасады (Брайович, 1982.). Жалпы Каутский өзінің ғылыми көзқарастарын марксистік теорияларға негізделген таптық жүйемен байланыстыруға ұмтылған секілді. Бірақ К. Каутскийдің тұжырымына назар аударатын болсақ, марксистік теориялардан аздап өзгешелігі бар, яғни оның ойынша таптық жіктеліс мемлекет құрылғаннан

кейін пайда болады. Ал марксистік теорияда тап бірінші пайда болуы тиіс.

Жалпы көшпелілер қоғамындағы биліктің теориялық мәселелері кеңестік кезеңдегі тарихи әдебиеттерде белсенді талқылауға түскені белгілі. Н.Н. Крадин көшпелілердің қоғамдық құрылысы, мемлекеттік билік құрылымы туралы зерттеулерді хронологиялық тұрғыдан жіктеп, жалпы үш кезеңге топтайды.

Бірінші кезеңі 1920 жылдардың басынан 1930 жылдардың басына дейінгі аралықты қамтиды. Аталған кезеңде кеңестік ғылымның қалыптасып, енді орнығып келе жатқан уақыты болғандықтан, көшпелілерді зерттеушілердің ұстанымдары аздап шашыраңқы болды деуге болады. Мәселен С.А. Семенов-Зусер, А. Сокольский, К.М. Тахтарев, А.П. Чулошников және басқа да зерттеушілердің пікірінше көшпелілер қоғамында таптық жіктеліс болмағанын алға тартады. Ал енді В.С. Батраков, М. Буров-Петров, П. Погорельский секілді келесі бір зерттеушілер тобы көшпелілер қоғамындағы таптық жіктелістің болғанын жақтайды. Үшінші топ көшпелілердегі «тайпалық мемлекет» феодализмге өтпелі кезеңнің бірі деген теорияны ұсынды. Мұндай тұжырымдарды біз П.И. Кушнердің еңбектерінен көре аламыз. Зерттеушілердің енді бір тобы көшпелілер қоғамының табиғи жағдайы сыртқы қарым-қатынас үдерістеріне негізделген деген тұжырымдаманы ұсынды. Біз мұндай теориялық ұсынысты Ю.В. Готьенің зерттеулерінен көре аламыз.

С.А. Семенов-Зусердің ойынша әртүрлі кезеңдерде өмір сүрген көшпелілер қоғамының әлеуметтік жүйесінде туыстық байланыстар ең бірінші орында тұрған. Яғни туыстық құрылымды өндірістік күштің негізінде кейбір элементтерін ғана өзгерткен күйі, жалпы болмысын ғасырлар бойына сақтап қалады (Семенов-Зусер, 1931).

К.М. Тахтарев көшпелілердегі мемлекеттік билік құрылымының қалыптасуы туралы ойларында мынадай тұжырым жасаған: «... Бұл адамзат қоғамындағы өте күрделі, әрі жаңа үдерістің қалыптасуы болып табылады. Өндірістің жүйесі өзіне жеткілікті адамдар жиынтығын бақылауда көшпелі қоғамды алдымен байқауға болады.» (Кареев, 1996: 261-271.).

А.П. Чулошников көшпелі қоғамның саяси-әлеуметтік құрылымындағы таптық жіктеліс терең болмағанын айтқанымен, билік басында аксүйектік топтың тұратынын айтып, Шыңғыс хан заманындағы оқиғалармен мысал келтіреді. Біздің ойымызша А.П. Чулошниковтың көшпелі қоғамдағы билік құрылымының негізін

анықтауда өзіндік теориялық тұжырымдары болғанымен, нақты мысалдар мен оқиғалар ол тұжырымдарына біршама қарама-қайшы келеді (Чулошников, 1924).

В.С. Батраков Кеңестік ұжымдастыру кезеңіндегі көшпелі тұрмыстағы қазақтардың отырықшы тұрмысқа негіздеу мәселесінде қазақ халқының көшпелі қоғамындағы таптық жіктелістің ерекше орын алғанын алға тартқан. Жалпы В.С. Батраковтың пікірлері саяси жағдайда жазылғандықтан, көпшілік тұжырымдары қазіргі тарихи көзқараста сын көтермейтін секілді. Осы тұрғыдан алып қарағанда, П.И. Кушнер кеңестік кезеңдегі этнографиялық зерттеулерінде социалистік идеологияның теориялық мәселелеріне тоқталып (Алымов, 2005: 112.), мемлекеттің құрылу және қалыптасу мәселелері, сонымен қатар таптық жіктеліс пен оның нәтижелері туралы біршама пікір білдіргенімен, жалпы идеясы мен мақсаты В.С. Батраковтың тұжырымдарымен ортақ деуге болады.

Көшпелілер қоғамындағы мемлекеттік билік теориясын талдап, аталған мәселеге орай өздерінің ғылыми тұжырымдарын ұсынған зерттеушілердің келесі бір тобы Б.Я. Владимирцов пен Н.Н. Козьмин, С.П. Толстов болып табылады. Көшпелілердегі биліктің теориялық мәселелері академик Б.Я. Владимирцовтың зерттеулерінде қарастырылып, бірқатар ғылыми тұжырымдар айтылғанымен, ғалымның зерттеулері аяқталмаған күйі қалды. Ол XI-XVIII ғасырлардағы моңғолдардың көшпелі өмірін зерттей келе, әрі өзінің нарративті пікірлерін түрлі құжаттық деректермен баяндайды. Деген Б.Я. Владимирцовтың көшпелі тұрмыстың әлеуметтік құрылымы, билік жүйесіндегі құқықтық мәселелері толық ашылмай, жекелеген пікірлердің аясында қалған (Владимирцов, 1934.). Мәселен, моңғолдардың қоғамдық құрылымына талдау жасауда, көне моңғол тайпалары туралы жазба деректер, көшпелі тайпалардың тарихи даму сатылары мен кезеңдері, тұрмыстық-шаруашылық жүйесі, рулық тайпалық бірлестігі секілді мәселелерге талдау жасаумен қатар, көшпелі қоғамдағы таптық жүйе, төменгі класс пен жоғарғы класс деп халықты жікке бөліп, жоғарғы кластағы билікке барудың ережелері сараланған. Біздің ойымызша Б.Я. Владимирцев бір халықтың тарихи құрылымын талдағанымен, жалпы көшпелі өмірдің ортақ атрибуттары аталған мәселелердің басқа да көрші көшпелі тайпалармен ортақ болып келеді.

Н.Н. Козьмин көне түркілердің VI-VIII ғасырлардағы қоғамына талдау жасаған. Ғалым көне түркілердің қоғамдық құрылысын көшпелілердегі феодалдық қарым-қатынас контекстінде қарастырады. Жалпы көшпелілердің қоғамдық құрылысы, әлеуметтік құрылымы, саяси-экономикалық жағдайы туралы Н.Н. Козьминнің екі еңбегі жарияланған. Онда көне түркілердегі жер шаруашылығының да өрістегенін алға тартқан. Жалпы бірқатар зерттеушілер Н.Н. Козьминнің көшпелілердегі мемлекеттік билік теориясына қатысты пікірлерінде, сонымен қатар оның зерттеу методологиясында сын көзбен қарайтын кемшіліктер бар екендігін айтады (Тишин, 2015: 83-90.).

С.П. Толстов өзінің «Генезис феодализма в кочевых скотовладельческих обществах» (Толстов, 1934: 171-199.) атты мақаласы және «Древний Хорезм» (Толстов С.П. Древний Хорезм. М., 1948. – 352 с.) атты іргелі монографиясында көне түріктердің әлеуметтік-саяси құрылымының теориялық мәселелеріне талдау жасаған. Сонымен қатар өзінің басқа бір зерттеу еңбектерінде көшпелілердегі мемлекеттіліктің теориялық мәселелері қарастырылған. Жалпы С.П. Толстов марксистік-лениндік теорияларға сәйкес, көшпелілердегі мемлекеттілік антогонистік сипаттағы таптық қоғам негізінде өрістеді деген тұжырымдарды алға тартады. Аталған ғалым өз зерттеулерінде түркі қағанаттарының қоғамдық құрылысында құл иеленушілік жүйе дамығандығын, билік құрылымы таптық қарым-қатынастың негізінде жүретіндігін алға тартады. Бұл тұжырымдарға жақын ойларды біз А.Н. Бернштамның да еңбектерінен көре аламыз. Жалпы зерттеу жұмыстарын саралай келе, аталған екі ғалымның да көшпелілердегі мемлекеттік жүйенің берік орныққаны туралы пікірді қолдайтындарын байқаймыз.

Л.Н. Гумилев өзінің зерттеулерінде көшпелі қоғамдағы әлеуметтік құрылыс, мәдени-шаруашылық жүйеге қатысты теориялық мәселелерді жиі көтеріп, бірқатар маңызды тұжырымдарын алға тартады. Бірақ еуропалық кейбір ғалымдардың пікірінше Л.Н. Гумилевтің көшпелілер туралы пікірлері тым қатты идеологиялық негізде, биологиялық детерминизм көп жиі мысал ретінде алынған деген пікірлер бар (Ларюэль, 2006: 36-43.). Дегенмен Л.Н. Гумилевтің зерттеулерінде көшпелілердің мәдени-шаруашылық жүйесі, қоғамдық құрылысы туралы мәселелер объективті түрде қарастырылған. Оның ішінде көшпелі қоғамның тұрмыстық құрылымының қалыптасу, эксплуатация

тация мәселелерін айтуға болады (Гумилев, 1972: 44-52). Ғалымның ғұн державасының саяси-генезисі, көшпелі қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық ерекшеліктері, тарихи-мәдени орны, сыртқы саяси іс-әрекеттерінің кешенді факторлары туралы қорытынды ойларына талдау жасау негізінде, аталған мәселелерді зерттеудегі қолданған методологиялық тәсілдерін жалпы көшпелі қоғамның құрылымын зерттеуде қолдану өзінің тиімділігін көрсетеді деп ойлаймыз.

Монғолдардың тұсындағы мемлекеттік құрылымға дербес ұлыстық жүйе туралы, зерттеуші Г. Федоров-Давыдов Шыңғыс хан империясының әскери қуатын жабайы көшпелілерден тұрғандығынан емес, ұйымдасқан мемлекеттің болғандығымен түсіндіреді (Федоров-Давыдов, 1981: 191.).

Қазақ халқының шығу тегі мен қазақ мемлекеттілігінің қалыптасу мәселелерінде ғалым адам баласы қазақ сахарасында пайда болып, өмір сүрген тайпалар белесі, сақ-ғұндар заманасы, түркі тектес тайпалар дәурені, қыпшақ белесі, мұңғыл үстемдігі, қазақ хандықтары, халық, ұлттың қалыптасуы мәселелеріне зерттеу жүргізген М. Қозыбаев, өз кезегінде мемлекеттілік болу үшін қандай белгі-нышандар керек екендігін айтқан. Оның ішінде: «Ұлы далада мемлекеттік құрылымдар, тайпа одақтары мен қағанаттар Еуропадан ерте пайда болған, қазақ хандығында мемлекетке тән негізгі белгілердің барлығы да көрініс тапқан» – деп тұжырымдады (Қозыбаев, 1998.).

С. Зимановтың «қазақ хандығының мемлекеттік құрылымы әлсіз зерттелген» деген пікірі әлі де өзектілігін жоған жоқ (Зиманов, 2009: 80). Бұл әсіресе, 2015 жылы қазақ мемлекеттілігінің 550 жылдығын атап өту барысында өзінің өзектілігін арттыра түседі. Қазақ қоғамындағы хан билігінің ұйымдастырылуы жайында хан билігіне жүктелетін мынадай міндет керліктерді бөліп көрсетеді: хан және басқа да билеушілер пайдасы үшін тұрғындардан салықтың және басқа да алымдардың жиналуын қамтамасыз ету; ресми ішкі және сыртқы саясатты жүзеге асыру; тәртіпті қамтамасыз ету; көршілердің территориясын алу үшін соғыстар жүргізу және өз шекараларын қорғау (Зиманов, 2009: 80-81). Бұл жерде еңбектің кеңес билігі тұсында жазылуына орай үстем болған бірқатар идеологиялық бағыттар айқын байқалады. Атап айтқанда, алым-салықтар мәселесінде «салықты хандар халықтан өз пайдасы үшін жинады», немесе ішкі және сыртқы саясатта негізінен «феодалдық топтардың мүддесі көзделді» деген пікірлерді

анық көреміз. Енді осы міндеттерді орындау төмендегі мәселелер маңызды орын алғандығын айтады: біріншіден, қоғамнан арнайы ерек-тенген және басқару ісінде маманданған адамдардың ерекше тобы (сұлтандар, билер, старшындар); биліктің материалдық қорлары (аппарат, әскери жасақтар, өз жауынгерлері бар батырлар); экономикалық санкциялар (Зиманов, 2009: 81). Қазақ қоғамындағы саяси құрылым жайында талдай келе, кейінгі орта ғасыр және жаңа замандағы Қазақстандағы саяси құрылым жайында былай тұжырым жасайды: биліктің түрлі сатылары арасындағы қарым-қатынаста төменгі органдардың жоғарыдағыларға қарағандағы әкімшілік тәуелділігіне қарағанда вассалдық қатынас болды; жергілікті саяси автономия орталық, яғни хандық билікке қарағанда күштірек болды; көшпелілердің төменгі топтық құрылымын құрайтын ауылдар мен қауымдарда старшындар билігі жұртшылықпен байланыста болды және бірқатар «халықтық» институттарға сүйенді.

Қазіргі таңда отандық зерттеулерде «Ұлы дала» ұғымы кеңінен еніп, ғылыми әдебиеттерде де қоғамдық басқа зерттеулерде де жиі қолданылып жүргені белгілі. Кейбір зерттеулерде бұл атау «еуразия континенті» деген географиялық негізде де атала береді. Еуразия континентінің орталық бөлігі, оның ішінде Карпат таулары мен Қара теңіздің солтүстік жағалауларынан бастап Тынық мұхитқа дейінгі ұлан ғайыр атырап осы «Ұлы даланың» еншісіне кіретін аймақ болып табылады. Мұндай ұшы-қиыры жоқ аймақтағы өмір сүрудің негізгі белгісі мәдени-шаруашылық жүйенің қамтитын аумағының үлкендігімен көрініс тауып отырды. Далалық халықтар өзге көршілерінен түрлі географиялық шекаралар арқылы белгіленіп, қорғаныс аймағын да құра алды. Даладағы жылдам көшіп-қону, қозғалыстың тез әрі тиімді жолдары өмірге келіп, даму сатыларынан өтті. Мұндай саяси негіздегі халық та ортаның жағдайына бейімделіп, өздерінің қамтитын аймағын ұлғайтуға үнемі ұмтылып отырғанын білеміз. Ұлы дала тұрғындары түрлі климаттық өзгерістер, этникалық өзгерістер, әлеуметтік-экономикалық жағдайға байланысты шаруашылықтың отырықшы, жартылай көшпелі және көшпелі түрлеріне бейімделіп, соның негізінде мемлекеттік дәрежеге де жеткені анық. Археолог ғалым К.А. Акишев Қазақстан территориясындағы көшпелі мал шаруашылығының жүйесі қола дәуірінің соңы мен темір дәуірінің басында, б.з.д. IX–VII

ғасырларда қалыптасып, түрлі даму сатыларынан өткенін айтып өткен. Сонымен қатар көшпелі қоғамдағы билік құрылымының да шаруашылық жүйесіне қарай, дала заңдарына сәйкес жүйесі қалыптасқанын айтады (Акишев, 2013: 7-11.).

Көшпелілер қоғамындағы биліктің теориялық мәселелеріне назар аударып, жерлеу орындарынан табылған жәдігерлер ғұрыптық нышандар негізінде талдау жасаған археологтардың ішінде Ә.Т. Төлеубаев және З.С. Самашевтың зерттеулерін атап өтуге болады. Ондағы жүргізілген ғұрыптық жоралғылар, салт-дәстүрлер, жерлеу орнының таңдалуы мен құрылыстық ерекшеліктері әлеуметтік ортада билеушінің ерекше мәнге ие болғанының дәлелі бола алады. Мәселен, сармат ескерткіштерін зерттеуде билеушінің жанынан соғыс қарулары, алтын бұйымдармен қатар абыздарға тән асаяқтың табылуы, көне сарматтардың дәстүрлі қоғамындағы билеушінің аса үлкен құрметке ие болуымен қатар, оның жаратушының жердегі өкілі секілді түсініктермен ортақ көрініс беруін археолог З.С. Самашев жазады (Самашев, 2007: 15-121). Сармат халықтарындағы билеушінің билік тұтқасын ұстауымен қатар абыз қызметін атқаруы оның қоғамдағы беделінің орасан зор болғандығын көреміз. Әрине халық арасында билеушінің бейнесін діни наным-сенім арқылы жоғары етіп көрсету, биліктің халықаралық саяси аренадағы позициясына да көп әсер ететінін анық. Осыған ұқсас мәселе Шілікті даласын зерттеген Ә.Т. Төлеубаевтың зерттеулерінде көрініс тапқан. Шілікті даласындағы сақтардың қоғамындағы билеушінің ролі, жалпы сақтардың мемлекеттілігі жөнінде Ә.Т. Төлеубаевтың зерттеп, жерлеу қорымдарынан табылған көп мөлшердегі алтын бұйымдар, оның ішінде «бес жұлдызды» алтын жүзктің биліктің белгісі екендігін, сақ қоғамындағы билеуші бейнесінің өте жоғары деңгейде болғандығын айтады (Төлеубаев, 2004: 326-334). Ә.Т. Төлеубаевтың зерттеулерін талдау барысында, сақ қоғамындағы мемлекеттіліктің нышандары оның сол кездегі қоғам алдындағы беделімен тікелей байланысты екендігіне назар аударғанын көреміз. Яғни сақ билеушісінің тірі күнінде алтынмен апталып, өте жоғары деңгейде көрсетілуі, сонымен қатар қайтыс болғаннан кейін де оны ақырғы сапарға шығарып салуда басқа қатардағы адамдарға қарағанда, әлдеқайда үлкен құрмет көрсетілуінің негізгі мазмұны халық арасында билеушінің ерекше қасиетке ие екендігін, оның жаратушымен байланысы бар немесе ерекше жаратушының

құрметіне ие болған адам деп көрсету ұғымдары жатқан секілді. Тура осы пікірлердің біз З.С. Самашевтың Берел қорымдарын зерттеудегі нәтижелерінен тағы да көре аламыз. З.С. Самашев Берел қорымынан (№11 оба) табылған 13 жылқымен бірге жерленген ер мен әйелдің барлық инвентарлары олардың билеуші екендігін, әрі айнасына қойылған заттар мен ақыреттік бұйымдары жерленген адамдардың тірі кезінде үлкен билікпен қатар діни ғұрыптық ұғымдарында үлкен рөлге ие болғандығын айтады. Оның негізгі дәлелі ретінде табыттың басына қойылған билеуші символының бірі болып табылатын самұрық құсының ағаштан ойған бейнесі, арнайы ғұрыптық ыдыстар мен жылқылардың билеушінің немесе өз иесін жорыққа алып бара жатқандай кейіпте жерленуі және басқа да көптеген мысалдары билеушінің бейнесін анықтап тұрғанын байқатады (Самашев, 2000: 20-36.). Ә.Т. Төлеубаев көшпелі қоғамдағы биліктің пайда болуы, қалыптасу үдерістерін және билеуші бейнесінің қалыптасуының көне бастауларын көне сақ заманындағы патша обаларындағы алтынмен апталып жерленген билеушілерден іздейді (Төлеубаев, 2006, 214-217). М. Хабдуллина мемлекеттілік теориясын зерттеудің жаңа тәсілдерін көрсете отырып, билік жүйесіндегі билеушінің алатын орны туралы мәселелерге шет елдік және отандық зерттеушілер ұсынған теориялар негізінде талдау жасаған (Хабдуллина, 2006: 217-223).

Қорытынды

Көшпелілер қоғамындағы биліктің жалпы теориясын қалыптастыруға байланысты методологиялық ұстанымдар мен тұжырымдарды талдау барысында, жоғарыда аталған ғылыми көзқарастардың барлығы әртүрлі сипаттағы оқиғалардың жиынтығы түрінде көрініс тапқанын көре аламыз. Оның ішінде мемлекеттік биліктің түрлі жағдайлардың ықпалына тәуелді қалыпта дамитыны, сол жағдайлардың негізін зерттеуде қолданылған ғылыми әдіс-тәсілдер мен қалыптасқан теориялық тұжырымдар да кейде бір-бірін толықтырып жатса, енді бірде қарама-қайшылыққа душар болып жатады. Жалпы мемлекеттік билік құрылымының пайда болып қалыптасуы туралы ғылыми теорияларды талдауда келесідей басты тұжырымдар алдымен көзге ұшырасады:

1-қоғамдық жұмыстарды жүргізуде қолданылған басқару түрлері мен ұйымдастыру тәсілдеріне тікелей байланысты;

2-көшпелі халықтардағы мемлекеттік билік құрылымының қалыптасуы тікелей саяси-генезис тұрғысынан алып қарағанда жаулап алу мен басқыншылық соғыстарға байланысты;

3-мемлекеттік биліктің ұйымдастырылуы өндірістік күштердің көбеюіне байланысты әлеуметтік жағдайдың күрделенуін жеңілдету;

4-қоршаған орта мен табиғи ресурстар сарқылуы немесе осы гео-саяси жағдайға бәсекелестік.

Аталған тұжырымдардың ішінде екінші және төртінші кезектегі теориялық пайымдаулар көбіне еуроцентристік көзқарастағы зерттеушілер мен марксистік теорияларға негізделген зерттеулерде көрініс тапқан. Отандық ғалымдар мен соңғы жылдары жүргізілген зерттеулер негізінде қалыптасқан теориялық ой-пікірлер бірінші және үшінші теориялық пайымдаулармен өзара үндеседі.

Қоғамдағы биліктің теориялық мәселелеріне үңілген антикалық ойшылдармен қатар, биліктің тек монархиялық үлгісіне алғаш болып терең талдау жасап, өзінің теориялық мәселелерін алға тартқан араб ғалымы Ибн Халдунның шығармаларында мемлекеттіліктің алғашқы формасы ауылдық құрылымда жасақталып, кейін қалалық үлгіге жалғасады деген тұжырым салтанат құрады. Былайша түрде айтқанда «қарапайымнан күрделіге қарай» жүретін философиялық теориямен сәйкес.

Әлемдік тарихи үдерістер мен заңдылықтардың даму сатыларын зерделеуге тырысу көп жағдайда философ, экономистер тарапынан жүзеге асып, көшпелілер қоғамындағы жеке мүлік, мұралық бөліс, мемлекеттік құрылым, биліктің теориялық аспектілері XVII–XIX ғасырларды Г. Гегель, Ж. Боден, Ф. Вольтер, Д. Дидро, Ж. Кондорсэ, Ж.-Ж. Руссо, А. Смит, А. Тюрго, А. Фергюссон секілді еуропалық ғалымдардың еңбектерінде көрініс тапқан. Аталған ғалымдар зерттеулері жоғарыда аталған төрт негізгі тұжырымдар жиынтығының екінші және төртінші бөлігімен ұқсастықтары көп.

Көшпелілердегі билік жүйесінің марксистік теория ықпалында қарастырған ғалымдардың қатарында Н.А. Аристов, Н.И. Гродеков, Г.Н. Потанин, А.Н. Харузин секілді ғалымдарды көруге болады. Аталған ғалымдар келтірген ғылыми тұжырымдар мен көшпелілердегі мемлекеттілік мәселесінде ұстанған теориялық ұстанымдары

билікте абсолюттік монархияға тән белгілердің нышаны көп екендігімен ерекшеленеді.

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында көшпелі мемлекеттердің пайда болуы «басқыншылық» негізінде жүзеге асады деген теория ғылыми ортада біршама талқылауға түсті. Бұл теорияны жақтаушылардың қатарынан Ф. Ратцель, Л. Гумплович, Ф. Оппенгеймерді көруге болады. Аталған теориялық ұстанымдағы зерттеушілердің пікірінше саяси ұғымның генезисі бір қоғамның екінші қоғамды күшпен бағындырудан барып туындайды. Ал айналасындағыларды жер үшін жаулап алу, салық төлету және т.б. саяси экономикалық үдерістер орын алатын көшпелі халықтарға негізделген бұл теория осы бағыттағы зерттеулерді жақтаушылар үшін бірден-бір кілт көзі болды десе де болады.

XX ғасырдың 20-30 жылдары жүргізілген зерттеулерде көшпелілердегі таптық жіктеліс туралы мәселелер жиі көрініс тауып, осы иеологияның ықпалында ғана қарастырылумен ерекшеленеді. Мұндай ұстанымдағы ғалымдардың қатарынан С.А. Семенов-Зусер, А. Сокольский, К.М. Тахтарев, А.П. Чулошников және басқа да зерттеушілерді көре аламыз.

Көшпелілер қоғамындағы мемлекеттік билік теориясын талдап, аталған мәселеге орай өздерінің ғылыми тұжырымдарын ұсынған зерттеушілердің келесі бір тобы Б.Я. Владимирцов пен Н.Н. Козьмин, С.П. Толстов болып табылады. Аталған зерттеушілердің ғылыми теориялық негізгі көшпелі халықтардағы жеке әулеттік басқарумен өте ұқсас.

К.А. Акишев, З.С. Самашев, Ә.Т. Төлеубаев, М.Ғ. Хабдуллина секілді зерттеушілер ерте көшпелілердегі билік құрылымының болғанын археологиялық зерттеу материалдарымен байланыста зерттеп, патшалық биліктің орын алғанын айтады.

Қорыта келе айтарымыз, көшпелі қоғамдағы биліктің жалпы теориясын қалыптастыруға үлкен үлес қосқан зерттеулер бір мақала аясына сыймайтыны анық. Сол себептен біз өзіміздің зерттеулеріміздің кейбір нәтижелерін жеке дара сараптап шыққанымызбен, толық мағлұматтар жиынтығын жариялауға әлі ерте секілді. Көшпелі халықтардағы биліктің пайда болуы мемлекеттің өндірістік күшіне, гео-саяси жағдайына тікелей байланысты.

Әдебиеттер

- Ацамба Ф.М. (1987). Социально-экономические воззрения Ибн Хальдуна . Всемирная история экономической мысли: В 6 томах. Москва, Мысль. Т. I. 680 с.
- Коган Л.С. (2010). Проблемы социально-экономического строя кочевых обществ в историко-экономической литературе (на примере дореволюционного Казахстана). Москва. С. 102.
- Бобкова М. С. (1999). Исторический метод Бодена как способ теоретического осмысления прошлого . Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. Вып. 1. Москва. С. 184 – 201.
- Тлеугабылова К.С., Беркинбекова А.М. (2013). Уникальная роль кочевников в процессе развития человеческой духовности и цивилизации . Молодой ученый. №2. С. 291-293.
- Кондорсе, Ж.-А. (1936). Эскиз исторической картины прогресса человеческого разума. Москва – Ленинград: Соцэкгиз. 346 с.
- Верцман И.Е. (1976). Жан-Жак Руссо. Москва, Наука. 136 с.
- Смит А. (1993). Исследование о природе и причинах богатства народов. Москва: Наука. 572 с.
- Бартольд В.В. (1968). Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. Лекция. VI. . Сочинение – Т.5. Москва. 568 с.
- Бартольд В.В. (1964). Сочинение. Т.2.-Ч.2. Москва 522 с.
- Oppenheimer F. (1975). The State. N.Y. : Free Life Editions. 208 p.
- Marx K. (1955). Manifesto of the Communist Party Vol. 4. Moscow: Nauka.
- Engels F. (1931). Anti-Dühring Vol. 14. Moscow. Nauka.
- Engels F. (1986). Origin of the Family, Private Property and the State. Moscow: Politizdat.
- Брайович С.М. (1982). Карл Каутский – эволюция его воззрений. Москва: Наука. 231 с.
- Семенов-Зусер. (1947). Опыт историографии скифов. Харьков: Мистецтво. 1 т. 374 с.
- Кареев Н.И. (1996). Основы русской социологии. Санкт-Петербург, Из-во: И. Лимбаха. – С. 261-271.
- Чулошников А.П. (1924). Очерки по истории Казак-Киргизского народа в связи с общими историческими судьбами других тюркских племен. Ч.1 . Оренбург: Киргизское гос. изд-во. 290 с.
- Алымов С.С. (2005). Павел Иванович Кушнер и развитие отечественной этнографии в 1920-1950-е годы : Дис. ... канд. ист. наук. Москва. 200 с.
- Владимирцов Б.Я. (1934). Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм. Ленинград. АН СССР. 224 с.
- Тишин В.В. (2015). Н.Н. Козьмин и изучение социального строя орхонских тюрков VI-VIII вв . Проблемы востоковедения. №2 (68). С. 83-90.
- Толстов С.П. (1934). Генезис феодализма в кочевых скотоводческих обществах . ИГАИМК Вып. 103. Москва-Ленинград. С. 171-199.
- Ларюэль М. (2006). Теория этноса Льва Гумилева и доктрины западных «новых правых» . Этногр. обозрение. – № 3. – С. 36-43.
- Гумилев Л.Н. (1972). Изменения климата и миграции кочевников . Природа. № 4. С. 44-52.
- Федоров-Давыдов Г.А. (1981). Общественный строй Золотой Орды . Степи Евразии в эпоху Средневековья. Москва, Наука. 191 с.
- Қозыбаев М.Қ. (1998). Тарих зердесі (Замана асуы). Алматы: Ғылым. 344 б.
- Зиманов С. (2009). Политический строй Казахстана первой половины XIX века и Букеевское ханство. Алматы: Арыс. 496 б.
- Акишев К.А. (2013). Древние и средневековые государства на территории Казахстана. Алматы. 192 с.
- Самашев З.С., Джумабекова Г., Базарбаева Г., Онгар А. (2007). Древнее золото Казахстана. Алматы. 160 с.
- Төлеубаев Ә.Т. (2004). Шілікті жазығы – сактардың алғашқы мемлекетінің ту тіккен ордасы . Қазақ тарихынан. Шежірелер, жазбалар, пікірлер, зерттеулер. Алматы, «Жалын баспасы». Б. 326-334.
- Самашев З., Базарбаева Г., Жумабекова Г., С. Сунгатай. (2000). Берел. Алматы. 56 с.
- Төлеубаев Ә.Т. (2006). Сак қауымындағы қоғамдық құрылыс және мемлекеттік мәселесі . Мемлекеттілік және Ұлы дала: Халықаралық ғылыми конференциясының материалдары. Астана. 224 б.
- Хабдуллина М. (2006). Новые подходы в исследовании теории государства . Мемлекеттілік және Ұлы дала: Халықаралық ғылыми конференциясының материалдары. Астана. 224 б.

References

- Acamba F.M. (1987). Socialno-ekonomicheskie vozzreniya ibn xalduna. [Socio-economic views of Ibn Khaldun] . vseirnaya istoriya ekonomicheskoy mysli: v 6 tomax. Moskva, Mysl,– t. I. 680 s.
- Kogan I.S. (2010). Problemy socialno-ekonomicheskogo stroya kochevykh obshhestv v istoriko-ekonomicheskoy literature (na primere dorevolucionnogo kazakhstana).[Problems of the socio-economic system of nomadic societies in historical and economic literature (on the example of pre-revolutionary Kazakhstan).]. Moskva. S. 102.
- Bobkova M.S. (1999). Istoricheskij metod bodena kak sposob teoreticheskogo osmysleniya proshlogo. [The historical method of Boden as a way of theoretical understanding of the past]. Dialog so vremenem. Almanax intellektualnoj istorii. Vyp. 1. Moskva. s. 184 – 201.

- Tleugabylova K.S., berkinbekova a.m. (2013). Unikalnaya rol kochevnikov v processe razvitiya chelovecheskoj duxovnosti i civilizacii. [The unique role of nomads in the development of human spirituality and civilization]. Molodoj uchenyj. №2. s. 291-293.
- Kondorse, Zh.-A. (1936). Eskiz istoricheskoy kartiny progressa chelovecheskogo razuma. [Sketch of the historical picture of the progress of the human mind]. Moskva – Leningrad: Socekiz. – 346 s.
- Vercman I.E. (1976). Zhan-zhak russo. [Jean-Jacques Rousseau]. Moskva, Nauka. – 136 s.
- Smit A. (1993). Issledovanie o prirode i prichinax bogatstva narodov. [Research on the nature and causes of the wealth of peoples]. Moskva: Nauka. 572 s.
- Bartold V.V. (1968). Dvenadcat lekcij po istorii tureckix narodov srednej azii. [Twelve lectures on the history of the Turkish peoples of Central Asia.]. Lekciya. VI. Sochinenie – T.5. Moskva. 568 s.
- Bartold V.V. (1964). Sochinenie. [The writing]. T.2.-ch.2. Moskva. 522 s.
- Oppenheimer F. (1975). The state. N.Y.: Free life editions. 208 r.
- Marx K. (1955). Manifesto of the communist party vol. 4. Moscow: nauka.
- Engels F. (1931). Anti-dühring vol. 14. Moscow. Nauka.
- Engels F. (1986). Origin of the family, private property and the state. Moscow: Politizdat.
- Brajovich S.M. (1982). Karl kautskij – evolyuciya ego vozzrenij. [Karl Kautsky – the evolution of his views.]. – Moskva: Nauka, – 231 s.
- Semenov-Zuser. (1947). Opyt istoriografii skifov. [Scythian historiography experience]. – Harkov: Mistectvo. – 1 t. – 374 s.
- Kareev N.I. (1996). Osnovy russkoj sociologii. [Fundamentals of Russian Sociology]. – Sankt-Peterburg, Iz-vo: I. Limbaxa. – s. 261-271.
- Chuloshnikov A.P. (1924). Oчерки po istorii kazak-kirgizskogo naroda v svyazi s obshhimi istoricheskimi sudbami drugix tyurkskix plemen. [Essays on the history of the Kazak-Kyrgyz people in connection with the general historical fate of other Turkic tribes]. Ch.i. orenburg: Kirgizskoe gos. Izd-vo. – 290 s.
- Alymov S.S. (2005). Pavel ivanovich kushner i razvitie otechestvennoj etnografii v 1920-1950-e gody. [Pavel Ivanovich Kushner and the development of domestic ethnography in the 1920-1950s]. dis. Kand. Ist. Nauk. Moskva. 200 c.
- Vladimircov B.Ya. (1934). Obshhestvennyj stroj mongolov. Mongolskij kochevoj feodalizm. [The social system of the Mongols. Mongolian nomadic feudalism]. leningrad. An sssr. 224 s.
- Tishin V.V. (2015). N.n. Kozmin i izuchenie socialnogo stroya orxonskix tyurkov VI-VIII vv. [Kozmin and the study of the social structure of the Orkhon Turks of the 6th-8th centuries]. problemy vostokovedeniya. №2 (68). s. 83-90.
- Tolstov S.P. (1934). Genezis feodalizma v kochevyx skotovodcheskix obshhestvax. [The genesis of feudalism in nomadic cattle-breeding societies]. IGAIMK Vyp. 103. Moskva-leningrad. P. 171-199.
- Laryuel M. (2006). Teoriya etnosa lva gumileva i doktriny zapadnyx «novyx pravyx». [The theory of the ethnos of Lev Gumilyov and the doctrine of the Western «new right»]. Etnogr. Obozrenie. № 3. s. 36-43.
- Gumilev L.N. (1972). Izmeneniya klimata i migracii kochevnikov. [Climate change and nomad migration]. Priroda. № 4. – s. 44-52.
- Fedorov-davydov G.A. (1981). Obshhestvennyj stroj zolotoj ordy. [Social system of the Golden Horde]. Stepi Evrazii v epoxu srednevekovyia. – Moskva, Nauka. – 191 s.
- Qozybaev M.Q. (1998). Tarix zerdesi (zamana asuy). [Historiography]. – Almaty: Gylym. – 344 b.
- Zimanov S. (2009). Politicheskij stroj kazaxstana pervoj poloviny xix veka i bukeevskoe xanstvo. [The political system of Kazakhstan in the first half of the 19th century and the Bukeyev khanate]. Almaty: Arys. 496 b.
- Akishev K.A. (2013). Drevnie i srednevekovye gosudarstva na territorii kazaxstana. [Ancient and medieval states in Kazakhstan]. Almaty. 192 s.
- Samashev Z.S., Dzhumabekova G., Bazarbaeva G., Ongar A. (2007). Drevnee zoloto kazaxstana. [Ancient gold of Kazakhstan]. Almaty. 160 s.
- Toleubaev A.T. (2004). Shilikti zhazygy – saqtardyn algashqy memleketinin tu tikken ordasy. [Shilikin Valley first Slav rule]. Qazaq tarixynan. Shezhireler, zhazbalar, pikirler, zertteuler. Almaty, «Zhalyn baspasy». b. 326-334.
- Samashev Z., Bazarbaeva G., Zhumabekova G., Sungataj S. (2000). Berel. Almaty. 56 s.
- Toleubaev A.T. (2006). Saq qauymyndagy qogamdyq qurylys zhane memlekettik maselesi. [The problem of statehood and society in the Saka]. Memlekettilik zhane uly dala: xalyqaralyq gylymi konferenciyasynyn materialdary. Astana. 224 b.
- Xabdullina M.K. (2006). Novye podxody v issledovanii teorii gosudarstva. [New approaches to the study of the theory of the state]. Memlekettilik zhane uly dala: xalyqaralyq gylymi konferenciyasynyn materialdary. Astana. 224 b.

Тлеугабулов Д.Т.

PhD докторант, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
Казахстан, г. Астана, e-mail: danchitto@mail.ru

**ИССЛЕДОВАНИЕ СРЕДНЕВЕКОВЫХ КУЛЬТОВЫХ
ПАМЯТНИКОВ АКМОЛИНСКОГО ПРИИШИМЬЯ
(по материалам разведки 2018 года)**

Летом 2018 г. разведочным отрядом НИИ археологии им. К.А. Акишева проведены исследования в двух районах Северной Сарыарки: в верховьях Ишима и Тенгиз-Коргалжынском оазисе. Цель данного исследования – поиск археологических памятников древности и средневековья в изучаемом районе. Система озер Тенгиз-Коргалжынской впадины и верховья р. Нура являются привлекательными для расселения как в древности, так и в настоящее время. Однако, до сих пор данная территория остается малоизученной. В работе были применены методы дистанционного исследования археологических объектов, включающие в себя картографирование с указанием координат памятника в системе глобального позиционирования, описание, фотографирование. В ходе проведения разведки был зафиксирован ряд объектов, ранее не известных для этого региона. Они представляют собой рвы, протянувшиеся от озер на расстояние от 50 до 350 м. Важным и непонятным остается вопрос предназначения этих конструкций. Обнаруженные в ходе разведки памятники были поделены на 3 группы. Также была проведена ревизия ранее исследованных памятников: мавзолеев Жанибек-Шалкар и Батагай. Применение новых методов при их исследовании позволило выявить новые характеристики данных объектов. Для комплексного изучения этих средневековых культовых объектов были проанализированы опубликованные источники.

Ключевые слова: археологическая разведка, средневековье, культовые памятники, Тенгиз-Коргалжынская впадина, Акмолинское Приишимье, Батагай, Бозок.

Tleugabulov D.T.

doctoral candidate, L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Kazakhstan, Astana, e-mail: danchitto@mail.ru

**Research of medieval cult monuments of Akmola Upper Ishim
(based on 2018 exploration material)**

In the summer of 2018, the reconnaissance detachment of the K.A. Akishev Research Institute of Archeology conducted surveys in two areas of the Northern Saryarka: in the upper Ishim and Tengiz-Korgalzhyn oasis. The purpose of this study is to search for archaeological monuments of antiquity and the Middle Ages in the study area. The system of lakes Tengiz-Korgalzhyn depression and upper Nura river are attractive for settlement, both in antiquity and in the present. However, this territory is still poorly understood. In the work we applied the methods of remote survey of archaeological objects, including mapping with an indication of the coordinates of the monument in the global positioning system, description, photography. During the exploration, we recorded a number of objects previously unknown to this region. They are moats stretching from lakes at a distance of 50 to 350 m. The question of the purpose of these structures remains important and incomprehensible. Discovered during the exploration monuments were divided into 3 groups. We also conducted an audit of previously studied monuments: the Zhanibek-Shalkar and Batagai mausoleums. The use of new methods in their study allowed us to identify new characteristics of these objects. We analyzed published sources for a comprehensive study of these medieval religious objects.

Key words: archaeological exploration, Middle Ages, religious monuments, Tengiz-Korgalzhyn depression, Akmola Upper Ishim, Batagai, Bozok.

Тлеугабулов Д.Т.

PhD докторанты, А.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан, Астана қ., e-mail: danchitto@mail.ru

**Ақмола Есіл бойының
ортағасырлық ғұрыптық ескерткіштерін зерттеу
(2018 жылғы барлау жұмыстарының материалдары бойынша)**

2018 ж. жазда К.А. Ақышев атындағы Археология ФЗИ барлау отрядымен Солтүстік Сарыарканың екі ауданында: Есілдің жоғарғы ағысында және Теңіз-Қорғалжын оазисінде барлау жұмыстары жүргізілді. Бұл зерттеудің мақсаты – зерттеліп отырған аудандағы ежелгі және ортағасырлық ескерткіштерді іздеу болды. Теңіз-Қорғалжын ойысы мен Нұра өзенінің жоғарғы ағысының теңіздер жүйесі мекен етуге ежелден де бүгінгі күні қолайлы. Алайда, қазірге дейін бұл аймақ аз зерттелген. Бұл жұмыста жаһандық жайғастыру жүйесінде ескерткіштің координаттарын көрсете отыра картаға түсіру, зерттеуге тиіс археологиялық нысандарды қашықтықтан зерттеу, сипаттау, фотосуретке түсіру әдістері қолданылды. Барлау жұмыстарын жүргізу барысында бұл күнге дейін белгісіз болған нысандар тіркелді. Олар көлдерден 50-ден 350 метрге дейін қашықтықта созылып жатқан орлар. Бұл құрылыстардың қандай мақсатқа арналғандығы маңызды және түсініксіз болып қалып отыр. Барлау нәтижесінде анықталған ескерткіштер 3 топқа бөлінді. Сонымен қатар бұрын зерттелген ескерткіштерді: Жәнібек-Шалқар және Батағай мавзолейлерін тексеру жүргізілді. Оларды зерттеу кезінде жаңа әдістерді пайдалану бұл нысандардың жаңа қырларын ашуға септігін тигізді. Бұл ортағасырлық ғұрыптық нысандарды кешенді зерттеу үшін жарияланған деректерге талдау жүргізілді.

Түйін сөздер: археологиялық барлау, орта ғасыр, ғұрыптық ескерткіштер, Теңіз-Қорғалжын ойысы, Ақмола Есіл бойы, Батағай, Бозоқ.

Введение

Сарыарка – особый сакральный локус, культурный ландшафт которого сформирован тысячелетней деятельностью предшествующих поколений. Каждая историко-культурная эпоха оставила на этом пространстве свои культовые сакральные центры. Изучение факторов и условий их появления, формирование структуры, связь с определенными периодами и эпохами, причинность и длительность оформления их в особые сакральные ландшафты – основная идея проекта по изучению сакрального ландшафта Сарыарки, в рамках которого проводилась данная работа.

Летом 2018 г. разведочным отрядом НИИ археологии им. К.А. Акишева проведены обследования двух районов Северной Сарыарки: верховий Ишима и Тенгиз-Коргалжынского оазиса. На территории Коргалжынского района Акмолинской области были обследованы берега озер Коргалжын, Султанкельды, Жанибек Шалкар, Кокай, а также побережье р. Нура (рис. 1).

Цель данного исследования – поиск археологических памятников древности и средневековья в изучаемом районе. Одним из ключевых

факторов, играющих роль в процессе расселения человеческих коллективов, является наличие водных ресурсов. Тем более важным этот фактор становится в условиях аридной степи. В этом свете, система озер Тенгиз-Коргалжынской впадины и верховья р. Нура являются привлекательными для расселения как в древности, так и в настоящее время. Однако, до сих пор данная территория остается малоизученной.

Археологическая разведка выполняет задачи по поиску, первоначальной фиксации и научной регистрации археологических объектов. Немаловажное значение в ходе археологических разведок уделяется и инспекции ранее обнаруженных памятников с целью своевременного выявления опасности его разрушения. В работе были применены методы дистанционного обследования археологических объектов, включающие в себя картографирование с указанием координат памятника в системе глобального позиционирования, описание, фотографирование. Использование беспилотных летательных аппаратов (БПЛА) при фотографировании позволило выявить новые типы памятников, а также обнаружить ранее не зафиксированные особенности у уже исследованных объектов.

Рисунок 1 – Район разведочного обследования и культовые объекты Акмолинского Приишимья

Методы исследования

Описание разведочных работ в полевом сезоне 2018 года

В ходе проведения разведки был зафиксирован ряд объектов, ранее не известных для этого региона. Они представляют собой рвы, протянувшиеся от озер на расстояние от 50 до 350 м. Расстояние между такими рвами варьируется от нескольких десятков до нескольких сот метров. Какой-либо связной системы их расположения не выявлено. Рвы к настоящему времени заплыли, дно их покрыто гидрофильной растительностью. Глубина на данный момент не превышает 1 м (рис. 2). Важным и непонятным остается вопрос предназначения этих конструкций. Очевидно, что они не были предназначены для орошения возделываемых культур, т.к. почвы в данной местности заболоченные и солончаковые. Неубедительным представляется и довод в пользу использования этих арыков для водопоя скота. Скот имеет свободный доступ к воде вдоль берегов водоемов. Наиболее вероятным выглядит предположение, что эти каналы использовались в качестве ловушек при загонном способе охоты, высказанное ранее исследователем фауны и сотрудником заповедника А.В. Кошкиным (Кошкин, 2011: 37). Данное предположение предстоит проверить, изучив способы загонной охоты казахов на крупную копытную дичь, в том числе и с привлечением материалов по этнографии

казахского народа. Для этого потребуются привлечь больше полевого материала, изучить архивные сведения на предмет упоминания подобных конструкций для других регионов, а также рассмотреть материалы по этнографии казахского народа, связанные с ритуалами и действиями во время проведения охоты – важного занятия казахов, имитирующего боевые действия.

Помимо этого, был заново проинспектирован мавзолей Жанибек Шалкар, расположенный на высоком коренном берегу озера Жанибек-Шалкар, в 26 км восточнее поселка Коргалжын. Объект фиксировался на поверхности распашки покрытой бурьяном, как небольшое всхолмление, поверхность которого покрыта значительным количеством фрагментов жженого кирпича, а также осколков глазурованной плитки со штампованным орнаментом. Данный объект был исследован отрядом НИИ археологии им. К.А. Акишева в 2009-2010 гг. (Хабдулина и др., 2011). Археолого-архитектурные параллели, топонимика края и редкий по красоте полихромный декор позволили отнести мавзолей к типу элитных мемориалов XIV-XV вв. и идентифицировать его как мавзолей Жанибек-султана – основателя Казахского ханства (Хабдулина, Табулдин, 2015: 102). Для уточнения данного предположения необходимо продолжить исследование данного объекта. В первую очередь, это связано с проведением полномасштабных полевых исследований, завершении-

ем археологического изучения мавзолея. Для идентификации погребенных в мавзолее необходимо привлечение методов палеогенетики и

физической антропологии с целью реконструкции облика усопших. Эти задачи нами ставятся на следующие годы.

Рисунок 2 – Ров, протянувшийся от озера Султанкельды

Обнаруженные в ходе разведки памятники можно поделить на 3 группы. В первую группу мы относим курганы и курганные могильники. Не исключено, что исследованные одиночные курганы ранее являлись частью курганных могильников. Особенностью рельефа изучаемого района являются пологие холмы, удобные для распашки. Как следствие практически все господствующие возвышенности в районе исследования долгое время подвергались сельскохозяйственной обработке. Сохранились, как правило, курганы, на которых установлены геодезические знаки, охраняемые государством, либо находящиеся на территории кладбища.

Вторая группа памятников – мавзолеи нового времени. Традиция возведения мавзолеев в казахстанских степях берет начало с эпохи Золотой Орды, времени окончательного становления ислама в регионе. Таким образом, возраст данных практик составляет около 700 лет (Khabdulina et al., 2015). В силу множества объективных факторов, как природных, так и антропогенных, подавляющее большинство средневековых памятников подобного рода до нас в целости не дошло. Однако, мы имеем возможность изучать традиции и приемы строительства, проводить культурные аналогии благодаря исследованию казахских мавзолеев нового времени (Хабдулина и др., 2018: 162). Еще одной немаловажной

причиной изучения этих памятников является их сравнительная недолговечность. Как правило, основной материал для постройки мавзолеев – кирпич-сырец, очень легко разрушающийся под воздействием внешних факторов.

К третьей группе относятся зимовки-кыстау, датирующиеся XIX – началом XX веков. Указанная выше датировка базируется на найденных артефактах (осколки керамики), а также на культурных аналогиях (Дукомбайев, 2011: 465). Как показала разведка, большинство найденных памятников такого рода находится у берегов рек, на мысах, образованных естественными изгибами реки Нуры, либо, если речь идет об озере, то на приподнятых площадках выше уровня поймы. Как правило, большинство зимовок-кыстау появляется в регионе в XIX веке, что связано с начавшимся процессом седентаризации (Бейсенов, 2002: 34).

Также в ходе исследования в данном регионе нами был осмотрен мавзолей Батагай и прилегающий к нему Некрополь. Мавзолей Батагай – один из наиболее известных погребальных памятников средневекового периода степной Сарыарки. Расположен он в низовьях реки Нуры, в 2 км к востоку от поселка Коргалжын, в 1 км от русла реки. Впервые был описан Рычковым П.И. в 1762 г. в его знаменитом труде, посвященном Оренбургскому краю (Рычков, 1762: 259-263).

Однако, в Центральном Казахстане П. Рычков не был. Поэтому памятники этого района были описаны им по материалам экспедиции, рассказам путешественников и русских людей, побывавших в казахских степях. Тем не менее, его труд до сих пор не потерял своей научной ценности.

Одним из самых известных описаний Батагай является заметка инженера И.П. Шангина, опубликованная в 1820 г. (Шангин, 1820). Он описал большое количество архитектурных сооружений в долине реки Нуры. В частности, про мавзолеев Батагай он пишет: «Оно построено из кирпича; внутри его находятся столбы, покрытые алебастровой штукатуркой, равно как и стены, имеющие вместо связей четвероугольные сосновые брусья в два вершка в поперечнике, для большей прочности, обожженные и покрытые камышом» (Шангин, 1820).

Мавзолей был принят И. Шангиным за развалины городского храма, а окрестный некрополь — за руины древнего города. Эта заметка вызвала волну интереса у исследователей, пытавшихся найти этот загадочный город. С этой целью работы в этом месте проводила Центрально-Казахстанская археологическая экспедиция под руководством А.Х. Маргулана в 1947 и 1949 гг. XX века. Никаких свидетельств существования древнего города, за исключением небольших поселений и обширных гробниц, обнаружено не было (Маргулан и др., 1966: 29).

Но тем не менее А.Х. Маргулан локализует на месте городища Батагай таинственный город Ақсхінт — Акша-Кент, отмеченный на средневековых итальянских картах, в частности, на карте Пицигани, а также на Каталонской карте. На последней этот город показан как торговый центр на караванных путях из Сарайчика в Алмалык через Тургайские и Сарысуйские степи (Маргулан и др., 1966: 10).

В результате проведенных нами исследований на месте развалин средневекового мавзолея также никаких признаков оседлого поселения не обнаружено. Мавзолей Батагай расположен в центре обширного некрополя, который на данный момент представляет из себя едва различимые на поверхности земли всхолмления. Представляется вполне очевидным, что русские ученые-путешественники, в том числе И.П. Шангин, не знакомые со спецификой возведения подобных надмогильных сооружений, принимали их развалины за руины стен городов.

Комплексное обследование местности, в том числе с применением квадрокоптера, позволило нам заключить, что остатки древнего города в окрестностях мавзолея не фиксируются. Использование фотографий, сделанных с высоты птичьего полета, позволило нам более детально рассмотреть и выделить наземные конструкции некрополя (рис. 3).

Рисунок 3 – Некрополь Батагай

В первую очередь, следует отметить наличие развалов двух крупных сооружений. Одно из них – непосредственно сам мавзолей Батагай, исследованный специалистами «Казреставрации» в 2007 году (Семби, 2015: 149). В 100 м юго-западнее от него расположены развалины еще одного крупного сооружения, круглого в плане, диаметром около 7 м. Вероятно, это развалины второго храма, упоминаемого И.П. Шангиным: «Близ его храма приметны следы другого подобного, а далее в восточную и западную стороны находится множество развалившихся зданий, из коих некоторых основание составляет до 300 сажень в длину, и в совокупности издали представляются они известковыми горами» (Шангин, 1820).

В 10 м к северу от мавзолея находятся остатки кирпичеобжигательной печи, также подвергнутой раскопкам. В непосредственной близости от нее расположены две ямы, выбранный грунт из которых, вероятно, использовался в качестве сырья для производства кирпичей.

Обломки кирпичей разного размера и разной степени сохранности в большом количестве встречаются в подъемном материале на территории вокруг мавзолея. По обнаруженным находкам выявились размеры кирпичей, использованные при строительстве памятника: $22 \times 11 \times 4,5$ см; $22 \times 11 \times 4$ см; $35 \times 22 \times 5$ см, а также квадратные $22 \times 22 \times 5$ см. Все кирпичи хорошего обжига. Встречаются фрагменты поливной терракоты. Она, вероятнее всего, украшала порталную часть мавзолея.

Результаты раскопок мавзолея, проведенные в 2007 г., сотрудниками Института культуры и искусствознания (М.К. Семби, Ж.А. Шайкеном), дали неожиданный результат – захоронения в нем не производились (Семби, 2015: 154).

Четко обозначить все погребения данного некрополя довольно сложно. Как уже было отмечено, все они представляют из себя небольшие, до 4 м в диаметре, округлые или овальные земляные оградки, едва различимые на поверхности земли. При осмотре могильника с высоты можно определить его примерные масштабы: погребения локализируются на площадке размерами около 100×100 м к юго-западу от его развалин, то есть напротив порталной части стоявшего некогда мавзолея. Нами выделены не менее 76 оградок разного размера в этой части некрополя.

Определить наличие погребений с северной и западной сторон от развалин мавзолея невозможно в силу проведения там строительных работ, связанных с реконструкцией мавзолея, представляющей собой, по сути, возведение

полностью нового сооружения, т.н. «новострой» (рис. 4).

Рисунок 4 – Реконструкция мавзолея Батагай

Еще одним интересным объектом некрополя является сооружение, расположенное в 120 м к северо-востоку от мавзолея. Этот объект представляет собой круглую в плане оградку диаметром 8 м. Стены оградки выполнены из сырца, развалы стен мощные, шириной 2,5-3 м. С восточной стороны оставлена перемычка шириной около 1 м.

В 2012 году специалистами РГП «Казреставрация» была выполнена реконструкция мавзолея. Как уже было отмечено, воссозданный объект представляет собой совершенно новый мавзолей, построенный поблизости от развалин археологического объекта. Это портално-купольный мавзолей с нишами по сторонам от входа, углубленного внутрь помещения. Говорить об исторической достоверности данной реконструкции сложно, так как не сохранились изображения мавзолея до его разрушения.

Наиболее ценным материалом для реконструкции представляются чертежи из архива Ш. Уалиханова и «рисунок» А. Шахматова, выполненные в 1831 г. при осуществлении в военно-стратегического задания – «описать древние развалины города Татагая». Задание это было выполнено, и сотник А. Шахматов представил начальству «рисунок древнего здания Татагая с особым описанием». Признаком же древнего города он не обнаружил. Рисунок этот дошел до наших дней (Сембин, 1975: 7).

Комментарий к нему оставлен в работе подполковника Красовского «Область сибирских киргизов», изданной в 1868 году. «По его описанию могила Ботагая сохранилась почти в цело-

сти. Длина основания кирпичного корпуса могилы 5 саж., ширина 4 саж.; высота 3, до стоящего над корпусом купола 2, всего 5 сажень, внутри корпус имеет тоже прямоугольное основание; по стенам могилы 3 большие ниши, и над каждой три малые; стены внутри выштукатурены и выбелены. В основании купола 4 отдушины, каждая высотой в 1 аршин, шириною 3.4 арш. В основании могилы заметна кладка в два ряда брусьев, добытых вероятно из ближайших ущелий. Кирпич имеет форму квадрата в 6 вершков по стороне; толщина его вершок. Сведения эти и план могилы Ботагай можно найти в тех топографических описаниях степной местности, составленных офицерами сибирского казачьего войска, которые в числе 7 тетрадей, хранятся в архиве генерального штаба под номером 33363» (Красовский, 1868: 254).

Большой интерес представляют статьи Ш.Ш. Уалиханова о киргиз-кайсацких «молах». «В кайсацкой моле и около нее выражается весь вкус кайсака, его искусство в архитектуре, его резьба и живопись», пишет Уалиханов. Он дает высокую оценку архитектурному искусству казахского народа. Помимо собственных исследований Ш.Ш. Уалиханова, в 3 том вошел его архив, в котором можно найти весьма ценные и редкие материалы по истории народов Средней Азии и Казахстана. План и разрез мавзолея Бутагай из архива Ш. Уалиханова являются графическим материалом.

Описывая Кенгирские мавзолеи, ученый говорит: «Эти могилы такая редкость, какая во всей степи уже не повторяется, кроме Нуры, недалеко от устья которой лежит могила Батагай; о ее устройстве я ничего положительного не имею». По-видимому, ученый не успел осмотреть этот замечательный памятник (Маргулан, 1967: 202).

Эти чертежи дают общее представление о типе купольного мавзолея. Возможно, имелся развитый портал, о чем говорит наличие боковых камер со стороны главного фасада. По чертежу Шахматова ясно видно наличие четверика, выполненного для перехода к восьмерику. Купол опирался на восьмигранный барабан, угловые грани которого перекидывались через углы квадратного помещения арками, образуя собой так называемые арочные паруса. Три ниши в помещении, зафиксированные в чертежах и отмеченные многими исследователями, позволяют сравнивать этот памятник с мавзолеем Алашахана. Эпиграфический орнамент, завоевавший в декоре зданий значительное место в мавзолеех

Средней Азии уже в X веке, получает дальнейшее развитие и в степях Казахстана (Baitenov et al., 2019: 92). А. Шахматов, не знавший восточных языков, постарался срисовать эпиграфику мавзолея Батагай, но, к великому сожалению, с этой задачей не справился и надпись до сих пор является загадкой (Семби, 2015: 12).

Далее исследователь делает выводы об итогах изучения мавзолея. Мавзолей Батагай ориентирован главным фасадом на юго-запад. Как и на многих средневековых мавзолеех здесь отсутствует фундамент. Его отсутствие заменялось тщательным подбором холма, на котором строился мазар. Почва должна была содержать в основном устойчивые породы и легко пропускать влагу.

Толщину стен очень трудно определить, поскольку внутренняя часть остатков стен сооружения сильно разрушена, но все же по остаткам можно предположить, что толщина ее составляет около 80-90 см. Мавзолей сильно разрушен, что затрудняет по результатам археологических раскопок решить вопрос о планировке его в целом, выяснить применение разнообразных строительных конструкций, материалов и др. (Семби, 2015: 21).

Заключение

В результате разведочного обследования выделены крупные территориальные образования, насыщенные культовыми объектами разных эпох. Комплексное исследование этих территорий с ландшафтных и историко-культурных позиций позволяет трактовать их как особые сакральные территории – духовные центры генетической связи поколений. Наиболее ярким локальным регионом является территория Тенгиз-Коргалжынской впадины. По результатам наших исследований нами выделено несколько центров. Одним из них является нижнее течение реки Нуры и система Тенгиз-Коргалжынских озер. В ходе разведочного обследования этой местности был зафиксирован ряд объектов, ранее не известных для этого региона. Важным и непонятным остается вопрос предназначения этих конструкций. Его предстоит решить нам в ходе дальнейших исследований.

Еще один локальный регион сакральной территории представлен Бозокским археологическим микрорайоном, расположенным на территории столицы Казахстана – г. Нур-Султан.

Мавзолей Батагай – это один из наиболее известных погребальных памятников средневе-

кового периода степной Сарыарки. Известность этому объекту принесло ошибочное упоминание в русских источниках большого города в этой местности. Наши исследования в очередной раз подтвердили недостоверность этих сведений. Кроме того, нами впервые была предпринята попытка описания существующего некрополя у мавзолея Ботагай. Нами были выделены не менее 76 погребальных конструкций. Все они очень плохо фиксируются на поверхности земли при визуальном осмотре. Использование беспилотного летательного аппарата позволило нам добиться более существенных результатов.

Несомненно, что мавзолей Ботагай является одним из важных сакральных центров Северной Сарыарки. Формирование возле него обширного некрополя подтверждает это. Мы считаем, что этот памятник может стать важным туристическим объектом, расположенным в очень выгодном месте – рядом с всемирно известным заповедником Коргалжын. Наши дальнейшие исследования данного объекта должны способствовать возрастанию популярности мавзолея у туристов и становлению его как самостоятельного и самодостаточного туристического центра.

Литература

- Бейсенов А.З. (2002) Исследования Сарыаркинской экспедиции в Центральном Казахстане. Известия МОН РК. Серия общественных наук. Алматы. № 1. С. 31-41.
- Дукумбайев А.Т. (2013) К вопросу о типологии казахских зимовок. Актуальные вопросы истории развития Казахстана и становления казахстанской государственности. Астана. С. 465-469.
- Кошкин А.В. (2011) О чем молчит степь. Степной бюллетень. № 33. С. 36-37.
- Красовский Н.И. (1868) Область Сибирских киргизов. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Санкт-Петербург. Ч. 2. – 464 с.
- Маргулан А.Х. (1967) Чокан Чингисович Валиханов. Собр. соч. в пяти томах. Т.3. Алматы. 783с.; с илл.
- Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.К., Оразбаев А.М. (1966) Древняя культура Центрального Казахстана. Алматы. 437 с.
- Рычков П.И. (1762) Топография Оренбургская. Ч. II. Санкт-Петербург. С.259-263.
- Семби М.К. (2015) Мавзолей Ботагай – памятник средневековой казахской архитектуры (краткая история исследования). Национально-освободительная борьба казахского народа. Булантинская битва. Астана. С. 149-154.
- Сембин М.К. (1975) Мавзолей Ботагай, Сырлы-Там, Сулу-Там (историко-археологические материалы). Отчет проектно-сметного отдела Научно-реставрационного отдела Министерства культуры КазССР. Алматы. 80 с.
- Хабдулина М.К., Бонора Ж.Л., Билялова Г.Д. (2018) Сакральная карта Акмолы: новые материалы. Интеграция археологических и этнографических исследований: материалы XXII международного научного симпозиума. Омск–Павлодар. С. 162-165.
- Хабдулина М.К., Кожамжаров К.Т., Ярыгин С.А., Калдыбаев М.С., Сакенов С.К., Свиридов А.Н. (2011) Культовые памятники Тенгиз-Коргалжинской впадины. Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева. – 208 с., илл. (каз., рус.яз.)
- Хабдулина М.К., Табулдин Г. (2015) Мавзолей Жанибек Шалкар. Археологическое исследование памятника. Мәдени мұра. – № 1 (58). С. 96-103.
- Шангин И. П. (1820) Извлечение из описания экспедиции, бывшей в Киргизскую степь в 1816 года. Сибирский вестник. Ч. 11.
- Baitenov, E., Tuyakayeva, A., & Abdrassilova, G. (2019). Medieval mausoleums of kazakhstan: Genesis, architectural features, major centres. *Frontiers of Architectural Research*, 8(1), 80-93. doi:10.1016/j.foar.2018.11.001
- Khabdulina M.K., Orazbaeva Z.B., Tleugabulov D.T. (2015) The Spread of Islam in Dasht-I Kipchak. The IX International Academic Congress «Contemporary Science and Education in Americas, Africa and Eurasia», Rio de Janeiro, Brazil, 18-20 August 2015.

References

- Beysenov A.Z. (2002) Issledovaniya Saryiarkinskoy ekspeditsii v Tsentralnom Kazahstane [Research of the Saryarka expedition in Central Kazakhstan]. *Izvestiya MON RK. Seriya obschestvennykh nauk*. Almaty. №1. pp. 31-41.
- Dukumbayev A.T. (2011) K voprosu o tipologii kazahskikh zimovok [On the typology of Kazakh wintering]. *Aktualnyye voprosy istorii razvitiya Kazahstana i stanovleniya kazahstanskoy gosudarstvennosti*. Astana. pp. 465-469.
- Koshkin A.V. (2011) O chem molchit step [What the steppe is silent about]. *Stepnoy byulleten*. № 33. S. 36-37.
- Krasovskiy N.I. (1868) Oblast Sibirskih kirgizov. Materialy dlya geografii i statistiki Rossii, sobrannyye ofitserami Generalnogo shtaba [The Region of Siberian Kirgiz. Materials for geography and statistics of Russia, collected by officers of the General Staff]. *Sankt-Petersburg*. Ch. 2. 464 p.
- Margulan A.H. (1967) Chokan Chingisovich Valihanov. *Sobr. soch. v pyati tomah* [Chokan Chingisovich Valikhanov. Collected works in five volumes]. T.3. Alma-Ata. 783 p.; ill.

- Margulan A.H., Akishev K.A., Kadyrbaev M.K., Orazbaev A.M. (1966) Drevnyaya kultura Tsentralnogo Kazakhstana [Ancient culture of Central Kazakhstan]. Alma-Ata. 437 p.
- Ryichkov P.I. (1762) Topografiya Orenburgskaya [Topography of Orenburg]. Ch. II. Sankt-Petersburg. pp. 259-263.
- Sembi M.K. (2015) Mavzoley Botagay – pamyatnik srednevekovoy kazahskoy arhitekturyi (kratkaya istoriya issledovaniya) [Botagai Mausoleum is a monument of medieval Kazakh architecture (a brief history of the study)] . Natsionalno-osvoboditelnaya borba kazahskogo naroda. Bulantinskaya bitva. Astana. pp. 149-154.
- Sembin M.K. (1975) Mavzolei Botagay, Syirlyi-Tam, Sulu-Tam (istoriko-arheologicheskie materialyi). Otchet proektno-smetnogo otдела Nauchno-restavratsionnogo otдела Ministerstva kulturyi KazSSR. [Mausoleums Botagay, Syirly-Tam and Sulu-Tam (historical and archaeological materials). Report of the design and budget department of the Scientific and Restoration Department of the Ministry of Culture of the Kazakh SSR] Alma-Ata. 80 p.
- Habdulina M.K., Bonora Zh.L., Bilyalova G.D. (2018) Sakralnaya karta Akmolyi: novye materialyi [Sacred map of Akmola: new materials] . Integratsiya arheologicheskikh i etnograficheskikh issledovaniy: materialyi XXII mezhdunarodnogo nauchnogo simpoziuma. – Omsk–Pavlodar. pp. 162-165.
- Habdulina M.K., Kozhamzharov K.T., Yaryigin S.A., Kaldyibaev M.S., Sakenov S.K., Sviridov A.N. (2011) Kultovyye pamyatniki Tengiz-Korgalzhinskoy vpadinyi [Religious monuments of the Tengiz-Korgalzhinskoy depression]. Astana: ENU im. L.N. Gumileva. 208 p., ill. (kaz., rus.yaz.)
- Habdulina M.K., Tabuldin G. (2015) Mavzoley Zhanibek Shalkar. Arheologicheskoe issledovanie pamyatnika [Mausoleum of Zhanibek Shalkar. Archaeological research of the monument] . Madeni mura. №1 (58). pp. 96-103.
- Shangin I.P. (1820) Izvlechenie iz opisaniya ekspeditsii, byivshey v Kirgizskuyu step v 1816 godu [Extract from the description of the expedition that was in the Kyrgyz steppe in 1816] . Sibirskiy vestnik. Ch. 11.
- Baitenov, E., Tuyakayeva, A., & Abdrassilova, G. (2019). Medieval mausoleums of kazakhstan: Genesis, architectural features, major centres. *Frontiers of Architectural Research*, 8(1), 80-93. doi:10.1016/j.foar.2018.11.001
- Khabdulina M.K., Orazbaeva Z.B., Tleugabulov D.T. (2015) The Spread of Islam in Dasht-I Kipchak . The IX International Academic Congress «Contemporary Science and Education in Americas, Africa and Eurasia», Rio de Janeiro, Brazil, 18-20 August 2015.

МАЗМҰНЫ – CONTENTS – СОДЕРЖАНИЕ

<i>Karatayev O.</i> The State-Political Titulatura of Nomadic States of the Great Steppe: Historical and Comparative Analysis (IV-X Centuries)	4
<i>Mohammad Mullah Frotan Salangi</i> The role of Ethnic Discrimination in Afghanistan's Civil War.....	14
<i>Umarov Sardor</i> Bilateral Relations Republic Of Uzbekistan And Germany	21
<i>Suseeva D.A., Toropitsyn I.V., Kundakbayeva Zh.</i> New searches on the Kazakh-Kalmyk relations of the first half of 1740s: new archival	28
<i>Zhakupova G.T.</i> S.O. Schmidt about the peculiarities of the historiography of source studies	35
<i>Ноғайбаева Д.Т., Ақатаева А.А.</i> Жаһандану – тарихи дамудың кезекті сатысы: теориялық сараптама.....	41
<i>Байшо Б.Б., Четин Н., Жапекова Г.К.</i> «Каспий мұнайы» мәселесі және жаңа тарихи жағдайдағы Қазақстан.....	50
<i>Мұхатова О.</i> «Оттан түспеген ойлары» бар ақын	60
<i>Қартабаева Е.Т.</i> Жәдидшілдік – XIX-XX ғасырлар межесіндегі исламды модернизациялау жолындағы қозғалыс	72
<i>Тәжескеев Ә.Ә., Төлебаева Н.Б.</i> Сыр өңірінің киелі (қасиетті) орындары жайлы кейбір мәселелер	82
<i>Қуандық С.Р., Мамиров Т.Б.</i> История изучения дюнных памятников в Рын-песках Западного Казахстана	89
<i>Dadabayeva G.R.</i> Russian Turkestan in 1870s: USA diplomat notes.....	95
<i>Mendikulova G.M., Nadezhuk E.A.</i> Kazakh-russian roots of Alla Ilchun (Yelshin) combated against fascism, the future muse of Christian Dior (december 10, 1926 – march 6, 1989)	101
<i>Тоқсанбаев А.К.</i> Көшпелілер қоғамындағы биліктің жалпы теориясын қалыптастыруға байланысты методологиялық ұстанымдар мен тұжырымдарды талдау	108
<i>Тлеугабұлов Д.Т.</i> Исследование средневековых культовых памятников Акмолинского Приишимья (по материалам разведки 2018 года) ...	121